

МАКЕДОНСЪКА НОВЕЛА

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка тринадцята

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1972

ГОРГИ АБАЦИЕВ ТАБАКЕРКАТА. ИВАН ТОЧКО
АКОРДИ • ПРСТЕН. ВЛАДО МАЛЕСКИ БРАЧНАТА
НОК • ФИДАНКА. СЛАВКО ЈАНЕВСКИ КОН ГОЛЕ-
МИОТ КАК СУДБИНА • ИСПОВЕД ЗА СТО ФРАНЦИ
СИРОМАШЕН ЦРНИ ДЖО. ЈОВАН БОШКОВСКИ
ВТОРИ ЧИН • ВРЕМЕ ЗА ОДМАЗДА, ВРЕМЕ ЗА
ПРОШКА. ЈОРДАН ЛЕОВ БЕЛАТА СМРТ. БЛАЖЕ
КОНЕСКИ ЧЕВЛИ • ПЕСНА. КОЛЕ ЧАШУЛЕ ГУШУ.
КОЦЕ СОЛУНСКИ ДНЕВНИКОТ ШЕПНЕСКУМ. МИ-
ЛЕ ПОПОВСКИ РОДЕНДЕНСКА МАТЕМАТИКА • ЛИ-
ТЕРАТУРНИ ЖЕРТВИ. ЛАЗО КАРОВСКИ ИЛИДАР-
КА, НА НЕА ОТИСОК ОД ПАЛЕЦОТ. ТОМЕ МОМИРОВ-
СКИ ДИО БОГДАН. БРАНКО ПЕНДОВСКИ ЖЕЛБА
КОРКА ОД ПОРТОКАЛ. ТОМЕ АРСОВСКИ СЛУЧАЈОТ
СО ГОСПОДИН КОРНХЕР • ГОЛЕМИОТ СИН БРОШ.
СРЕБО ИВАНОВСКИ КОШУЛА. ГЛИГОР ПОПОВСКИ
ДИЛЕМА. СИМОН ДРАКУЛ ТУГОЗЕМЈАНИН. ЦВЕТ-
КО МАТИНОВСКИ МРТВА ЈАМКА. КАТА МИСИР-
КОВА-РУМЕНОВА ОГНОВИ • БИОГРАФИЈА. ДИМИ-
ТАР СОЛЕВ КАШЕСТ СНЕГ. БЛАГОЈА ИВАНОВ ВЕ-
ТАР. ЈОВАН СТРЕЗОВСКИ НЕСПОКОЈНА НОК • ДОБ-
РОВОЛКИ. ВИДОБ ПОДГОРЕЦ ЛЕБЕДОВА ЈЉУБОВ
ЦИГУЛКА • НОК ВО СЛАМАТА. ТАШКО ГЕОРГИ-
ЕВСКИ ДЕВЕТ НЕВЕСТИ. ОЛИВЕРА НИКОЛОВА
ТОА БЕШЕ САМО БЕЛИОТ ШАЛ • ШАРЕНИТЕ ОЧИ
НА ЛАМПИОНИТЕ. ЖИВКО ЧИНГО ФОРТУНА • ТАТ-
КО. СЛОБОДАН РОШКОВСКИ ЛУЃЕ • ВО ЛЕТО
КОГА ДОЖДОВИТЕ ДОАГААТ

МАКЕДОНСЬКА НОВЕЛА

Упорядкував та переклав з македонської
АНДРІЙ ЛИСЕНКО

З М І С Т

<i>Дьорді Абаджієв.</i>	ТАБАКЕРКА 11
<i>Іван Точко.</i>	АКОРДИ 25
<i>Владо Малєський.</i>	ПЕРСТЕЊ 37
	ШЛЮБНА НІЧ 48
	ФІДАНКА 57
<i>Славко Яневський.</i>	КІЊЬ ВЕЛИКИЙ, ЯК ДОЛЯ 73
	СПОВІДЬ ЗА СТО ФРАНКІВ 80
	БІДНИЙ ЧОРНИЙ ДЖО 86
<i>Йован Бошковський.</i>	ДРУГА ДІЯ 91
	ПОМСТА 97
<i>Йордан Леов.</i>	БІЛА СМЕРТЬ 103
<i>Блаже Конєський.</i>	ЧЕРЕВИКИ 112
	ПІСНЯ 125
<i>Коле Чашуле.</i>	ДЮШУ 131
<i>Коце Солунський.</i>	ПОДЕННИК ПОШЕПКИ 139
<i>Міла Поповський.</i>	ЮВІЛЕЙНА МАТЕМАТИКА 148
	ЖЕРТВИ ЛІТЕРАТУРИ 151
<i>Лазо Каровський.</i>	СЛІДИ ПАЛЬЦІВ НА АСИГНАЦІЇ 155
	Томе Можировський. ДІО БОГДАН 159
<i>Бранко Пендовський.</i>	ВАЖАННЯ 171
	ШКУРИНКА З ПОМАРАНЧІ 178
<i>Томе Арсовський.</i>	ПРИГОДА З ПАНОМ КОРНХЕРОМ 184
	ВЕЛИКА СІНЯ БРОШКА 187
<i>Србо Івановський.</i>	СОРОЧКА 194
<i>Глигор Поповський.</i>	ДИЛЕМА 199
<i>Симон Дракул.</i>	З ЧУЖИНИ 209
<i>Цетко Маргиновський.</i>	МЕРТВА ПЕТЛЯ 226
<i>Ката Мисиркова-Руменова.</i>	ВОГНІ 235
	БІОГРАФІЯ 251
<i>Димитр Солев.</i>	ТАЛИЙ СНІГ 267
<i>Благоя Іванов.</i>	ВІТЕР 274
<i>Йован Стрезовський.</i>	НЕСПОКІЙНА НІЧ 278
	ДОВРОВОЛКИ 282
<i>Відое Подгорець.</i>	ЛЕВЕДИНА ЛЮБОВ 290
	СКРИПКА 294
	НІЧ У СОЛОМІ 299
<i>Ташко Георгієвський.</i>	ДЕВ'ЯТЬ НАРЕЧЕНИХ 307
<i>Олівера Ніколова.</i>	ТО БУЛА ТІЛЬКИ БІЛА ПАЛЬ... 313
	МІНЛИВІ ОЧІ ЛІХТАРИКІВ 318
<i>Живко Чинго.</i>	ХУРТОВИНА 327
	БАТЬКО 331
<i>Слободан Рошковський.</i>	РІДНЕ ВОГНИЩЕ («ЛЮДИ») 342
	УЛІТКУ, КОЛИ ВИПАДАЮТЬ ДОЩІ 347

ВІД СЕРЦЯ ДО СЕРЦЯ

Чиста, прозора блакить у грандіозних чашах-долинах — гірські озера Охридське, Преспанське та Дойранське; повіті золотим серпанком гори; широкі, родючі долини Повардар'я, де розкошують теплолюбні городні культури, тютюн і мак; сумовито-лірична вівчарська пісня на гірських полонинах, ніжні звуки кавала й гудули; подих історичного минулого — бо всюди археологічні розкопки й знахідки пам'яток старовини; свіжий вітер оновлення, бо маленька республіка і її народ після майже тисячолітньої неволі лише чверть віку тому зітхнула на повні груди.

Усе це — Македонія, країна смутку й боротьби, країна пісень, країна чарівних легенд...

Історія знає дві Македонії. Колись могутню державу легендарного Александра Македонського, великий на той час історичний і культурний центр, відомий, зокрема, Александрійською школою Арістотеля в Гераклеї, що стоїть руїнами за кілька кілометрів од нинішнього македонського міста Бітоли. І сучасну Македонію, заселену в VI—VII ст. н. е. слов'янськими племенами, огнище слов'янського письменства, Македонію, що була підвладною то Болгарському царству, то Візантії, то Сербській державі Стефана Душана, то, нарешті, опинилася в понад п'ятсотлітньому страхітливому ярмі Оттоманської імперії, але не схилила гордої голови, а, спливаючи кров'ю, боролася й страждала.

Нині історична область Македонія розділена на три частини: одна (так звана Егейська) належить Греції, друга (Пірінський край) входить до складу Народної Болгарії і третя (Вардарська) становить сучасну

Соціалістичну Республіку Македонію, що входить до складу Федеративної Соціалістичної Республіки Югославії.

Чверть століття тому вперше на повний голос офіційно зазвучала в Соціалістичній Республіці Македонії її рідна мова. Нестримно вибухнула, спалахнула, розквітла буйним цвітом національна культура, виникла своя національна література. Нині її представляє великий загін талановитих письменників, серед яких найстаршим за віком не минуло ще й 60 років.

Протягом багатьох століть македонський народ провадив героїчну боротьбу за своє національне й соціальне визволення. Саме тому вся його творчість — писемна й усна — сповнена героїки, боротьби й самопожертви. Цій темі присвячені поетичні твори найвідоміших поетів, зокрема зачинателів сучасної македонської літератури Кочо Рацина й Славка Яневського, Блаже Конєського й Ацо Шопова, а також поезія цілого сузір'я поетів середнього й молодшого покоління. Цій же темі присвячені й численні прозові твори — романи, повісті й особливо новели переважної більшості сучасних македонських прозаїків.

Народно-визвольна війна 1941—1945 рр. викликала до життя безліч творів про героїчну боротьбу македонського народу проти фашистської навали, про безмежну любов і відданість героїв партизанського підпілля рідному народові й рідній землі. Показовими в цьому відношенні є романи й повісті Славка Яневського, Петара Ширилова, Відое Подгореця, Ташка Георгієвського, Коце Солунського, Симона Дракула та інших, а також новели згаданих авторів так само, як і новели Владо Малєського, Йована Бошковського, Димитра Солева, Йована Стрезовського, Кати Мисиркової-Румєнкової, Цветка Мартиновського та багатьох інших.

Висвітлення фашистської окупації і героїчної боротьби македонців проти поневолення, либонь, най-

сильніша сторінка в історії сучасної македонської літератури. Емоційна наснага, художня довершеність багатьох творів на цю тему ставить молоду македонську літературу за своїм антивоєнним пафосом і спрямуванням на рівень найпрогресивніших літератур світу. «Дивіться, люди,— ніби говорить вона устами своїх письменників,— що таке війна, які страхіття й руїни несе вона з собою! Тож боріться проти неї, будьте пильними!»

Повоєнна македонська література, окрім воєнної та історичної тематики, висвітлює також проблеми мирного життя і творчої праці свого народу. Тут і морально-побутові теми, і тема будівництва нового життя, тема становлення нової людини й нової моралі тощо (новели Блаже Конеського, Живка Чинго, Відое Подгореця, Івана Точка, Бранка Пендовського, Олівери Николової, Слободана Ропковського та ін.).

Характерною ознакою сучасної македонської літератури є її романтична піднесеність, вона, як і українська радянська література, відзначається глибоким ліризмом, драматургічною наснагою, філософською мрійливістю. Цим особливо позначені твори Блаже Конеського, Відое Подгореця, Івана Точка.

І ще одне, що характеризує сучасну македонську літературу,— її молодість. Майже всі македонські літератори пишуть для дітей і про дітей. І це показово. Молода література вже зараз, щойно вийшовши на широкий шлях свого розвитку, дбає про свій завтрашній день, про майбутнє покоління будівників нової, соціалістичної Македонії.

Твори македонських письменників поки що майже не відомі на Україні та й у всьому Радянському Союзі. Пропонована збірка новел уперше знайомить українського читача з молодого літературою одного з найдавніших братніх слов'янських народів.

Книга «Македонська новела» — не антологія у влас-

ному розумінні слова, не науковий відбір класичних зразків найбойовитішого і найоперативнішого жанру — новели. В ній представлено 27 сучасних македонських авторів, частина яких працює і в поетичному жанрі, і в жанрі класичної та кіно- і теледраматургії. Декотрі з них, як Блаже Конеський та Славко Яневський, — корифеї, академіки, власне, зачинателі нової македонської літератури. До них належать і Дьорді Абаджів, і Владо Малеський, і Коле Чашуле та Йордан Леов; дехто — молодші віком, але вже досить популярні не тільки в Македонії, а й за її межами. Це, зокрема, драматург, поет і прозаїк Томе Арсовський, дитячий письменник Глигор Поповський, поет і прозаїк Йован Стрезовський тощо. Своєрідним і глибоко національним прозаїком постає перед нами талановитий Живко Чинго, глибоко поетичний і надзвичайно плодовитий лірик, поет і прозаїк Відое Подгорець (маючи лише 36 років, він уже видав десятитомне зібрання своїх творів!), невтомний шукач у галузі форми романіст Ташко Георгієвський, філософськи спокійний і в той же час бентежний Димитр Солев, поблажливо-іронічна, оригінальна і вдумлива Олівера Николова, замріяно-тривожний Благоя Іванов і Бранко Пендовський...

Тим цікавіше буде українському читачеві відкрити для себе досі не знану цілу літературу, почути цілу гаму нових поетичних голосів, бо саме вони найбільше і найповніше представляють собою, своїми творами, культуру цілого народу, що лише чверть століття тому заявив про себе світові на повний голос.

Щасливого путі вам на Україні, наші македонські друзі!

Андрій ЛИСЕНКО

НОВЕЛИ

ТАБАКЕРКА

Пасажирський поїзд шалено мчав Солунською рівниною. Паровоз чаквав, випускаючи клуби білої пари з залізних ніздрів, тягнучи за собою по нескінченних блискучих рейках довжелезну вервечку вагонів.

Сулейман-бек стояв біля відчиненого вікна купе першого класу і впивався свіжістю вранішнього повітря. Перед його очима пропливали зелені поля і луки. Весняний вітер легенько гойдав колосся пшениці й доносив у купе пахощі трав і польових квітів. Далеко простяглася рівнина, оточена синюватими силуетами гір. Сулейман-бек висунувся з вікна і жадібно дивився на неозоре море зелені й синяви. Вже два роки, як він жив, відірваний від рідного краю. Доки був у Парижі, нишком нудьгував за батьківською оселею, за яблунями й фігами у саду, за людьми з їхньої вулиці й за всім отим дріб'язком, з якого й складається життя маленького містечка. З особливою силою проймала його туга за сонячним Кукушем у похмурі й дощові дні, хоч він і віддавався з усією пристрасністю студіюванню права. І все ж коли надійшла телеграма з повідомленням про тяжку батькову хворобу й проханням негайно повернутися додому, Сулейман-бек відчув, як щось ніби обiekло йому серце. Він виїхав до Марселя і першим же пароплавом вирушив до Солуня.

І ось, зачарований свіжістю весняного ранку, Сулейман-бек забув і про батька, і про залишену з болем і жалем Сорбонну. Солунська рівнина, осяяна вранішнім сонцем, здавалася йому тим благословенним місцем,

де можна врешті відпочити душею, а цього він уже давно прагнув. Поїзд мчав уперед, перед очима Сулейман-бека розкрилися чари розкішної південної природи й навівали на нього приємну задуму. Чорні пасма волосся неспокійно тріпотіли на гладенькому білому чолі. Великі краплі роси виблискували на листі дерев, мов різнобарвне намисто, по траві слався й ряхтів срібний росяний пил. Один за одним миготіли телеграфні стовпи. В'юнкі пташки, що витанцьовували на дротах, притьмом злітали вгору, налякані поїздом, що мчав побіля самих нив. Подекуди виднілися низенькі хатки. На луках паслися череди буйволів. Маленький пастушок махав до пасажирів своєю фескою. Сулейман-бек усміхнувся, дістав з кишені піджака білу хусточку і, зворушений, помахав у відповідь. Він повернувся на місце; в купе, окрім нього, жодної душі. Сів на оксамитовий диван і замислився. Усмішка ще грала в кутиках уст, а думка про батька стиснула серце. Сулейман-бек заплющив очі й подумки перенісся додому... Ось поспішає йому назустріч мати, міцно обнімає й припадає головою до його плеча. Він відчуває на своїй щоці її теплі сльози. Старий ще живий, Сулейман цілує його кощаву, без кровинки руку. Рука безсило падає. Тишу порушує материн плач. Він злякано дивиться на блідо-вощане батькове обличчя, і в грудях його наростає пекучий біль. Йому хочеться кричати, але... Дивно. Вії в нього сухі, і очі прикуті до мертвого батькового обличчя.

Двері купе, рипнувши, відчинилися. Поїзд уже стояв. У проймі дверей з'явилося приємне обличчя не дуже літнього й не дуже молодого чоловіка, з прямими, ретельно підкрученими вусами. Легко піднявшись на зовнішню сходинку, він увійшов у купе і, приклавши до-турецькому руку до серця, привітався до Сулейман-бека.

— Дозвольте? — мовив він.

— Байрум, ефенді ¹,— відповів Сулейман-бек і, трохи підвівшись, легенько вклонився.

Прибулий недбало кинув у багажник невеличку валізу, розстібнув піджак, а потім і жилетку, витер хустинкою спітніле чоло й сів навпроти Сулейман-бека.

— Мало не спізвився,— заговорив він, часто й уривчасто дихаючи.— Хоча й виїхав із села зарання. Віз, щоправда, міцний і коні добрячі... А от дорога, мій пане,— самі вибоїни та каміння. А мости... Мало в річку не впали. Скільки вже нагадував валіі ²: треба ремонтувати дороги. А він знай сміється: «Зажди,— каже,— й до доріг дійде черга». Ви, дозвольте вас запитати, іноземець... кореспондент чи?..

— Ні, я тутешній, з Кукуша.

— Ага, отже, кукушанець! Чудово, чудово. Так, так, значить, з Кукуша...— повторив він, ніби розмірковуючи про щось.— А я частенько буваю в Кукуші. Славні там люди. Лагідний народ, і каймакам ³ там у них гарний. Щира людина. Коли не потраплю в Кукуш, завжди навідуюся до нього. Погломимо про се, про те. І зустрічає так гостинно. Ех, а яка ж у нього ракія!— І він причмокнув.— А за приємною розмовою й діло ладиться. Чимало він мені зробив добра, торгувати не заважав. І, знаєте, з Айредин-беком ми великі приятелі. Ви знаєте Айредин-бека? Золота людина султанові..

— Це мій батько,— перебив його Сулейман-бек, зацікавлено розглядаючи свого супутника.

— Айредин-бек?

— Так.

— Дуже, дуже приємно! — і, захопивши Сулейман-бека за руки, він почав радісно тиснути їх.— То ви його

¹ Байрум, ефенді — вітаю вас, пане (турецьк.).

² Валія — правитель округи в Турецькій імперії (турецьк.).

³ Каймакам — начальник адміністративного району в Турецькій імперії (турецьк.).

старший син... Сулейман-бек? Як же, знаю, ваш батько частенько розповідав про вас. Ви, певно, повертаєтеся з Франції? Але чому так передчасно?

— Одержав телеграму. Старий при смерті...

— Як же це? Не може бути! Міцний як дуб, я ж нещодавно бачив його. І хто б міг подумати! — співчутливо сказав він.

За розмовою обидва супутники й не помітили, як поїзд рушив. Вони їхали через поля, засіяні білим макком, наче полотна розстелені в зеленому морі хлібів. Сулейман-бек глянув у вікно. На його вустах знову майнула усмішка.

Супутник Сулейман-бека все нахвалював його батька, захоплено просторікував про його відданість султанові, про його владну й несхибну руку, здатну приборкати будь-якого невірного.

Сулейман-бекові приємно було слухати такі добрі відгуки про батька, хоч він і не схвалював його надмірної суворості, що інколи межувала з жорстокістю, в поводженні з християнами.

— Пробачте, ефенді,— запально почав він,— не синові судити про вчинки свого батька, але дозвольте сказати вам дещо про мого старого. Не може бути добрим правителем той, хто викликає невдоволення народу. За кордоном нас прозивають азіатами. І вони мають рацію. Що роблять наші паші та беки? Шаблею та ятаганом хочуть перешкодити народженню нової Туреччини. А насилля й застарілі методи керівництва штовхають її в прірву.

— Молодий чоловіче,— спробував заперечити йому торговець.— Мені здається, ви міряєте нас на чужий копил. Залиште його європейцям. Там, у Європі, народ уміє цінувати свободу. Та хіба нашому тупому народові потрібна свобода? Невірні...

— Невірні, ефенді, вимагають того, що європейці давно вже мають,— свободи.

— Ні, ні! Султана хочуть скинути силоміць,— відповів торговець з відтінком шани й додав: — А ви чули, що гори аж кишать озброєними бандитами?

— Знаю. І винні в цьому наші правителі.

— Ха-ха-ха! — засміявся торговець.— З Парижа йому здається, ніби Стамбул не вартий і ламаного гроша. Бісова Європа, як вона молоді туманить голови!

Старосвітські переконання торговця дратували Сулейман-бека. Бліде обличчя його розчервонілося. Він не міг стримати свого збудження і все частіше уривав співбесідника. Але той сидів спокійно, поклавши ногу на ногу, і говорив розважливо, м'яким і лагідним голосом. І чим дужче гарячував Сулейман-бек, боронячи свої переконання, тим привітнішим ставало лице співрозмовника й теплішав погляд його темно-карих очей. Ті очі випромінювали дивне світло, від якого у молодого бека¹ ясніло на душі. Погляд тих очей ніби схвалював і підтримував запальні слова Сулейман-бека: «Так, так, мовляв, ти маєш рацію!» А вуста цього дивного чоловіка тим часом твердили:

— Як сонце потрібне всьому суццюму на землі, так і султан потрібен Туреччині.

Сулейман-бек не міг і не хотів одверто заперечувати цього. Він намагався не висловлювати вголос небезпечних думок. Але погляд співрозмовника, звернений на нього, ніби заохочував: «Кажі, не бійся, адже його все-таки треба скинути, правда ж?» Відкинувшись на оксамитову спинку сидіння, Сулейман-бек напружено дослухався до м'якого тембру голосу й уважним поглядом почав вивчати особу торговця. Невідповідність між словами й глибоким виразом його очей зацікавила юнака. В його душі виникли сумніви й недовіра; сколихнулися невіразні передчуття, а які саме — того він і сам не міг збагнути. Сулейман-бек силкувався щось

¹ Людина знатного роду (турецьк).

згадати. В пам'яті зринули події й картини минулого. Людина, що сиділа навпроти, говорила без упину, легко переходила від одної теми до іншої. Лагідне лице подорожнього було мрійливе й задумане. Зненацька в повних рожевих устах, у округлому підборідді з ямочкою посередині, в непокірній і густій каштановій чуприні, розчесаній на проділ, Сулейман-бек відкрив щось давно знайоме. Та ж міцно посаджена голова на короткій шиї... Під чорним шерстяним, європейського крою костюмом мускулясте тіло... Сонячний промінь упав на червоний оксамит і запалив на ньому пурпуровий жар. Відблиски його освітили ліву щоку співрозмовника Сулейман-бека, а на праву впало зеленаве світло з вікна, і вся постать від цього набула особливої виразності, суворого вигляду й поважності.

Поступово в пам'яті Сулейман-бека почали оживати спогади дитинства. Серед юрби вуличної дітлашки все виразніше вимальовувався образ зухвалого босоногого хлопчика, сина стрико¹ Николи-корчмаря, що жив із своєю численною челяддю на тій же вулиці навпроти їхнього дому. Вхопившись за це відкриття, мов за рятівну нитку, він згадав іще багато про що.

Торговець примовк. Він милувався фіалково-синіми силуетами далеких гір. В купе запала тиша. Чулося тільки одноманітне перестукування коліс, приглушене чахкання паровоза та сердите дзижчання бджоли, що влетіла у вікно, зблиснула крильми в сонячному промені й тепер билася об стеляю вагона. Супутники повели за нею очима, потім обмінялися швидкими поглядами й знову поринули кожен у свої роздуми.

«Тук-тук, тук-тук» — вистукували колеса.

— Я поважаю ваші ідеї,— задумливо мовив Сулейман-бек.

— Га?.. Які ідеї? — здригнувся його супутник.

¹ Стрико — дядько (макед.).

— Боротися проти тиранії.

— Схаменіться, молодий чоловіче! Хіба може бути щось спільне між моїми торговими справами й якимись там вигадками про боротьбу з невідомо якою тиранією? — сполошився торговець, невдоволено дивлячись у спокійне лице молодого турка.

— Розумію вашу обережність, адже ви ризикуєте багато чим. І сперечатися про це зайве. Я ж знаю вас так само добре, як і ви мене.

— Ви помиляєтеся! — прикро вражений, опирався торговець.

— І все ж ви не можете заперечувати, адже так? Ви — Гоце Делчев! — вигукнув Сулейман-бек.

На мить у купе запала тиша. Важка й напружена тиша.

— Ви мене просто дивуєте! З чого це ви таке взяли? — обізвався торговець.

Двері купе відчинилися. Увійшов жандарм. Сулейман-бек нишком зиркнув на сунутника й помітив, як лице його втратило наївно-простодушний вираз, а очі спалахнули крицевим блиском. Тілом його пройшов легенький дроз. М'язи на ногах напружились, готові щомиті до стрибка. Але торговець тільки ледь підвівся, взяв валізку й спокійно сів, поклавши її собі на коліна. Жандарм перевірів документи, ліниво позіхнув і вийшов.

Першим повів далі перервану розмову Сулейман-бек.

— Тепер ми можемо поговорити спокійно. У вас немає причин непокоїтись. Чи не так? Що ж до вас, то я скажу вам одверто: я пишаюся тим, що Кукуш дав такого революціонера!

— Побережіть, шановний, емоції для іншого випадку, — широко усміхнувся Гоце. — Краще розкажіть, якої думки в Парижі про македонців?

— Консерватори вражають вашу революційну організацію кублом розбійників.

— Знаю,— відповів Гоце.

— Французький народ і його прогресивні діячі співчувають вашій боротьбі і вважають вас наступниками героїв Французької революції. Спитайте у будь-якого француза, що він думає про султана, і він вам відповість: «Треба його скинути, щоб Туреччина могла стати на шлях поступу!»

— Ми простягаємо братню руку всім друзям македонського народу,— сказав Гоце.

Сулейман-бек знову запалився. Він довго й докладно розповідав про партію «Молода Туреччина» і про прийдешню для всіх народів свободу в новій оттоманській державі. Гоце уважно слухав, а спогади перенесли його на вузькі вулички Кукуша... Малий Сулейман, зодягнений у все новісіньке, стоїть попереду обшарпаних турченьт і погрожує йому пальцем. За плечима у Гоце збитою купкою застигли хлоп'ята-македонці, такі ж замурзані, в лахмітті, його ровесники. Гоце виступає наперед і кричить до своїх:

— Бий поганців!

У табір Сулейман-бека летить каміння. Гоце шпурляє каменем у Сулеймана, і він потрапляє йому в голову. Той падає. Турченьта кидаються врозтіч. Гоце біжить до закривавленого Сулеймана, піднімає його, відпанахує шмат від рукава своєї антерії¹ й перев'язує пораненому голову. Це було п'ятнадцять років тому. Відтоді багато води сплило. Гоце поїхав учитися до Солуня, а Сулейман до Цареграда. Бачились вони лише раз, під час літніх канікул.

Час від часу погляд Гоце затримувався на шрамі на лівій скроні Сулейман-бека. Помітивши це, Сулейман-бек іронічно всміхнувся:

— Милується справою своїх рук?

¹ Антерія — верхній одяг вільного крою на зразок накидки.

— Ех, дурні бунтівні літа! — відповів Гоце.

— Таж ви й тепер бунтуєте!

— Проти тиранів і кровопивців.

— А чи знаєте ви, що про ваші подвиги говорять і за кордоном? Місяць тому до Парижа прибув високопоставлений турецький урядовець і пустив легенду, будімо в Македонії з'явився якийсь крилатий бунтівник, що його по всій країні ловлять війська й поліція і ніяк не зловлять. За його голову обіцяно купу золота.

— До речі, нині ви маєте нагоду покласти те золото собі в кишеню! — голосно засміявся Гоце.

Пронизливо свиснув паровоз. Поїзд уповільнив хід.

— Час розлучатися. Тут мені виходити, — сказав Гоце і міцно потис руку Сулейман-бека. — Дуже приємно серед багатих зустріти порядну людину. Майже всі вони, можна сказати, душогуби, в тім числі, даруйте, й ваш батько, каймакам. Усе живе гіркими сльозами плаче од них. Я щиро вдячний вам за співчуття нашої справі! — і Гоце ще раз потиснув руку молодому бекові. — Сподіваюся, ви передасте уклін моїм батькам.

— Вони не повірять, що ми з вами бачились, — відповів Сулейман-бек.

Гоце почухав потилицю, і легенька усмішка торкнула його губи.

— Тоді скажіть мому батькові, що я просив передати вам табакерку, сховану в стінній шафі в комірчині ліворуч.

Поїзд зупинився. Гоце легко зіскочив на перон. Важка золота китиця розсипалася по новій фесці. На станції панувало пожвавлення. Навпереробі кричали продавці прохолодних напоїв, наповняючи тонкі скляні келихи з мінливих на сонці важких полив'яних глеків. Люди штовхалися, голосно розмовляли й розтікалися увсебіч. Продавці гарячих страв шалено розмахували шампурами, поширюючи присмний, знадливий запах смаженого м'яса. Міцно тримаючи в руці валізку, Гоце

швидко проштовхувався крізь строкатий натовп. Сулейман-бек бачив, як золота китиця його червоної фески ще кілька разів майнула поміж білих тюрбанів і на решті зникла...

Ярмарковий день. Вулиці запружені кіньми, ослами та їхніми хазяями. Корчма дядька Николи повна турків-базарян з навколишніх сіл. Вони сидять на широких лавах, просто на циновках, сидять і п'ють. У правому кутку низенької закуреної корчми попиває ракію місцева турецька знать. Чубуки їхні безперестану чадять і крізь клуб'я тютюнового диму здаються невизначними тінями. На порозі з'являється Сулейман-бек. Погляди всіх присутніх звертаються до нього. Він повільно переступає поріг. Його опатна, висока й струнка постать, зодягнена в чорний європейський костюм, ніби пливе в тумані повз різнокольорові шаровари, чалми, білі бороди й настовбурчені вуса. У правому кутку зашелестіло:

— Син Айредин-бека!

— Прийшов заплатити за кров.

— Він позаганяє невірних у мишачі нори!

— А чи зможе?

— Ого! Ще й як! Вчений, одразу збагне, що до чого.

Дядько Никола налякався, але нічим не виказав цього.

— Впізнасте? — спитав Сулейман-бек, підійшовши до нього впритул.

— Як же, як же не впізнати! Ласкаво просимо, ефенді,— і дядько Никола низько вклонився. Сулейман-бек шепнув йому на вухо:

— Вітання вам од вашого сина.

— Якого сина, чийого сина!?

— Від Гоце.

Дядько Никола здригнувся. На його чолі зібралися неспокійні зморшки, брови насупились.

— Що-о-о? І чути про нього не хочу! Зганьбив, негідник, моє ім'я. Немає в мене сина, ефенді! Хай покарає аллах розбійників, ворогів султанових! — лютував дядько Никола, і лице його аж пашіло обуренням.

Сулейман-бек поклав йому на плече руку.

— Заспокойтеся. Благословенна мати, що народила його! Гоце — герой, борець за правду, — сказав він і, стихивши голос, додав: — Ви мусите пишатися ним! — І він пошепки розповів йому про доручення Гоце. Дядько Никола недовірливо звів угору брови, пильно глянув у вічі молодому бекові, щоб переконатися, наскільки правдиві його слова.

Ще довго після того, як Сулейман-бек пішов, старий стояв, мов закам'янілий. Не міг повірити словам молодого турка. Напевно він готує йому пастку, перевіряє, що він думає про Гоце. Усе місто і вся околія знає, що Айредин-бека вбито за наказом Гоце. І раптом не хто інший, а син Айредин-бека приходить і говорить про свою зустріч з Гоце! Ні, ні, тут щось не те! Беків синочок щось замислив. І чим більше розмірковував про це дядько Никола, тим дужче охоплювали його лихі передчуття й кидали в дроз.

Надворі посутеніло, в корчмі стало й зовсім темно. Але дядько Никола не засвічував ліхтаря. Гості, невдоволено бурмочучи, один за одним покинули корчму. Дядько Никола не слухав тієї лайки та образ, позачиняв віконниці, замкнув двері, і його важка, згорблена постать розтанула в пільмі.

Того вечора, всупереч звичаєві, він не пішов до своїх друзів, а попростував додому. Роззувшись, сів на кошму під іконою, де звичайно відпочивав після роботи. Думки його клубочилися чорним хмаровинням. Султана, дружина дядька Николи, принесла йому каву. Старий глухо прошепотів:

— Відчини Комору і пошукай у шафі зліва... коробочку... Принеси її сюди.

— Що це тобі, Кольо, спало на думку? Навіщо мені ото порпатися в павутинні?

— Піди, піди, подивися.

Султана довго не поверталася з комори.

* * *

На порозі рідного дому Сулейман-бека зустріла мати в сльозах. Від неї він узнав гірку правду про смерть свого батька.

Цілу ніч Сулейман не міг заснути. В теплій, м'якій постелі йому було душно. Голова потопала в пуховій подушці і, щоб якимось звільнитися від болісного, що стискувало йому груди, почуття, він перевертав подушку, збивав її й то піднімав вище під голову, то знову опускав униз. Плутані думки мовби кипіли в розпашілій голові, спливали, не затримуючись і не прояснюючись в його свідомості. Кров шалено пульсувала в жилах, ще дужче посилюючи біль і тугу. Сулейман іноді почував, як крижаний холод накочувався хвилями від самих ніг і проймав усю його істоту, підновзав до голови. Тоді він лягав на спину, випростував ноги, підкладав руки під голову, і його думки, п'янки від збудження, починали текти повільніше. Задивлений у пляму на стіні від місячного сльива, що пробивалося крізь напіввідчинені віконниці, він бачив, як у тому світлі метушилися й перепліталися безформні тіні дерев, розхитуваних вітром, і та мовчазна боротьба відтворювалася в його думках.

«Ех, Сулеймане, Сулеймане, твого батька на велику ганьбу ісламу вбили, мов собаку посеред базару, а ти... ти! — нашіптував йому внутрішній голос.— Якний же ти син? Соромся! На, бери ятаган за срібну рукоять. Скільком невірним він постинав голови. Чувш?..— Так, це ніби голос його батька.— ...Мій гнів зробить безжалісною твою руку. Запам'ятай: за одну краплю нашої

крові хай проллються ріки нечистої крові. На, міцно тримай мій ятаган!»

Сулейман-бек звівся на лікоть і сів у постелі, не відриваючи погляду від стіни. Там, у світлому квадраті, невпинно мерехтіли тіні. Чи то не привиди, породжені розбурханою уявою? Йому привиділося, що на стіні постав він, його батько. Без фески, з оголеним чолом, брови насуплені, борода розкудлана...

На стіні він бачить і Гоце. Погляд його холодний, зневажливий:

«Що, сумуєш за Айредин-беком? Чи не збираєшся ти платити за нього кров'ю, йдучи його слідами? Ех, ти... панське насіння... не можеш ти бути другом нашої справи!»

Сулейман-бек здригнувся. Рукавом витер спітніле чоло. Підвівся з постелі. Тіло його тремтіло від внутрішнього збудження. Намацав ногою капці й, похитуючись, побрів по кімнаті. Розчахнув віконниці. Кімнату залило місячне сльиво, війнуло прохолодою, й запахло квітучим бузком. У дворі панував сонний спокій. Тільки легенько похитувались верхівки дерев. Блідий місяць заплутався в вітті тополі, від якої падала на бруківку густа тінь. Із стайні ледь долиняло пофоркування коня. В тіняві старого горіха залопотів крильми півень і своїм протяглим криком розітнув нічну тишу. Услід за ним заспівали й інші півні в кварталі. Старий кіт, що лежав на ганку під дверима, встав, потягнувся й спокійно подибавав через осяяне місячним сльивом подвір'я. Сулейман-бек сів на підвіконня й поринув у похмурі роздуми...

Рано-вранці, сляк-так одягнувшись, він вийшов з дому, перетнув ще безлюдну вулицю й постукав у ворота дядька Николи. Той уже чекав на нього.

Вони сіли в альтанці, оповитій виноградом. Обличчя Сулейман-бека було бліде, сумне й задумане. Дядько

Никола дістав з-за пояса маленьку срібну табакерку й подав її бекові.

— Буйурунус, ефенді бек¹.

Молодий турок узяв табакерку і, покрутивши її в тонких, тендітних пальцях, відкрив. Табакерка була порожня. З внутрішнього боку на кришці було викарбовано: «Свобода або смерть!»

Вранішні промені сонця пробились крізь виноградне листя і впали на срібну табакерку. Вона заблищала, і яскраві відблиски впали на обличчя Сулейман-бека. Стиснуті горем уста ворухнулися, кутики рота торкнула легенька усмішка.

— Ти повірив мені? — спитав він.

— Так, ефенді бек!

Очі дядька Николи звожилися. Він полегшено зітхнув.

¹ Б у й у р у н у с , е ф е н д і б е к — будь ласка, шановний пане (турецьк.).

АКОРДИ

1. ПОПЛАВЕЦЬ

— Маріє, люба, тепер уже не тобі, а Лілі пора до інституту.

Він ніжно пестить її. Марія всміхається. Роки мчать і не лишають слідів на її обличчі. І на серці...

Ліля пішла до школи. Марія лишилася вдома з заліковими оцінками за два семестри. Й зі спогадами: Белград, Боса, прогулянки гомінкими вулицями... Ні він, ні дрімотна атмосфера маленького містечка не змогли витравити їх. Щоліта сюди приїздили студенти й привозили з собою подих великого міста.

Того літа разом з ними приїхала й Боса. Проста й мила. З великими дитячими очима. Її Боса... Обійми. Радість...

— Маріє, стримуйся ж хоч трохи! Маріє, псується погода! Маріє, Боса не може лишатися в нас! Не плач, Маріє! — ніжно й турботливо казав він їй.

Незабаром почалася війна. Окупація. Боса загинула. Вибухнуло повстання.

— Маріє, навіщо ти дала партизанам ліки? Маріє, пильнуй свого дому! Маріє, псується погода! Маріє... Маріє...

Марія плакала... Ліля піростала... Він піклувався про них — про своє родинне вогнище.

А повстанці стукали в двері. Марія чула, але не відчиняла. Через нього... І — страждала.

— Маріє, ти знову брала в мене бинти? Маріє... Маріє...

Марія трималася. В серці — пустка. І глухий, невідразний біль. І гнів.

Боротьба в містечку то розгоралася, то вщухала.

— Маріє! Лілю!..

Хай, мовляв, накладає головою хто хоче, кому це потрібно. Він звів довкола дому височенні мури. За ними тужила Марія, бранка...

Скінчилась війна. Загоювалися рани... Стрімким кроком у містечко ввійшло нове життя — бурхливе, нездоланне. Ліля вже виросла, стала справжньою красунею — висока, збуджена, цікава. У школі, серед товаришів і подруг, скрізь перша. Злилася з пристрасною піснею нового дня...

— Лілю! — Він заклопотано підходить до неї. Пробує вмовити. Хоче тримати її за високими мурами, вберегти од вільних злетів, залишити тут, де гаснуть усі прагнення.— Лілю!.. Лілю!..

Та чи ж змусиш не грати молоде вино? Чи ж уб'єш трепет животворного проміння?..

Майорять на вітрі стяги. Гуде земля... Лунає пісня... Ліля носить її в своєму серці. Задріянна, щаслива. Вона співає:

Тільки сонце зійде над горою,
Пісня кличе нас на відбудову!..

У нього темніє в очах. Він німіє з жаху.

— Лілю... Лілю, що ти верзеш, дитинко? На яку відбудову? Чуєш ти чи ні? Лілю, з тобою тато говорить, твій добрий тато! Лілю, ти не підеш ні на яку відбудову, ти ще маєш час! Лілю, ти ж у нас єдина! Тобі не можна туди, Лілю! Не можна!.. Маріє, чого ж ти мовчиш?! Скажи їй, як мати, присором її! Маріє... Маріє...

А Марія плаче. Плаче на radoщах, схвильована... Мовби прокинулася з тривалого, важкого сну. На її блідих устах блукає усмішка... О, чи ж опишеш Маріїну

радість! Надламані крила її молодості ще не змертвіли остаточно. Ні, ні... Вони знову розпростуються. Ще міцніші! Їх розпростує тепер Ліля. Її Ліля...

Він підвищує голос. Марія ніжно дивиться на доньку. Підбадьорює її: «Лети, лети, моя дівчинко, пташино моя!» Ліля всміхається. Гордо стріпує головою.

Розлючений, сполотнілий, він підступає до Марії. Вона одвертається. Стає біля вікна. Золотаві пасма волосся легенько ворухнуться на її почервонілому від збудження чолі. Засльозені очі дивляться просто себе. Знадвору пахне ряскою та іншим озерним зелом. Голоси: рибалки розвішують вогкі сіті на вибілених сонцем палях. Озеро вгортається золотим простирадлом — ладнається до нічного спочинку. П'янить чарівна золота осінь. Ранить серце... Марія приплющує глибокі темно-сині очі. Заніміло стоїть. Думає. Про нього, про себе...

Все почалося просто, весело — як усяка перша зустріч. Була така ж тепла, золота осінь. Вона саме збиралася в Белград, до інституту. Там її чекало навчання. Боса... А він щойно повернувся з-за кордону. Лікар. Молодий, опатний, привабливий. Містечко тут же віддало йому ключі від усіх дверей. Усі — і мале і старе — загомоніли про нього. Він був для них вимріяним, давно очікуваним кумиром. Гроші і врода, врода й гроші почали між собою небачене тут змагання. Марія мала і те, і те. А йому більше нічого й не треба було. І Марія не поїхала. Зосталася в містечку. З ним... Його чуйність довго живила в ній надію, що вона вчитиметься, що ще ходитиме з Босою гомінками вулицями Белграда, міста, де вона вперше відчула радість боротьби за великі ідеали. Та роки минали. Приспана його ласкою, ніжністю й турботами, вона вже не могла виплутатися з рожевого павутиння, яким він все дужче обсновував її день у день. І вона незчулася, як опинилася в тенетах, з яких ніхто ще не виплутувався.

Марія здригається. Легенький дотик до плеча виводить її з задуми. Позад неї — він, стривожений, задиханий. Що йому треба він неї? Марія ціпеніє: він хоче й Лілю заманити в свої тенета! Засушити квіти в її серці, без яких і життя — не життя, бо воно тоді порожнє, згасає... Лілю! Її Лілю!.. Він хоче все забрати в неї, все... Марія міцно стискує губи. В ній закипає, здіймається незборима хвиля гніву, протесту. Невже й Лілю? Невже вона, мати, поступиться йому й цією, єдиною, що лишилася в неї, втіхою: вільним злетом її дитини, заради якої... О ні!

Шовковий серпанок вечора спадає на рибальські сіті. В сутіні чітко видніється тільки один великий, гладенький, відполірований хвилями поплавець. Дивно. Чому саме тепер, по стількох роках, погляд її спинився на тому поплавці? Сутінь гущішає. Важчає. Поплавець ніби куняє — вгодований, байдужий! Його не ваблять ні тасмниці озерних глибин, ні щастя небесної блакиті. Для нього ці багатства ніщо. Бурі його теж не бентежать. Без прагнень і мрій він погойдується собі на хвилях і пливе, пливе... Сам по собі, вдоволений, бездушний. Гладенький, себелюбний. Поплавець! Марія різко стріпує головою. В ній наростає гнів. Чоловік іще стоїть за її плечима. Наїжачений, брезклий, розтовстільний. Здивовано витріщився на неї. Потім подається назад, відступає... «Маріє, що з тобою?» Він не впізнає її. Що це з нею? Невже вона, його тиха, його покірنا, слухняна Марія,— не вже вона забула, який він добрий, який чулий? Марія... Марія...

А Марія цього разу вже не піддається його чарам. Гордо стоїть перед ним. Обпікає його пронизливим, колючим поглядом і рішуче каже:

— Слухай, досить уже! Годі! Ти робив зі мною, що хотів... А більшого не вимагай! Доньку, нашу... мою Лілю тобі не заплутати у свої вбивчі тенета, чуєш? Ніколи.

Його асудомило. Він безвладно впав у крісло, обхопив руками голову й надовго заляк. Намагався хоч що-небудь збагнути. Але марно. Шукаючи щастя за високими мурами, осторонь од вільних просторів, він не знав про високі злети людського серця. Вони були йому чужі. Невідомі.

2. ТУГА

День бадьоро вкотився на подвір'я — сонячний, усміхнений, грайливий. Винадив дітей з хати. Надвір. На простір.

Широко розчинилися й двері балконів: усе намагається вирватися з остогидлих обіймів стін, вийти чи хоча б тільки глянути на погожий день. Здається, ожили навіть речі в кімнатах, здається, зрушили із своїх звичних місць, щоб і собі гайнути кудись у двір. На сонце. На простір...

По той бік живоцлоту з жовтої акації в'ється колія залізниці на Скопле. Гуркочуть поїзди. Дишуть вогнем і димом. Мчать кудись, поспішають. Вони завжди поспішають. Приходять і відходять — як і життя. Але акації ростуть. Сп'янілі від сміху дня, пустують діти...

І раптом:

— Жарку! — лунає по-прилепському твердо, чітко, виразно.

— Сандо! — вторує йому розтягнуто, наспівно, по-беровському.

— Ацо! — витюхкує м'яко, солов'їно, по-скопльському.

— Гапо! — озивається ніжно, мов зітхання, по-охридському.

— Та годі вже вам, халамидники! — гримають з балконів матері. Незлобиво, без гніву. Просто за звичкою. Та чи й втихомириш зараз дітей, коли надворі така днина?

На один із балконів виходять бліда, але ще досить моторна бабуся з засуканими рукавами, поправляє на носі окуляри й пильно вдивляється в шовковисту зелень під кущами акацій, на які летяться з неба золоте сонячне проміння. В тому промінні зблискує, переливається навіть чорна кіптява, що осідає з білої гриви паровозів. Погляд бабусі прикипає до трави. Що ж там привабило її, чом вона так здивилася, замріялась?

Поїзди голосно висвистують, проминаючи наше подвір'я. Роботящі поїзди. Свистять, гуркочуть, чахкотять...

— Ту-ту-ту-у...

— Так-так-так...

— Піф-паф-чах...

— Гу-у-у.

Діти кричать їм услід, усіляко називають їх, залежно від того, який почують звук.

— Веселий!

— Ні, стомлений, бачиш он, ледь повзе...

— Ні, веселий, веселий...

— Стомлений...

І часто не доходять згоди, сперечаються. Аж доки поїзд промчить повз них...

Бабусю не цікавить гамір у дворі. Дивиться на траву під кущами акації. Її взагалі ніщо не цікавить. Тільки пририта сонячним пилом трава. Вона вабить її. Син, що теж вийшов на балкон і стоїть позаду, відразу вгадує її думки.

— Мамо, тут ніхто не стеле білизни. Бо все почорніє,— каже коротко й сухо і квапиться на роботу. Він знає — його слова не дійдуть до серця матері: в ньому засіла забаванка, і вмовляння тут марні.

З різних кінців країни приїхали ми в це місто. Наповнили його собою, своїми звичаями та звичками, своїми творчими поривами й лінощами, невиситими бажаннями й терплячістю. І, приїхавши звідусіль, ми

спотворюємо і водночас прикрашаємо, омолоджуємо його. Наше місто. Воно широко розчинило перед нами свої брами й вабить до себе. Проте не пускає до свого храму, де вільно й затишно почувають себе тільки його улюбленці й жерці. Бабуся не дісталася й до порога цього храму. Лишилася поза його величним склепінням. Відчужена. Замкнена в собі. Самотня. Наодинці зі своїми спогадами. Йї сумно. Людині завжди сумно, коли вона живе лише спогадами! Зараз бабуся лічить на пальцях, скільки років вона не стелила на сонці полотно. Збилася. А втім, навіщо лічити? Відтоді, як прийшли партизани, вона з сином перебралася сюди. І замкнулася в стінах цієї чужої хати. Було, тільки пригріє сонечко, мерщій хапає білизну й кидається на подвір'я, але далі ганку не йде — усе щось перешкоджає їй. І соромиться. Боїться — сусіди сміятимуться... Та нарешті зважилася, бо хтозна, чи дотопче до кінця стежечку цього року.

Син пішов на роботу, і бабуся спустилася вниз, на подвір'я. Під акаціями, на траві, розіслала все... Врочисто-бліде обличчя її освітила якась тиха, стримувана досі радість. Швидко піднялася нагору й сіла на балконі обличчям до акацій. Усміхнена, щаслива.

Поїзди поспішають повз живопліт, задихані, поважні. Діти не пропускають жодного, щоб не наректи якимось іменням. Вони бігають по двору, галасують. Нехай галасують. Бабусі вони не завада. І поїзди не завада. Як і діти. Вона нічого не чує. Тільки дивиться на білі рядна під акаціями. Відбілювати на сонці полотно — то справжня їй радість... У старої аж очі мружаться. Синя нитка за вухами ослабла, і окуляри, що тримаються на ній, обвисли, перекосялися. Та бабуся не поправляє їх. І хоч сидить вона лицем до акацій, проте вже не дивиться на розстелені рядна. Тепер інші простори ваблять її погляд. Вдивляється очима серця, що лине все далі й далі від цієї хати, від

цього міста... Воно веде її в рідні місця. Ось вона сидить на маленькому плетеному стільчику перед порогом своєї старенької хатини без балкона, без ванни й електричного освітлення, але яка... Ох! Вона сидить собі, а з-за тину до неї всміхається грядочка, що тулиться до самого озера. Вже розквітли нагідки, що, як і волошки, розквітають рано. І не знаєш, котрі духмяніші й запашиші. Волошки пахнуть гостро, їхній аромат аж перевертає, бентежить душу, а нагідки п'янять, приємно паморочать, навівають солодку дрімоту. А гвоздики? Скільки-то їх на грядці! Вже повикидали й пуп'янки — незабаром закрітують, запахнуть. Тільки айстри, які вона принесла з Святого Лісу, пізні. Зате як розквітнуть, то цвітуть до пізньої осені. І які тільки кольори не палахкотять на грядці! Білі, рожеві, червоні... Така краса, не відірвеш очей. Та й хіба це тільки? Білизна розстелена на жовтому, як мед, пісочку, вона вже, певно, й просохла. Треба збризкати водою. Вода й сонце білять найкраще. Стара встає із свого стільчика, стукотить дерев'янками по чисто підметеній плитчастій доріжці поміж старих кущів винограду і прямує до золотих розсіпів піску. Це всього за кілька кроків од хати. Підбирає спідницю й заходить у воду, як була, в дерев'янках. От тільки мисочку забула, щоб бризкати білизна. Та вона й так. Набирає у пригорщу води й бризкає, притискаючи ліктями до колін спідницю, щоб не намокла. Білі краплі води намистинками падають на підсохлу білизна, розлітаються увсебіч і тут же всмоктуються в полотно, щезають...

Тінь нової хмари диму пропливає над двором: знову промчав поїзд. Стара все ще не поправляє окулярів. Не дивиться на дим, що тягнеться за паровозом. Тобто ні, вона таки дивиться на тінь, що пливе над землею. Тільки то тінь не од диму, а од зграї білих голубів, що пролітають над її білизною, розстеленою на березі

озера. А голуби охайні. І хоч літають зовсім низько, проте не паскудять. Ворони — ті, кляті, коли злітають з дзвіниці чи з високих осокорів, то, боронь боже...

— Жарку, ану мерщій мені до хати, тато на обід прийшов.

Знову лунають голоси сусідок. Обід... Бабуся схаменулася: скоро ж і син прийде. Якщо вже не прийшов. Прогуркотів поїзд. Бабуся снустилася вниз.

— Добридень, мамо!

О, який же він уважний! Син... Її син. Її втіха. Старенька всміхається. Але в очах — туга. Глибока. Невимовна. Німа. Усмішка не розвіює її, не під силу їй. Син підходить до матері. Обнімає її за плечі.

— Мамо, ви засмучені?

— Нічого, дитино, нічого,— силкується всміхнутись бабуся.

А з перил балкона звисають рядна — зіжмакані, брудні, почорнілі. Син тільки глянув на них і все збагнув.

— Нічого, мамо, не біда. Виперуться,— каже, аби щось сказати, аби чимось утішити, хоча знає, що даремно. Причина її смутку значно глибша — безмежна туга за рідним краєм, що точить її душу вже дванадцять років...

— Мамо...— Знову хоче якось утішити її.

— Нічого, синку, нічого. Мені з тобою скрізь добре,— перебиває вона його.

— Але ж ви сумуєте, мамо...

— Облиш... Аби тобі було добре,— відповідає вона з материнською теплотою,— а я...

Туга. Глибока туга. Ніщо не зітре її, не розвіє. Ніщо. Мовчки сідають до столу. Обідають.

На подвір'ї вже не галасують діти. Якби галасували, легше було б знести одю нестерпну, гнітючу мовчанку. Але діти порозбігалися по домівках. Навколо мертва тиша... Тільки час від часу проносяться поїзди. Без-

іменні. Нема кому називати їх. Ацо, і Жарко, і Сандо, і Гащо — всі обідають. Халамидники!..

3. ПРОЛІСКИ

Підрум'янена синява струменить із землі, з дерев, з каміння, з пінявих грив потоків, сонно стелеться в гаю, виграє, виповнює ранок... Від неї, синяви, либонь, посиніли й проліски: дивляться широко розплющеними очима. Пробуджені усмішки. Розквітлі поцілунки. Проліски... Під деревами тоне сніг. Весна. Навстіж розчинили ворота заїжджі двори. Багаті обіди. Весна. Густі, бентежні соки. Застріяні акорди. Хміль для душі. Весна. Бентежна пристрасть. Озера без дна і краю — сині, білі. Веселка — внизу, вгорі — скрізь. Весна...

Хлоп'я стоїть посеред галяви. З грудей рветься пісня. Без слів. Сама тільки мелодія. Невиразні пориви. Ясні простори. Кипить, вирує пробуджене життя.

— Здрастуй!

Хлоп'я не знає, з чого почати. На чому спинити очі. І серце. Що пригорнути, що взяти з собою... Якби можна було все пригорнути, все притулити до грудей, міцно-міцно, і так летіти до школи: ось, дивіться! Усе тут! Хто може все це зібрати й понести?..

Хлоп'я чіпляє за гілку ранець. Розпростерло рученята. На личку рішучість. Полетить? Ні. Назбирає пролісків. Для вчительки. Усмішок і поцілунків. Для неї... І воно збирає. Цілий букетик пролісків. Добирає їх гарненько, з любов'ю. Щоб не зім'яти жодного. Кожен пролісок — велика радість для нього. Акорд. І ще один. І ще... Багато! Акорди. Хлоп'я від них завмирає. Ширше розкриває своє серце. І рука ніжно гладить квіточки. Довго-довго...

А час іде. Квапиться. Невблаганно летить. Час. Поміж віття дерев виграють сонячні промені. Обсипають

хлоп'ячу голову. Золоті переливи. Неслухняні пасма волосся переплітаються з променями. Туго-туго. І не відпускають. Проміння лється все густіше. Хлоп'я збирає проліски. Один до одного — в букетик. Обережно. Натхненно. Замріяно. Щасливо. Букетик товщає. Букетик!.. Для вчительки.

Нараз хлоп'я похоплюється. Час до школи. Щоб не спізнитися. Мерщій хапає ранець. Біжить униз схилом. Школа біліє ген на узліссі. Дивиться очима великих вікон, кличе малого до себе. Квапить, не запізнюйся, мовляв! Хлоп'я ще прудкіше біжить униз. Нарешті... Зазирає крізь паркан на подвір'я: нікого. Тривожно б'ється серце: «А може, вчителька ще не зайшла?» — непевна думка. Всюди спокійно, тихо. Серце калатає дедалі дужче.

Хлоп'я стрілою перетинає подвір'я. Стає під дверима. Так, усі вже в класі. І вчителька. До личка приливає гаряча хвиля. Вчителька гриматиме. Так. Ех, якби ж трошки раніше! Хлоп'я мерщій ховає букетик у ранець. Схвильовано стукає в двері. Відповіді не чути. Рука сама натискує на латунну ручку. Двері відчиняються. Хлоп'я входить до класу захекане, спітніле. Ніяково стає на порозі.

— Спізнився? Ти що, дзвінка не чув? — суворо дивиться вчителька.

Хлоп'я опускає очі. Дивиться на ранець: там проліски. Нічого не каже й мовчки сідає на своє місце. Знічується за партою. Урок триває. Вчителька щось розповідає, та хлоп'я не чує. Тільки дивиться на ранець. Проліски... Вчителька нервує:

— Повтори, що я сказала...

Хлоп'я підводиться. Мовчить. Думки кружляють довкола прелісків.

— Сідай. І уважно ссухай,— знову докоряє вчителька. В коридорі дзеленькає дзвінок.

— Ур-ра-а!..— чується з усіх боків.

Діти вискакують на подвір'я. Хлоп'я з пролісками мовчки сидить за партою. Не квапиться на подвір'я погратися з усіма. А благально дивиться на вчительку: «Ну ж бо, всміхнися! Я ж приніс пролісків».

— А ти чом сидиш, не виходиш? Чого так принишк? — Вчителька легенько виштовхує його за двері.— Більш не спізнюйся і сиди та слухай уважно.

І знову урок. Вчителька розповідає знову. Хлоп'я сидить похнюплене, опустивши очі. В ранці букетик пролісків. Як їй сказати? Як віддати?

— О горе ти моє! Та що сьогодні з тобою? — знову нервує вчителька, підходячи до хлоп'яти.

Воно, як і перше, сидить з ранцем на колінах. Може, грошки розкрити його? Нехай учителька загляне, нехай побачить проліски і все зрозуміє. Всміхнеться. І не гриматиме на нього. І ніжно приголубить його. Однак щось стримує руку хлоп'яти. Мовчить. Вчителька ще мить стоїть здивована біля нього: не знає, що це з ним. Потім іде до столу. Урок триває.

Та ось і останній дзвінок. Загомонила, загула школа. Радісні вигуки, сміх.

— У-у-у... О-го-го...

Наче бджоли в льотку юрмляться діти у дверях. Тільки одне хлоп'я йде сумно, ступає поволі. Хлоп'я з пролісками в учнівському ранці. Зупинилося у дворі, обернулося, чекає... Зі школи виходить вчителька. Хлоп'я жвавішає. Рука тягнеться до ранця, розкриває його, намагає букетик. Але ще не витягає.

— Я...

— Іди додому,— стомлено каже йому вчителька.— Іди й скажи матері, що ти сьогодні погано поведився в школі...

Хлоп'я розгублено дивиться їй услід. Розчароване, принишкле. Вчителька виходить на вулицю, біжить до автобуса. Сідає. До побачення. Хлоп'я проводить поглядом автобус, який щезає в зеленій сутіні алеї.

До побачення... Тоді неквапливо простує до воріт. Мляво, неохоче. Виходить на вулицю. Внизу гадюкою в'ється потік. Бистрий, повноводий. Зелений. Пінявий.

Хлюп-хлюп-хлюп...

Хлоп'я іде понад потоком. Стало, задивилося в зеленаві хвилі. Акорди. Хвилі б'ються об стінки бетонного русла: їм тісно. Злітають угору. Сердиті. Запінені. Ось вони перехоплюються через край. Маленькі струмочки зав'юнилися по вулиці. Хлоп'я радіє. Потік вабить до себе. Воно сідає на край бетонного русла, занурює руку у воду. Вона полоще пальці. Як же гарно! Ану! Хлоп'я мерщій розкриває ранець, виймає букетик пролісків. Одна квітка летить у воду ластівкою з розпростертими крильцями. Потік не поглинув її — крильця затримали на поверхні води. Пролісок затанцював на хвильках. Хлоп'я розв'язує весь букетик. Проліски один за одним летять у воду. Весело погойдуються на зеленавих хвилях. Довгий разок — ціла гірлянда. І ось останній пролісок. Хлоп'я аж плече в долоні від захвату. Зупиняється, потім знову йде далі.

— Де це тебе носить? — тривожно питає мати.

— Мамо...

— Мовчи мені!.. Тільки погані діти не йдуть зі школи просто додому...

— Мамо...

— Мовчи, шибенику... Завтра скажеш своїй учительці, як ти сьогодні погано поведився після уроків...

ПЕРСТЕНЬ

Легенда

Вже збудував собі Авзі-паша небачені хороми, вже зібрав у своєму гаремі найвродливіших красунь, та повсякденне полювання на диких сарн, як і перше,

було його найбільшою пристрастю. У всьому охридсько-преспанському краю, володінні Авзі-паші, ніхто, крім нього, не смів навіть руку підійняти на сарну. Наказ був суворий, і горе тому, хто насмілився б порушити його. І християни, і турки знали про це і боялися навіть здибатися з дичиною, не те що підняти на неї рушницю. Коли ж випадало комусь ненароком наткнутись на сарну, він спершу видивлявся, куди та майнула, і тоді чимдуж поспішав до Охрида сказати про це паші. Авзі-паша щедро обдаровував добровільного вістуна, полишав гарем і вельможних друзів, мерщій сідав на коня і в супроводі слуг та зграї хортів мчав до вказаного місця.

— Ех, діла,— заздрісно говорив старий євнух жінкам з гарему, обуреним неуважністю паші, який залишав їх у найсолодші хвилини втіхи.— Рідко нині трапляються люди, котрі можуть давати волю своїм пристрастям...— А коли жінки наполягали, щоб він сказав їм, чи вгамується ж коли в серці паші та осоружна пристрасть до полювання, старий сумно хитав головою і, співчутливо дивлячись на них, казав:— Хоч людське серце й запнуте густою, непроникною пеленою, ніщо в ньому не лишається навечно. Вітер життя може щомиті дмухнути в нього, погасити й геть розвіяти колишні пристрасті, а натомість розпалити нові.

«Чи ж дмухне такий вітер у серце паші?» — скрушно зітхали мешканки гарему.

...З усіх навколишніх лісів Преспанський найбільше славився дикою сарною. Особливо ж багатим нею виявився він одного літа. Тоді паша за дванадцять днів не випив під охридською чинарою й піали кави, не відпочив ні разу з друзями за щирою розмовою, не приголубив жодної красуні в розкішному гаремі, не побував ні разу в мечеті, навіть не поцікавився казною, аби накласти на невірних ще один чинш... З ранку до пізнього вечора його очі тішили наймиліші картини.

Бувало, чим далі од паші оддалялись хорти та чим довше не поверталися, тим квапливіше мчали до нього слуги й доповідали про сарну, яку вони бачили десь поблизу на галявині або ж біля якогось джерела в лісі. Паша не знав, що миліше для нього: дивитися, як довірливо й безтурботно пасуться сарни, чи коли вони мчать, мов стріли, переслідувані хортами, а чи те, як, уражена кулею, сарна звивається в передсмертному, останньому стрибку, потім падає, заквиливши, мов дитина... Усе його хвилювало. І ніяка сила у світі не здатна була в ці хвилини примусити його відмовитися від полювання. Чим більше на мушку трапляло сарн, тим неприборканішим ставав паша і тим безжальніше ганяв він своїх хортів і слуг. Його збурена пристрастю душа вимагала певної поживи...

І раптом сталося несподіване: якраз на дванадцятий день, коли полювання було в найбільшому розпалі і паші здавалося, що не буде йому кінця й краю, він раптом припинив його, відмовився від сарн...

Було надвечір'я. Котрийсь із слуг паші забрів у гайок, на берег озера, куди сарни приходили на водопій. Глянувши крізь віття, він раптом підняв руку й подав знак паші. Той схопився з місця й кинувся до нього. Слуга підняв другу руку й почав робити якісь дивні рухи, мовляв, чи бачить його володар щось у тім гайку. Паші було не до теревенів. Він відштовхнув слугу й просунув наперед рушницю. Та слуга не дав йому вистрелити — мерщій звівся на ноги і вхопився обома руками за цівку рушниці. Паша люто вилаявся, розгорнув гілля і... заляк. Те, що він побачив на галявині, серед неторканого лісу, вразило його в саме серце, перехопило дух, приголомшило. Паша провів рукою по чолу й заплющив очі: чи не сниться йому? Чи, може, привиділося, накликає його тривалою відсутністю в розкішному гаремі або надмірною, хоча й приємною, втомою? Але ж ні! Коли він опустил руку й розплю-

щив очі, перед ним все ще була молода, неписаної вроди дівчина, що за кілька кроків від нього на галявині замріяно кружляла в чарівному танкові.

Захоплена танком, дівчина нічого не помічала довкола. Не помічала, як її пожирають знетямлені від пристрасті очі. Вона танцювала. З кожним рухом її розпущені, довгі русяві коси злітали вгору й відкривали округлі мармурові плечі й перса. А босі ноги мовби й не торкалися землі, ніби не танцювала вона, а пливла в повітрі... Велике свічадо озера, зарум'яніле й принишкле в променях призахідного сонця, відбивало в собі всі її рухи. Дівчина спостерігала за ними в дзеркалі води, і це надихало й захоплювало її ще дужче. Кожен рух тіла, відображений у спокійній гладіні озера, надихав лісову танцівницю на ще бентежніший, ще пристрастніший танок.

Паша знетямлено дивився. Несамовито калатало серце. Дівчина була на диво прекрасна, але ще прекраснішими були почуття, які вона вкладала у свій танок. Роки відкарбували в грудях паші глибокий слід. Він знав, що серце його не здатне довго тужити за красою, недоступною лиш оку. Знав, що молода й неповторна весна вливає в душу вино тільки разом з чарівними пахощами й пристрастним трепетом свого неспокою. Життя навчило його: вогонь у серці можна запалити лише вогнем другого серця. А в танку дівчини аж іскрилася небачена буйність... Паша знесилів. Вітерець насолоди черкнув крильми його серце й полинув далі, неприборкано, розкуто...

Ех, людина... Кровожерний звір на мить стає смиренним ягням!

Дівчина тим часом в'юниться, вигинається в чарівному танку. Паша в нерішучості: шалена пристрасть велить йому кинутися мерщій і схопити красуню, а розум повчас: зажди, хай скінчить вона своє замріяне свято. І поки він стояв отак, нерішучий і збуджений,

десь позаду пролунав і ще дужче приголомшив його несамовитий крик пастушка, який поблизу нас отару.

— Янко, тікай! Турки...

Дівчина завмерла. Мерщій підвела голову й здивовано, мов сарна перед тим, як гримне постріл, розчахнула великі сині очі. Глянула праворуч, звідки чувся той стривожений крик, і затулила долонями трепетні груди. Так тривало лише мить. Потім вона метнулася, схопила сорочку, недбало кинуту на пісок біля самого берега, й зникла в гущавині.

«Не тікай»,— прошепотів паша. Він не кинувся вслід за нею. Тільки слуга хижо підхопився й погнався за дівчиною... Тоді паша підніс оздоблену перламутром цівку рушниці. Гримнув постріл. Слуга плюхнувся ницьма в траву й заляк. А неподалік зойкнув пастушок...

Паша стояв, мов заворожений. На галявині не було вже нікого, але він так зачаровано дивився крізь віття, наче по тій галявині рухались нескінченні каравани верблюдів з усіма скарбами світу. Довго він стояв отак нерухомо... Нарешті підніс до уст позолочений ріг, що висів на парчевій стрічці через плече, й затрубив. Він припинив полювання, сів на коня й помчав до Охріда, в пишні сади. Слуги рушили за ним. Задуманий і мовчазний, паша ніби втікав од того місця, де побачив красуню дівчину. Тільки стьобав прудкого коня і мчав уперед. Хто зна, що думав і затівав паша?

Коли наблизилися до Царедвору — першого преспанського села, яким проїжджали, повертаючись з полювання, відчайдушні крики й плач пронизали вуха паші:

— Ой, рятуйте! Бек відняв у нас дівчину-наречену.— Перед конем паші впала на коліна сива бабуся.

Паша спохмурнів. Кінь заіржав під ним, кусаючи туго натягнуті вудила, й став дибки. Потім знову заіржав. Жінка навіть не ворухнулася. Звівши до паші старечі руки, вона молила, благала, заклинала...

— Зловіть бека й повісьте ось на цьому дереві,— звелів паша своїм слугам, вказуючи на шовковицю посеред села.

Слуги вдарили по конях. Не минуло й півгодини, як бек висів на шовковиці. Паша знову звелів слугам роз'їхатися увсебіч, зібрати всіх преспанських агів та беків і пригнати їх до Ресена.

Звістка про повішеного бека прудкіше за птаха облетіла всю Преспу. Не встиг паша доїхати до Ресена, як там уже сиділи й тремтіли смертельно налякані аги та беки, зігнані до мечеті...

— Ви вже знаєте про бека з Царедвору. Отак буде з кожним, хто віднині скривдить хоча б мурашку,— сказав їм паша в мечеті і, не затримуючись, подався до Охріда.

Преспанці не могли надивуватися. Ніхто не знав, чому паша став такий добрий. Пастушок, який міг би їм дещо розповісти, того вечора ночував у горах. Однак паша не довго залишав преспанців у невідомості. Наступного ранку, ще до схід сонця, він прислав Янці багаті дарунки. Та які дарунки! Преспа ще не бачила нічого подібного! Але дарма: дівчина, якій призначалися ті дарунки, рішуче відмовилась од них. Преспанців охопив жах. Усім здавалося, що панські слуги тієї ж миті розтопчуть її кінями. А після неї — хто зна, чия черга. Та нічого такого не сталося — слуги мовчки поїхали, а наступного ранку привезли ще коштовніші дарунки. Янка знову не прийняла їх. Так повторювалося знову й знову...

Після кожної Янчиної відмови преспанці не знаходили собі місця. «Ось,— гадали вони,— тепер слуги дадуть волю своїм нагаям та шаблюкам». Але ті покірно схилили голови й спокійно поверталися до Охріда, мовби байдужі до того, що юна преспанська красуня гордує їхнім володарем, нехтуючи його дарунками.

Важко повірити, але це була правда: за наказом паші

дарунки, що від них відмовлялася Янка, слуги віддавали монастирям та церквам, які з його дозволу тепер почали поправляти.

Життя у преспанців докорінно змінилося. Аги та беки, котрі чинили кривду і глум, завдавали їм страждань і робили нестерпним життя, не можучи жити без насильства, полишали свої насиджені гнізда й переселялися в інші місця. Усе нині добре було б преспанцям, коли б не думка про Янку. Захотівши, паша міг би схопити її і вбити, міг би всіх їх перебити та й усю Преспу пустити за вогнем. А він не робив нічого цього. І, щоб було їм ще тяжче, ставав усе добрішим і лагіднішим. Посилав дарунки, допомагав бідним, будував церкви. О, як же мучилися бідолашні преспанці! Легше було б їм зазнати тортур, нехай паша скарав би їх на горло і спопелив їхні житла, ніж думати й гадати, як упокорити горду дівчину.

А Янка не приймала дарунків і слухати не хотіла про папу. Не танцювала вже на галявині, тільки сиділа на камені край озера і, мов лісова фея з густими, розпущеними золотистими косами — чарівна, задумана й мила, — зустрічала тут схід сонця, чекала на слуг паші й тут же відхиляла його дарунки.

- Марно гайнує час, — з острахом говорили люди.
- Ніщо не марне. Усьому своя межа.

Паша фанатично вірив в успіх і невтомно посилав своїх слуг купувати ще коштовніші вбрання та прикраси і все, що було найдорожчого на базарах Охріді й Солуня. Друзі, гарем, полювання на сарн — усе покинув і забув. Тільки Янка не йшла йому з думки. Тільки нею він снів. І каравани з усе багатшими й коштовнішими дарунками безперестану піднімалися на Петрину гору та спускалися в Преспанську долину.

Важко жити вдалині від коханої жінки.

Та якщо гризота може бути вічною, терпіння має свій край...

Згорьований і стомлений безнадійним чеканням, паша врешті зважився на останній крок. Щоб здобути собі кохання чарівної преспанки, не зупинився й перед страшним гріхом і вирішив послати їй найдорожче, що було в нього і що дід його й прадід заповідали як святиню, як талісман. Під одною з мармурових плит у палаці в золотій скриньці зберігався великий коштовний перстень. Цей перстень переходив з покоління в покоління як неоціненний скарб їхнього роду. Паша нізащо б не зважився віддати його комусь. Та коли побачив, що ніщо вже не прихилить серце жаданої дівчини, наказав той перстень віддати їй. А коли й це не допоможе? О, тоді... Але навіщо загадувати?

Мерехтів сонний ранок, коли слуги з коштовним перснем дісталися Преспанського озера. Не встигли ще й злізти з коней, як почули чийсь голос. То був голос пастушка. Він першим побачив їх і весело привітався. Слуги під'їхали до нього і вкрай здивувалися, уздрівши там і горду преспанку.

Сидячи на камені, Янка задумано дивилася в ясну прозорінь озера й не помітила слуг паші. Сонячні промені зависали на її великих шовкових віях і ніжно розливалися по схвильованих дівочих грудях. Слуги підступили ближче. Як завше, шанобливо вклонилися. Потім один з них дістав золоту скриньку й відімкнув. Сліпучо засяяв перстень. Дівчина, котра стільки разів одмовлялась брати від паші дарунки, сама потяглася до персня. На хвилину задумалася. Але перстень так чарівно переливався, так вабив! І, зачарована тією красою, дівчина не витримала, наділа його собі на палець. Слуги більше не чекали. Кинулися на коней і з радісним гиканням помчали до Охріда, несучи паші радісну звістку про те, що дівчина врешті схилилася перед його коханням — прийняла подарунок...

Та ледве вони поїхали, як дівчина отямилася: вона зрозуміла свою страшну помилку.

— Леле, що ж тепер буде? — нагло обпекла її думка. Вона знала, що паша тепер не забариться. І напевне приїде. А вона?

Сонце заступила хмара. Ясний ранок спохмурнів. Замовкла в гаю сопілка пастушка. Янка заплакала...

Вдалині почувся кінський тупіт. Крізь гілля усипаних плодами дерев Янка помітила грізне страховисько, яке мчало на коні в широко розметаній синій антерії. Глянула і вжахнулася:

— Паша!

Погляд її прикипів до скелі, що височіла над берегом трохи оддалік неї. Під скелею пінилися водоверті. Не було в Янки іншого вибору: паша вже під'їжджав... І вона зважилася: підхопилася, кинулась до скелі й видряпалася на самий її вершечок. Шалений вітер розвівав її коси. Погляд затьмарився. Потім крок у повітря, наче в безодню, і страшний зойк сколихнув Преспу... Холодні глибини озера розступилися й за мить поглинули, сховали в собі красуню Янку.

Паша не встиг навіть скрикнути. Наче вражений кулею, він повалився з коня. Люди, що наспіли, ті самі люди, що залюбки встромляли ятагани в людське серце, стояли, збентежені й налякані. Застиглими, нестямними очима дивилися вони на свого володаря, що лежав на піску бездиханний, без кровинки в лиці.

Від Галичиці подув сильний вітер. Водоверті ще дужче спінилися й зашуміли. Озеро захвилювалося, загув ліс — вся природа гнівалася й шаліла. У смертельному жасі підняли слуги пашу, сіли на коней і, гнані думкою, що на голову паші впало прокляття його предків за порушення заповіту, рушили до Охрида. Коли в'їжджали до міста, вулиці та майдани були запружені людом: усім кортіло глянути на вродливу й горду преспанку. Та не чулося врочистих пострілів, не лунало веселих пісень... Слуги їхали неквапом, понуривши голови. Так вони в'їхали й поминули місто.

Засмучений і надломлений, паша замкнувся у своїх покоях і кілька років не виходив звідти. Власна гідність не дозволяла йому показувати на людях свою скорботу. Там він тихо згасав і думав про чарівну преспанку. О, коли б хоч іще раз, один лише раз побачити бодай блідий відблиск того незабутнього танку, який відбило колись вечірнє сонце у свічаді Преспанського озера! Тоді він, щасливий, міг би спокійно і назавжди склепити очі... Тіло знемагало. Але думка про незабутній образ дівчини якоюсь невидимою силою примушувала його ще рухатися по світу.

Тихими, теплими вечорами, коли сонце наливало золотом охридські води, змарнілий і змучений паша почав, нарешті, виходити з пишних своїх покоїв і крутими кам'яними сходами спускатись до берега. Накинувши на плечі синю, мов озерна вода, антерію, він зупинився на найнижчій сходинці й задивлявся на водяну поверхню, поки на ній витанцьовували сонячні промені. Він усе сподівався, що там з'явиться образ любої Янки, що водяна глибінь поверне йому красуню дівчину. Але дні минали, а в озері ніщо не зринало таке, що б угамувало його муку...

Одного дня паша відчув, що вже ось-ось впаде й останній лист з сумного дерева його життя. «Кінець»,— подумав він. Знову глянув на озеро. І коли знову не побачив там нічого, уста його затремтіли: «Перстень». Але то не був страх перед прокляттям предків: до останнього свого віддиху паша вірив, що аллах ніколи не покарає того, хто завинив заради любові. «Перстень,— прошепотів він знову.— Слава аллаху за те, що він прощає гріхи, вчинені заради любові!»

Перстень знайшли під Галичицею, в одному з численних джерел, з яких вода вливається в Преспанське озеро. Там охридські жінки білять своє полотно. У мить, коли смертельно хворого папу охопив найбільший розпач, щось дивовижно засяяло на дні джерельця. Жінки

заніміли від подиву: перстень засліпив їм очі. Вони дістали його і мерщій подалися до охридського палацу.

Коли перстень знову засяяв на руці паші, озеро стиха зашуміло, сколихнулося. В його лагідних хвилях, наче в прозорій колисці, з'явилась Янка. Вона легенько хитнулася, слянула очима і знову зникла. Паша спокійно опустив руку. Перстень сковзнув з пальця і впав у воду. Тоді хвилі вгамувалися. Озеро принишкло. Заспокоїлось.

ШЛЮБНА НІЧ

То було весілля, як кажуть, без музики й танців. Женився Сандре без бельчинських барабанів. Тільки щоб звичаю дотримати...

Вже три місяці любляться Сандре й Стоянка. Три місяці промайнули, наче три зимові дні. І щасливі були, й пісень співали, і скрипки грали... Ех, часи, часи... Промайнули, мов уві сні.

На веранді в Круме тоді зібралися дівчата з усіх Верб'ян, а серед них — неписаної вроди, мов горіцвіт з полонин Караормана, — Стоянка Климева, струнка, наче тоненький бук з гори Славей. Погляд ласкавий, наче весняний сонячний промінь на тихім озері. Очі всміхаються, а щічки — кров з молоком. І всі її подружки тоді сміялися. Сміх раптово переривався піснею:

Гей, македонцю, обранцю народу,
В бій тебе кличе жадана свобода!

Час від часу зазирає сюди й Сандре.

— А ну ж бо, натисніть, товариші дівчата. Наші бійці босоніж ходять... Червоноводські дівчата — і то більше вицпели, ніж ви. Не підведіть! Ану, що скаже Стоянка?

У Стоянки паленіли щоки. Понуривши очі, вона відповідала:

— Не підведемо!

За весь день Сандре й на мить не присідав — та хоч на хвильку все ж вигулькував на веранду до Круме,

де поряд з іншими плетільницями працювала й Стоянка.

Піднялися всі — від малого до старого: і діди — Ільїнденці¹, і молодь із Дебарця, й жінки та дівчата, і навіть малі дітлахи з п'ятикутними червоними зірками на шапках.

— Диво, диво! — казали люди.— Благословенні ті руки, що взялися до зброї.

Та ось налетіла буря... Кров пролилася в Кичеві, на Пресиці, на Караормані, в Ботуні, Тур'ї, Мраморці... Видно стало в Дебарці вночі, мов удень. Зловісна заграва освітила обличчя пришельців з розбуялою поганою кров'ю.

Наші відступили в Грецію.

А Сандре залишили у Верб'янах зв'язковим.

Туман заслав сиві верховини Караормана й Славєя. У людей наче обважніли повіки, очей не підводять. З димарів на дахах, обвішаних бурульками, в'ються вгору недійшли струмочки диму. І небо холодне й похмуре, мов на душі у Стоянки й Сандре.

А сьогодні ж у них перша ніч... Вони сидять нагорі, у світлиці, біля ткацького верстата. Сандре зіперся на било, погляд його блукає по хаті. Стоянка перебирає пальцями нитки й основу... на глиняній долівці кімнати розстелена рогіжка. На ній — солом'яний матрац, покритий льняним простирадлом, білим-білим, наче в горах сніг, а в головах — подушка в барвистій наволочці, що її виткала сама Стоянка... Мовчить Сандре, мовчить і Стоянка.

Перша ніч... І немає пісень, нема музики...

Внизу чути гомін. Сусіди й родичі поприходили на

¹ Ільїнденці — учасники збройного народного повстання македонців проти турецьких поневолювачів улітку 1908 р. під керівництвом сільського вчителя Гоце Делчева.

весілля з традиційними тавами, повними гювечу та з погачами¹.

— ...І тобі зичу того самого, голубонько... І твоїй доньці, сестро...

— Нехай бог боронить твоїх молодят, тітко Андонице.

— Амінь, дитино. Хай тебе господь криє. Спасибі.

Сандре підвівся, взяв Стоянку за руку — забряжчали срібні дукати на її весільному браслеті — і, мовби виправдуючись, що весілля нагадує поминки, сказав:

— Нічого, Стоянко... не сумуй... І в наше віконце загляне сонце.

— Я не сумую, Сандре...— ледве чутно промовила Стоянка.

— І знову все буде, як колись... Пам'ятаєш, Стоянко, як ви плели нашим хлопцям шкарпетки на веранді у Круме?.. і як били бельчинські барабани... і оро² на майдані... Усе повернеться. І тоді... бог потішить нас дітками,— додав тремтячим голосом.

— На все божа воля,— відповіла Стоянка й уткнулась лицем в обшитий галуном джамадан³ Сандре, але потім рвучко відсторонилася й подивилася йому в вічі.

У кімнаті запала тиша. Терпко пахли розвішені під стелею плоди айви. Сандре на повні груди вдихав ці знайомі з дитинства пахощі. Стоянка всміхнулася до нього своєю дитячою усмішкою.

Усмішка застигла в Стоянки на устах, коли вона зачула на сходах кроки й побачила сплотніле од хвилювання обличчя Круме.

— Ховайся, Сандре. Німці!

¹ Тава — різновид сковорідки; гювеч — смажене м'ясо з овочами — македонська національна страва; погача — плоский хліб з прісного тіста, плескач.

² Оро — груповий національний танок, хоровод.

³ Джамадан — сірячана куртка, розшита чорною тасьмою.

Чоло Сандре зросив холодний піт. Він поглянув на Стоянку і з благанням у голосі спитав:

— Ти певен, Круме?

— Тепер не час допитуватись. Я бачив їх, Сандре. Проти снігу чорніли рушниці. Зараз вони вже, мабуть, перейшли місток. Німці або ж балісти¹.

Сандре знову глянув на Стоянку і знов перепитав:

— Ти не помилився, Круме?

— Сандре, не будь дитиною. Біжи мерщій. Я приховую деякі речі, а ти — прямо в Лактинє, до Митре. Там зустрінемося.

І він щез.

Стоянка кинулась Сандре на шию, і він відчув соловий дроз від дотику ніжного дівочого личка.

— Не лякайся, Стоянку, — мовив Сандре, зібравшись з духом. — Як тільки вони пройдуть через село, я негайно повернуся.

Сандре дістав з-під подушки пістолет і вийшов з хати.

Вулиця зустріла його посвистом вітру. Сандре ще не дістався й до двору попа Сміляна, як вони вже з'явилися. Він ледве встиг сховатися за стовбур старої яблуні біля самого шляху. Люди з рушницями зупинились навпроти яблуні. Сандре спустив запобіжника. Зненацька хтось із прибулих засвітив кишенькового ліхтарика, і з п'ятми на мить виринуло виснажене, худе лице... Що це? Сон чи ява? Сандре добре знав цього чоловіка... Той підняв руку й показав на хату Сандре... «Але ж це... наші!»

— Павле! — тихо покликав Сандре і вийшов із-за стовбура. Люди разом обернулись до нього.

— Сандре? А ми до тебе... — так само тихо відповів один з прибулих.

Сандре повів їх у порожню повітку за хатою. Душу

¹ Балісти — члени буржуазної націоналістичної партії Албанії «Балі Комбетар», які воювали проти партизанів.

його повнила радість, немов гірський потік, що весело хлюпотить між камінням. Він не міг надивитись на партизанів, підходив то до одного, то до другого, розпитував про товаришів та про те, як і звідки вони прийшли сюди, в Дебарець.

— Послухай, Сандре,— коротко сказав Павле,— принеси нам чогось попоїсти, а потім ми розкажемо все по порядку. Четвертий день без макового зерняти в роті.

Сандре мерщій подався в хату. Внизу ще були гості. Він увійшов у сніи й тихенько піднявся сходами вгору. Стоянка сиділа й тихо схлипувала, опустивши голову на край верстака. Коли відчинилися двері, вона підхоплюлася, мов ошпарена.

— Сандре... звідки ти? Тікай мерщій... ховайся! Адже зловлять тебе!

— Заспокойся, це наші... Партизани прийшли. Тому й повернувся...

— А німці?

— Нема їх. То Круме привиділося. І Павле з ними...

Вони знову, як і раніше, посідали біля верстака. Він торкнувся рукою фати, яку Стоянка й досі не зняла. Напіврозтулені вуста молодої жінки тремтіли. Погляди їхні зустрілися. Вони думали про одне й те ж, про те найдорожче, яким володіли колись і оце віднайшли знову.

Сандре нараз підхопився. Встала й Стоянка.

— Не можна баритися. Вони хочуть їсти. Треба нагодувати їх.

— Я непомітно спускаюся на кухню,— сказала Стоянка,— візьму хліба й м'яса.

Сандре поніс у повітку три тави й чотири погачі.

Вгамувавши перший голод, гості почали розповідати. Сандре жадібно ловив кожне слово. Він дізнався про те, як вони жили в Магленії, почув про великий наступ німців, про дванадцять лютневих днів і ночей, прове-

дених без сну та їжі, про боротьбу з ворогом і холодом. Довідався й про те, як сімдесят п'ять чоловік, вирвавшись з оточення під Богомілами, вночі натрапили на засідку й виявилися одрізаними від бригади, що прямувала в Грецію. З боями їм довелося відходити через засніжений перевал. Дев'ятнадцятеро з семидесяти п'яти замерзли в дорозі. Серед них лишився в снігу, обнявши свій кулемет, і верб'янець Трпе, троюрідний брат Стоянки, перший співун у їхньому селі. Потім вони всю ніч ішли по Прилепській долині, тільки трохи перепочивши біля Крапських колиб, а потім знову попрямували до кордону — перебралися через Карбуницю, поминули Тур'є і ось нарешті дісталися до Верб'ян.

Павле покликав Сандре на вулицю.

За стінами повітки лютувала хурделиця. Вітер налітав на Верб'яни з верховини Славея. Він підхоплював з дахів сніг, піднімав його вгору і потім знову жбурляв вниз.

— Послухай, Сандре,— хрипко мовив Павле.— Ми повертаємося назад.

— Куди назад? — з тривогою спитав Сандре.

— У Грецію... за годину вирушаємо.

— Але ж... якою дорогою?

— Дороги ніхто з нас не знає.

— Дорога довга... сніг... Без провідника не пройти...— задумливо, більше для себе, ніж для Павле, мовив Сандре.

— Так. Ми це знаємо. Але ж ти ходив туди. Ми гадали... ти поведеш нас.

Сандре здригнувся. Він відчув, як у грудях йому щось урвалося, боляче защеміло серце. Аби ж хоч одну нічку провести на рогожці, на солом'яному матраці, на подушці в наволочці, що її виткала Стоянка... Три місяці... Ох, як же було гарно!.. Адже й тоді він був зв'язковим, і тоді ходив у Грецію. Діставався аж Солуня... Довгий і важкий шлях. Та коли він приносив

листи, Чорногорець¹ казав йому: «Молодця, Македонія!» Серце тоді заходило від радості й щастя. Інколи ходив з ним охоронцем і Трпе. Вони забували про злигодні небезпечних мандрів... Співали пісень... Ех, Трпе! Де ти зараз? Як це сказав Павле? Під Богомілами... з кулеметом в руках... А в нього, в Сандре, сьогодні весілля, його перша шлюбна ніч...

Очі Сандре блиснули в п'ятні.

— Про що ти думаєш? — порушив тривалу мовчанку Павле.

Сандре дістав хустинку, подаровану Стоянкою, коли вони вранці поверталися з церкви, вітер нею спітніле чоло й промовив:

— Атож, звичайно. Збирайтеся... Зараз і вирушимо. І пішов до хати.

Постоявши трохи біля порога світлиці, він одчинив двері. Стоянка перебирала в скрині, віко якої прикрашало грубо намальоване серце з двома іменами всередині: «Сандре і Стоянка». Не обертаючись до нього, Стоянка сказала:

— Відбираю подарунки товаришам.

Він мовчав. Потім підійшов до неї. Вона випросталась, прикрутила гніт у лампі й повернулася до нього.

— Що з тобою, Сандре? — усміхнулася Стоянка.

Сандре дивився й дивився на неї, і вона здавалася йому зараз ще гарнішою, ніж тоді, серед плетільниць у Круме. Він не знав, що чинити. Серце його повнилось ніжністю, так хотілося пригорнути її до себе й розповісти про все, що сталося біля повітки, про нелегку дорогу товаришів, про їхні муки, про Трпе, який замерз на перевалі. Багато про що хотілося розповісти Стоянці, але він відчував, що йому перехопило горло і він не може вимовити й слова.

¹ Чорногорець — партійна кличка представника ЦК партії комуністів Югославії.

— Ну, Сандре, кажи ж,— уже занепокоєно питала Стоянка.

— Розумієш,— почав він.— Вони поїли... Добряче поїли... Але... дорога... довга дорога... Вони босі... роздягнені.

— Я ось зібрала їм...

Сандре спробував опанувати себе.

— Зараз вони знову підуть... У Грецію... І я... і мені треба йти з ними.

Стоянка змінилася на лиці, на очах заблищали сльози. Вона затулила обличчя руками й тихо заплакала.

— Розумієш, уся справа в тому, що тільки я знаю дорогу.

Сандре довго дивився на чорне як ніч волосся своєї коханої. Потім заговорив знову:

— Не плач, Стоянку... Ти ж знаєш...

Стоянка відкрила заплакане лице й подивилась на Сандре.

— Знаю... знаю... Але тяжко...

— Так, тяжко,— зітхнув і Сандре.— Але я повернуся. Мені не первина... Прийду... і... весну... весну принесу з собою, Стоянку.

Гості внизу розходились. Їх випроводжала Андониця:

— Ну, щастя вам! Щастя вам, діти!

Хтось вигукнув весело й лукаво, та так, щоб і молоді почули:

— Дякуємо, тітко Андонице! А завтра вранці ми на солоденьку ракію пожалуємо.

Сандре й Стоянка подивилися на віконниці, які, здавалося, ось-ось позриває ошалілий вітер.

— Що ж, приходьте, ласкаво просимо,— привітно сказала мати Сандре й підперла дрючком ворота.

Після тривалого мовчання Сандре мовив:

— Подбай про маму, поки я повернуся. Уранці все їй розповіси. Коли щось лихе трапиться, звертайся до Круме.

Стоянка поклала в торбу Сандре погач, потім підняла віко скрині з намальованим серцем і двома іменами, дістала великий вузол і наблизилась до лампи. Кинувши сумний погляд на матрац, вона прикрутила гніт.

Тихо, щоб не почула Андониця, Сандре й Стоянка зійшли сходами вниз і вийшли через тильні двері. Партизани вже чекали за рогом будинку Круме.

— Ну, то підемо? — спитав Павле у Сандре.

— Ні! — зупинила їх Стоянка. — Заждіть!

Голос її тремтів.

Вона підійшла до партизанів і поклала на сніг великий вузол. Потім розв'язала його й висипала всі свої весільні подарунки.

— Сьогодні наше весілля, — сказала вона. — Я хочу все це подарувати вам, товариші. У вас попереду важка дорога... Вам знадобиться.

Усі мовчали. Лише хуртовина, як і перше, не вгавала. Люди вже стояли, вишикувані в колону. Стоянка підійшла до першого — кремезного, сутулого парубка й подарувала йому шкарпетки. Той навіть не звів на неї очей. Переходячи від одного до другого, вона кожному клала на плече свій подарунок.

Загін вирушив у дорогу. Сандре трохи відстав, поцілував Стоянку й промовив:

— Мине місяць, Стоянку, і ми повернемося. Напевно. Ось побачиш... — І він подивився на заметену снігом веранду Круме.

— Щасливої дороги, Сандре! Хай господь береже вас од лиха...

Сандре побіг наздоганяти товаришів. Вона проводжала його очима. Згодом загін розтанув уві млі й хуртовині.

Шалений вітер врукопаш зчепився з Славей-горою й Караорманом. Він шарпав їхні високі плечі й немилосердно метляв білу фату Стоянки...

ФІДАНКА

Чого ти їдеш на чужину?..

1

Коли ми увійшли на вимощене подвір'я, то разом з п'яним запахом чистоти (щось цілком несподіване для тих часів і тих місць) я відчув і якусь порожнечу, що панувала в кам'яному будинку, дбайливо побіленому зовні. Можливо, це тому, що у дворі, залитому місячним сяйвом, ніщо не нагадувало про дітей: їхні зухвалі руки не торкалися стін огорожі, не палили під ними вогнищ, і вони лишилися не закуреними, а бруківка подвір'я — без слідів того, коли діти захопляться грою й не встигають забігти за ріг будинку або покликати маму, щоб вона розв'язала їм очкур на штанцях.

Ми покликали одразу кількома голосами:

— Геї, хазяїне, зустрічай гостей!

Ніхто не озвався. Лише зі стайні долинув до нас стукіт копит, але й він майже тієї миті потонув у зловісній тиші.

— Чи є хто вдома? — сердито гукнув командир загону Любе, стрункий хлопчина з Мавровського краю. Він відзначався єдиною вадою, до якої, проте, ми всі швидко звикли: завжди співав одну й ту саму пісню про «Стоянову молодичку».

Нагорі тихо рипнули двері. Почулися неквапливі кроки, хтось ішов навшиньки, що надавало ще більшої тасмничості цій зловісній п'яній і майже церковній тиші. Чи, може, це тільки так здавалося? Хтось над силу відчинив двері на другий поверх. Сходами покотилися вниз краплини тьмавого світла — на порозі стала стара жінка в накинутому на плечі вовняному пледі й з каганцем у руках.

Я глянув нагору, на край веранди. Старенька в своє-

му пледі й з каганцем у тремтячій руці нагадувала чаклунку — добру стару чаклунку, яка провіщала, що світлом, яке нині летється на нас, вона розжене пійтму. Лице її порізане густими зморшками, проте, як на диво, ті зморшки не тільки не спотворювали її, а навпаки, ще більше посилювали вираз доброти, якою іскрилися її великі, тепер уже пригаслі очі і яка буває у святих мучениць на іконах.

Не знаю, чи справила вона й на Любе таке враження, але я помітив, що його недавній гнів на те, що ніхто не відчиняв, враз мовби випарувався. Після короткої, нерішучої мовчанки він ледве чутно промовив:

— Бабусю, ми до вас на постій...

Вона не відповіла, обличчя її лишилося незворушним. Лише трохи відступила вбік, мовби говорячи, що коли вже ми цього хочемо, то, будь ласка, заходьте. Саме в цю мить мерехтливе світло каганця вихопило з пітьми ще одну постать, що тулилася за бабусею. Це була молода, але передчасно зів'яла жінка. Ні, не зів'яла, а певніш така, що зачала свою вроду. Здавалося, візьмися десь чоловік, котрий подарував би цій жінці часточку своєї душі й свого серця, і в ній знову пробудяться животворні іскри життя, і вона не зів'яне, а сама спалахне яскравим полум'ям для дітей і в самих дітях.

Ми трохи постояли на сходах, ніби розмірковуючи: підніматися чи ні, порушувати тихе життя цих двох жінок, вносити в дім партизанську метушню чи пошукати притулку під іншим дахом?

Я ковзнув поглядом по бровах молодой, під ними тьмяно світилися дві жаринки, напівзатулені довгими віями, які, здавалося, аж лоскотали її затінені щоки. Зненацька виї стріснулися, очі злякано розширилися, і я ніби почув ледве вловимий тихий крик, що линув з самих глибин її душі, і тут же, не встигнувши злетіти з вуст, був задушений рукою, на якій, наче блискавка,

сяйнув перстень. А сталося це саме тоді, коли Любе вийшов наперед і сказав нам:

— Що ж, ходімо, товариші!

Бабуся, нахилившись до молодої, щось шепнула їй — докір, запитання чи слово втіхи? — і знову ми побачили в світлі каганця її лице — таке ж, як і перше. Ми піднімалися один за одним сходами вгору. Бабуся проводжала нас якимось відсутнім поглядом; ні ми, ні вона не обмовилися жодним словом.

А молода безмовно дивилася собі під ноги.

2

Ми давно вже розташувалися на веранді, познімали речові мішки, карабіни і розмовляли про всяку всячину, а проте жодна з мешканок будинку навіть очей не показала. Ледве ми увійшли, вони обидві тут же зникли за єдиними дверима, що були на другому поверсі. Ми все ждали, чи не здогадаються вони принести нам чогось попоїсти, але марно. Врешті командир Любе не витрнав:

— Бабусю! — покликав він у двері. — Де ж ти запропастилася?

Двері неохоче відчинилися, і на порозі знову з'явилася ледь помітно згорблена стара жінка. Вигляд у неї був не те щоб наляканий, а засмучений.

— Чи не дала б ти нам чогось попоїсти?

— Що ж я дам? — Вона мовби уникала дивитися на Любе і тому лиш скоса зиркала на його чуприну.

Любе відповів не зразу.

— Як тебе звати, бабусю? — спитав він, скоріше заради того, щоб порушити мовчанку.

— Донкою мене кличуть, — сказала вона, не дивлячись на нього.

— Так от, бабусю Дожко, принеси нам, будь ласка, попоїсти. Що маєш. Ми не їли... з учорашнього ранку не їли.

Стара на мить осміліла, глянула йому просто в вічі, але тут же знову одвела погляд.

— Пошукаю, синку, може й знайду щось...

Згодом вона повернулася з окрайцем кукурудзяного хліба й полив'яною мискою кисляку. Поставила все на підлогу, перекинула за плечі коси, що були поспадали наперед, коли вона нахилилася, й вийшла.

— Ну й дикунки ж! — мовив хтось із товаришів.

— А звідки ти знаєш, яка біда в них?.. Нелегко їм доводиться, — сказав інший.

— А нам легко?

— «Нам легко»... «Їм легко!», «Нам» — «їм»... Дурниці. Хто це «ми» і хто це «вони»? Усі ми — одне! — урвав дискусію прилепчанин Дьоре, політагітатор.

Але всі ми вже порались біля хліба й кисляку.

Після першого ж шматка й першої ложки я спохмурнів. Хліб — наче камінь, до того ж якийсь аж посивілий, ніби ось-ось має покритися цвілью, а кисляк виявився неймовірно кислим і взявся пухирями.

— Ну й угощеннячко!

— Чим мали, тим і пригощали! — дорікнув мені Любе.

Але так чи інак, від хліба не лишилося й крихти, а від кисляку й краплини — все з'їли доценту. Заморивши черв'яка, ясна річ, заспівали:

Молоденька жіночко Стояна,
Чому твоє личко потемніло,
Наче тее полотно непране?

І хоч Любе співав цю пісню сто разів на день, я завжди чекав, коли він заспіває її знову. Інші теж. Ми всі тихо підспівували, одначе лиш для годиться, бо насправді слухали тільки його — Любе. Щоразу в його співові чується щось нове, хоча він не міняв ні слів, ні мелодії й не додавав нічого. І зараз ми почуємо в ній щось нове. Ось уже кілька місяців я слухаю

«Стоянову молодицю» і все намагаюся збагнути суть цього пового, проникнути в таємницю співучого, що полонив усіх нас, хлопчини з Мавровського краю. Одного разу я записав у своєму нотатнику: «Таємниця співу Любе в тому, що він уміє майстерно пристосовувати пісню до місця, де він її співає, до часу, коли він її співає, до людей, задля яких він її співає. Перед боєм він цією піснею мовби підсумовує все своє життя. Після бою — його пісня мовби оплакує загиблих друзів. На Караормані — він мовби співає її букам та клекотливим орлам, що кружляють над їхніми пишними кронами. На Аліпашіці — це вже пісня мовби й не про Стоянову молодицю та її прив'ялу вроду — адже чоловік її подався десь на чужину, — а про заблукалих овець, що розбрелися по зелених полонинах, витворених його уявою».

Тепер, коли я згадую ці нашвидкуруч надряпані роздуми про співочий хист Любе, я віднаходжу в них чимало слухного, хоча слова: «він уміє майстерно пристосовувати пісню...» й видаються мені безглуздими. Адже коли б ішлося про вміння або щоб у його співі була б хоч краплина «майстерності», коли б він «пристосовувався», то мали б ми справу з таким собі пересічним артистом, що має хист «заполонити» аудиторію. А Любе не вмів цього та й не прагнув до цього. Він просто... співав, співав так, бо не міг співати інакше.

Усе в ньому співало — і рот, маленький і гарячий, і очі, які випромінювали блискавиці, і бліде обличчя, спотворене конвульсією, і тіло, що похитувалося влад з піснею... Він співав усім своїм єством. А зараз він мовби й співав, а плакав — без сліз, без схлипувань:

Гей, Стояне, ти мій пане,
Сам у тому ти повинен:
Ідеш, ідеш ти далеко,
У далеку чуж-чужину...
Певно, там сподобав іншу
Та й до неї поспішаєш...

Коли він на мить умовк, переводячи дух, ми почули за дверима виразний шепіт, який тут же й урвався.

Любе співав про Стоянову жінку. В пісні не було й крихти надії, й краплини радості... Він витер чоло хустинкою з парашутного шовку.

Ми вже приладнали свої речові мішки під голови, коли раптом з кімнати почувся голос бабусі Донки: — Не тут, Фіданко... У стінній шафі... Он там!

За хвилину рипнули двері, і ми побачили молоду жінку — Фіданку, як назвала її бабуся. В руках вона тримала великий глечик. Дивилася, як і перше, собі під ноги. Але попід очима в неї блищали сльози.

Фіданка поставила глечик перед Любе. Побула з нами стільки, скільки потрібно було, щоб сказати:

— Ось... Скуштуйте меду. Берегли його... війна...

Не докінчивши, вона мерщій повернулася до бабусі, що стояла задумана біля дверей, і вони тут же зачинилися в домі, про який ми тільки й знали, що в ньому є кухня і стінна шафа.

3

Опустившись у морок підсвідомості, що в ньому миготіли світлі плями якихось неземних, примарних Фіданок, Любе і бабусь Донок, сон поступово почав рідшати, розпливатися, наче шарпана вітром хмара, поки й зовсім не пропав у передранковім холоді, який я відчув босими ногами, що стирчали з-під шинелі. Розплющуючи очі, я чув останні звуки пісні Любе, нею мовби озвучене було закінчення сновидінь.

Веранду, відчинену з трьох боків, уже осявали перші зблиски світання. В саду за тинном мерзлякувато тремтіло віття яблунь, усипаних ще зеленими петрівками. Зі стайні час від часу долиняло кінське форкання — ми його чули ще вчора ввечері. Мовби намагаючись довести і коневі, й селу, що він теж проживає в цьому

краю, напоєному запахом пороху, по сусідству гордовито закукурікав півень. Услід за ним заспівали й інші пернаті мешканці, обдаровані вокальним хистом.

«Пісня, вся суть у ній!» — думав я, дивлячись на далекий, порослий чагарником пагорб — вершина його чимдалі виразніше відділялася від вологої синяви неба, з якою вони були злиті вночі.

«Пісня, вся суть у ній! — твердив я.— Просто розчулилися жінки. Та й як не розчулитись? Така пісня! Він так співав її!»

Але тут же я згадав своє вчорашнє відчуття порожнечі. Згадав крик, що його Фіданка стримала, її погляд, який вона понурювала у підлогу, ледве виникала перед нею загроза зустрітися з поглядом Любе. В чому тут річ? І де її чоловік, який надів їй на палець обручку? Хтозна, які б у мене ще виникли питання, коли б товариші довкола мене не почали позіхати й потягатися. Згодом усі вже були на ногах. І тут ми виявили, що наші черевики, опинки¹ й шкарпетки несподівано зникли.

Ми здивовано перезирнулися, коли раптом на порозі з'явилася Фіданка. Вона виглядала блідою і втомленою, повіки в неї запухли, очі почервоніли. Певно, цілу ніч не спала. А губи — вологі й червоні, мовби вона їх накусала,— тремтіли в напруженому зусиллі, щоб не розкритися. В плачі?

В руках вона тримала декілька пар одмитих від грязюки черевиків, опинок та випраних шкарпеток. За нею йшла стара Донка — з такою ж ношею.

Любе лагідно подивився на Фіданку.

— Коли ж ви встигли все випрати? — спитав усміхнувшись.

Фіданка дивилася повз Любе на дерев'яну соху, що підширала дах веранди. І мовби тому, що вона жила

¹ О п и н к и — саморобні постолі з сиром'ятної шкіри.

у самотині і нікому було вилити душу, вона мимохіть процідила, ніби сама до себе:

— Так, випрала, і все... Тільки коли ж воно закінчиться, оце пекло?

Замовкла, та ледве політагітатор почав було пояснювати їй, коли і як, вона почала сперечатися з... невидимими співрозмовниками:

— Кажете: скоро. Скоро — то скоро, але ж минають роки! Немає ні життя, ні... І кордони всі позакривано! — додала вона мерщій, не докінчивши розпочатого.

Мені здалося, що, коли вона відводила погляд від сохи, її розбирали сумніви: поглянути на Любе чи ні? Нарешті вона міцно замружилась і кинулася сходами вниз. Ми чули, як вона відчинила двері стайні, потім як з лопатою на плечі завернула до річки й зникла серед будинків за шляхом.

Любе стояв певний час у задумі, з застиглою усмішкою на устах, потім півголосом пробурмотів:

— Нічого не розумію!

Одразу ж по тому ми пішли.

4

Прилепчанин Дьоре і я повернулися з варті раніше за інших, десь перед обідом. Бабуся Донка сновигала по хаті. Вона по-материнському подивилась на нас і заговорила першою, не встигши навіть ще й сісти на триніжку біля нас:

— А де ж це решта?

— Зараз прийдуть, бабуся,— відповів Дьоре.

Стара зітхнула, нахмурила чоло і, дивлячись вдалину, мовби за пагорб, промовила:

— Ну й лиха ж година настала! Думала, вже не повернеться лихоліття, а воно, бач, як усе обертається. Важко доводиться матерям і жінкам. Ви собі тут стріляєте, вештаєтесь по горах та по хатах, лиха не знаєте.

А вони там, вдома. Зо страху і болю серця крижаниють.

— А що ж робити, бабусю. Немає іншого виходу. Але минеться.

— «Минеться... минеться...» Усе на світі минає. Але не для всіх однаково. Ось минулося це... прокляте, колишнє. А для мене?

— Яке колишнє, бабусю?

— Та те ж, що було за турків. На святого Іллю це сталося. Я тоді важкою була, вже на п'ятому місяці. Приходить він, чоловік мій, і каже: «А збери-но мене, жінко, в дорогу!» — «Та куди ж оце ти так зопалу?» — питаю. «Не твоє діло»,— відказує. І вже аж коли він видобув рушницю зі сховку, що під вогнищем був, я здогадалася й заголосила: «Не йди! Богом тебе заклинаю, не йди! Адже сироту zostавиш. Мене залишиш вдовою. Куди мені тоді, самотній сивій зозулі?»

Донка витерла рукавом сухі очі.

— Затрусився він, мов у пропасниці, й почав себе в груди кулаками бити. «Горить у мене ось тут, горить!» — кричав та все лушцював себе в груди. Що я мала робити? Спорядила його, і пішов він зовсім ніби недужий та кволий. І загинув біля Сливова, сердешний. Минулося, але ж як! А нині... дві баби, перебиваємося як можемо. Тільки ж від страждань і гора не вмирають...

— А Фіданка хто тобі? — скористався я нагодою поспитати.

— Невістка,— буркнула стара, мовби це запитання було їй неприємним.

Але я вирішив дізнатися до кінця. Кортіло розплутати загадку, яку я сам собі загадав. Та ледве я розтулив рота, щоб запитати про сина, як унизу рипнули двері і на сходах з'явилася Фіданка, босоніж, у грязюці по самі коліна. Вона привіталася, взяла відро й спустилася вниз.

Стара підвелася й пішла до кімнати, забравши свого стільчика.

Невдовзі поприходили й інші бійці з нашого загону.

Повернулася й Фіданка, умита, задумана. Вона проходила по веранді саме в ту мить, коли Любе повідомляв нам про завтрашню ранкову атаку. Фіданка, мов уражена громом, зупинилася, пронизала поглядом командира загону і мерщій кинулась у кімнату, до старої Донки. В її погляді були і благання, і страх, і співчутливий смуток. І ще щось: мені здалося, що я знову почув той самий крик, що і вчора ввечері, але тепер навіть виразніший, хоч вона його знову приборкала. Інакше чим же пояснити, що всі нараз обернулись до неї?

Більше я не мав сумніву. «Вона закохалася в нього!»

5

«Вона закохалася в нього!»

З цією думкою я ліг. Але вона швидко розтанула в картинах наступної атаки на місто, які виразно змінювали одна одну під закритими повіками. Нарешті я почав занурюватися в безодню сну, що повільно й непомітно виривав опору з-під моїх ніг — точнісінько, як це робить ракія.

Та не встиг я постукати в двері царства сну, як на веранду (а було нас там чоловік з десять) тихо увійшла Фіданка. В одній руці вона тримала лампу, другою зачихала хустинку під слек¹. Злякано озирнувшись довкола й переконавшись, що всі вже сплять, вона обережно, навшпиньки переступила через скулених під шинелями бійців, шукаючи когось. Любе? Кого ж іще?

І справді. Ледве жовтаве світло впало на нього,

¹ С л е к — безрукавка з грубого домотканого сукна.

Фіданка зупинилася. Любе лежав спокійно, підклавши під щоку праву руку. Уві сні розгладилися зморшки, які вдень карбували його смагляву шкіру — хмурився він навмисне, аби надати солідності своєму безвусому обличчю. Дихав рівно, легко, мов дитина, з якою вдень не скоїлося нічого такого, що могло б порушити її мирний сон.

Фіданка прикрутила гніт у газовій лампі.

Спершу її очі втомлено ковзали по його чуприні, якою заросла навіть шия, недбало пов'язана червоною хусткою з парашутного шовку. Потім вона поголубила поглядом його лице. Та коли хтось біля сходів ворухнувся уві сні і щось пробурмотів, її погляд пожадливо й сполохано охопив Любе в цілому, мовби вона хотіла випити його своїм пламенючим поглядом, увібрати в себе всі його життєві соки, перелити їх у свої висохлі жили, висохлі передусім через нелюдські страждання, які лише чоловікам під силу зламати й знищити одне за одним, як герої казок квітаються з багатоголовими зміями. І тоді в її жили знову повернулося б життя.

Я бачив, як затремтіли її груди під хусткою. Ні цупкий елек, пі самовладання — ніщо не могло приховати й приборкати цей пристрасний порив, породжений страхом навіки зостатись не пещеною. Дрож пройшов по всьому її тілу. Вона плакала. На щоках зблискували сльози. Вона ще раз подивилася на Любе заплаканими очима і так само нечутно повернулася до свекрухи.

Надворі стояла тиша. Темна синява. З краю села долинав собачий гавкіт. Певно, міняли варту. І знову безмов'я. Лише в долині безугавно шуміла річка.

«Вона кохає його?» — завагався я.

6

Почало розвиднятись. Черговий по батальйону постукав у двері:

— Вставайте, товариші, збір у центрі села!

Невиспані, ми насилу поскидали з себе шинелі. Стара Донка й Фіданка, зачувши метушню, теж повиходили. Стара зрозуміла, що ми йдемо «на війну», і з якимось острахом дивилася на нас. Фіданка, зовні принаймні, була такою ж, якою ми її бачили останні два дні.

За кілька хвилин ми вже були готові. Любе, як завжди перед боєм, силкувався набрати якомога соліднішого вигляду і тому знову наморщив юне обличчя, наче артист натягав маску.

— Бабусю, ми йдемо,— сказав він суворо.— Ти нам даси на декілька днів коня.

Донка спохмурніла, проте спробувала добром ублагати його:

— Позавчора, лише позавчора мені його повернув тилувик Коле. Цілий тиждень коняка була в них.

— Бабусю, нам потрібно для поранених.

— Що ви робите, діти, схаменіться! Адже загинете всі.

Все це вона казала так, що я й справді повірив — не за конем вона побивається. Але тут втрутилася Фіданка:

— Мамо, господар був і... загинув.

— Загинув.

— Знайшла іншого?

— Ні, дочко, ні.

— А другого коня — купила!

Любе усміхнувся, але якоюсь загадковою усмішкою, мовби подумки повторював учорашнє: «Нічого не розумію!»

Жінки провели нас до воріт. Фіданка вивела зі стайні коня й передала поводи командирові загону Любе. Стара Донка наостанок прохала:

— Ви ж, дітки, бережіть його. Це все, що в нас є. Кінь, город та клопоть землиці о-он там, на пагорбі.

— Збережемо,— байдуже відповів Любе.

Ми спустилися вже до середини села. Я обернувся, щоб іще раз подивитися на наших господиень. Старої Донки не було. Тільки Фіданка все ще стояла і, як учора вночі на Любе, дивилася на всіх нас відкритим поглядом. І прощалася мовчки — не махала хустиною, зичила «щасливої дороги!».

* * *

За три дні наша бригада поверталася тією ж дорогою на визволену територію. В Дебарі командир загону Любе, красень із Мавровського краю, був смертельно поранений і вже майже біля самого села помер. Ми несли його на ношах, с'як-так зрихтованих з букового паліччя та плащ-палатки. Поховати його вирішили на горі, на кладовищі.

Усе село вийшло на вулиці й проводжало сумними поглядами колону втомлених бійців.

Стара Донка з Фіданкою теж вийшли до воріт, помітно було, що вони когось шукали. Стара, напевно, коня, а Фіданка — кого ж іще, коли не співуна, що полонив її душу? Коли вона побачила носі, по обличчю її пройшла судома і вона з таким розпачем закричала, що серце ладне було розірватись від болю. Я б ніколи не повірив, що лице з такими очима, з суцільними бровами, які зрослися над переніссям, з невеличким, ще свіжим ротом може зненацька стати таким невпізнаним, як ось зараз, коли вона дала серцю волю і її крик пролунав на все село.

...Це тривало лише мить, вона тут же метнулась до хати. Біля воріт залишилася тільки стара Донка. Вона все зрозуміла. Краще, ніж ми. І все шастала очима — шукала коня, своє багатство.

•

Скінчилася війна. «Не для всіх однаково»,— як казала стара Донка. Не всі з нас повернулись додому.

Минуло три роки.

Одного спекотного літнього дня я поїхав по Македонії. Навідався і в ці місця.

Дістався до села, коли сонце вже опускалось за далекий лісистий пагорб. Ріка безперервним шумом трохи пожвавлювала сільську неперушну тишу. Як і тоді.

Увійшовши у двір наших колишніх хазяйок, я знову відчув п'янкий запах чистоти. І знову відчув порожнечу, яка впевнено поселилася і внизу, у стайні, і на горі, на веранді, і в світлиці, якої я так і не бачив.

Вийшла бабуся Донка. Побачивши мене, вона зраділа:

— А-а, давній гість? Ласкаво просимо на хліб і сіль.

Я сів на веранді, де колись ночував наш загін. Вона скоса глянула на мене й заговорила:

— Як же це ти... Згадав? Ех, забули ви про нас! Поки потрібні були — хороші були. Мовляв, ось так і так буде... А тепер? Повлаштовувалися в Скопле або деінде, а про нас, бідолашних, і не згадуєте!..

В її голосі вчувався і сум, і докір.

— Та ні, бабуся...— хотів заперечити я, та вона зупинила мене:

— Зажди-но, я почастую тебе.— Вона принесла глечик і дерев'яну ложку.— На ось, скуштуй медку. Бережемо його для гостей, отаких, як ти.

Я згадав глечик (може, це той самий?), якого принесла того вечора Фіданка, й запитав:

— А де ж невістка, бабуся?

І тут же пожалкував. Зморшкуваті кутики рота старої скривилися так, наче вона проковтнула кислцю. Питання моє видалося явно недоречним.

— На кладовищі, на могилі того хлопця-співуна, щонеділі ходить туди. А сьогодні якраз неділя.

Я посмілішав:

— А що, Фіданка й справді кохала Любе?

— І не соромно тобі, синку? — лагідно дорікнула мені стара, мов мати неслухняній дитині.— Хіба ж заміжня жінка може любити когось іншого?

Я не міг повірити їй. І все, що я думав про Фіданку, обернулося неправдою, виявилось витвором моєї уяви.

— Гаразд, але чому ж тоді...— почав я й не докінчив. Мені стало ніяково.

Вона зрозуміла мій подив і мовила:

— Свого сина Кристана я оженила з нею десь по тій війні, вже й не пригадую, в якому році, бо неписьменна, ти вже пробач... Ставний він був, син мій, високий, гарний — всі дівчата задивлялися на нього.

Стара трохи помовчала, зітхнула й повела далі:

— Але пробув він тут лише тиждень і... поїхав до Америки. Адже каміння не годує. Поїхав і не вернувся. Три чи чотири листи одержали від нього, потім прислав трохи грошей, Фіданці каблучку і... щез. Відтоді про нього ні слуху ні духу.

Склала удвоє, втроє краєчок полотняного фартуха, розгладила долонею, мовби згадуючи щось:

— А того вечора, коли ви прийшли, ви роз'ятрили їй душу. Мавровчанин, хай йому земля пухом, викапаний Кристан. Як дві краплі води. І лице, й очі, й волосся, й статура... Кристан, та й годі! Такий, яким він був, коли їхав на чужину. Тепер-то хтозна, який він, та й чи живий взагалі? У селі подекують, що живий, оженився там з іншою. Не знаю, не йму цьому віри. Не схоже на нього. А втім, хай вже й так, аби жив був і здоров... Прокляте серце матері! А невістці я не кажу нічого. Якось проживемо. Не одна вона тут отак... і нічого — живуть! Все одно душа розтривожена. Кажу ж тобі: щонеділі вона там. Опорядить могилку й сидить мовчки. Ніби там і справді поховано мого Кристана! господи помилуй!

Бабуся Донка перехрестилася й глянула в бік церкви, невеличка дзвіниця якої виднілася поміж верхів'я тополь у дворі. Помовчала, а потім спитала, мовби звертаючись сама до себе:

— І чого це так довго не йде Фіданка?

КІНЬ ВЕЛИКИЙ, ЯК ДОЛЯ

Чи чули ви щось про дядька Благоє з Пелінця, про славного чоловіка, що помер два роки тому біля села Водиці? Його хата стоїть біля підніжжя великої гори, неподалік од тої галявини, де під берестом поховано двох невідомих партизанів, убитих фашистами. Хата його — не хата, а кам'яний дім з двома вікнами, а по даху стелеться сухий задавнений зелений мох. Вогнище в тому домі давно погасло, з почорнілих балок висне густе павутиння, під порогом не сюрчить цвіркун, що, бувало, свого часу звеселяв господаря. Коли дядько Благоє помер, його левада заросла кульбабою, зник борсук — постійний мешканець тих місць. Від старості чи, може, з туги за своїм господарем одного разу вночі здох і Клісар, Благоїв собака, а дочка старого, таранкувата Савка тридцяти двох років, вийшла заміж за вдівця з п'ятьма дітьми й перебралася в інше село, здається, в Чолопек. Зовні дядько Благоє мало чим відрізнявся від наших сільських дідів. Невеличкого зросту, жилавий, з добрим лицем і живими розумними очима, з попелястими вусами й двома разками міцних зубів. Жив Благоє бідно, а працював не покладавши рук.

У ті часи селяни, що жили на Козьяку й понад усе ненавиділи окупантів, розмірковували, чию взяти їм руку: стати на бік партизанів чи приєднатися до королівських солдатів Михайловича¹, які щоразу на шляху

¹ Драже Михайлович — верховний керівник четників, що, нібито відстоюючи незалежність Югославії, воювали проти партизанів.

до Пелінця лишали по собі в ім'я бога та короля, смерть і руїну. А дядько Благое вже вибрав — він допомагав партизанам, агітував за них у селі, переховував зв'язкових. Війна була загальним лихом, але кожен мав у ній свою частку. Біда Благое — його негарна дочка Савка, вже давно на виданні; у двері до них ще не постукав ні сват, ні зять. Ночами Савка страждала, не мала сну. Старий дослухався до її зітхань і сам зітхав, адже біда Савки була й його бідою. Уранці Савка ховала свої почервонілі, намордовані сльозами очі, а селяни нишком збиткувалися з неї:

— Давно то було. Коли вже навіть Благоева Савка забула, то напевно ніхто з сільських не пам'ятає...

А було от що.

Якось дядько Благое зустрів свого давнього товариша Андона Белого, привітався з ним і, глянувши в небо на табуни хмарок, видобув з кишені люльку:

— Н-да, осінь наближається, час і про оранку думати.

Андон знепокоєно закліпав білими, що ледь розпізнавалися, віями.

— Воно звісно. Тобі-то є чим, дай боже сили твоєму коневі. А я? Ось, бачиш, які руки! Силою, хвалити бога, не обділений, та й синові, гляди, з буйволом не гріх позмагатися. А все дарма. Все життя товчешся, наче той Марко в пеклі, ночей не досипаєш, а дяка одна — самі страждання. Позичиш у когось вола чи коняку — віддай чверть урожаю. Кінь нам — дорожчий за життя. Коневі не жаль і власної ковдри, щоб укрити. Сам голий ходи, дубій від холоду, а коня збережи.

— Правда твоя, — закивав головою Благое, — кінь для нас усе. А в роботі — перша опора.

— Син у мене — плечі он які, бачив? У двері не пропхнеться. Навесні буде йому двадцять. Міцний, здоровий, очей не одведеш. Забачивши його, дівчата аж спотикаються. Тільки тобі й признаюся: багато хто не від того, щоб мати його зятем. Вже чим-чим, а стату-

рою й породою не підведе! — Андон ледь чутно захихотів, ніби зашурхотів з мішка пісок, і одразу ж виявилося, що вії в нього й волосся біліші, аніж зуби.— Що, не віриш?

Андон витер пальцями кутики рота й знову закліпав білими віями. Коли він сміявся, його маленькі очиці зволожувалися.

— Я от що надумав. Не пущу його з дому, оженю на порядній дівці, аби в неї на посаг був кінь чи віл.

Благоє стрепенувся, вп'явся в Андона очима, але, щоб приховати своє хвилювання, байдуже кинув: «Атож, звичайно...» І почвалав додому. Але в душу йому заронила надія. Благоє подумав, що він охоче віддав би Савці на посаг коня, хай би вже виходила заміж. Тоді в нього, в Благоє, впаде з плечей клопіт і він зітхне вільно. Неквапом увійшов до стайні, з цікавістю оглянув коня, посмикав його ріденьку гриву, погладив міцну, пругку шию і, нахилившись до конячого вуха, ніжно прошепотів:

— Ех, бідо моя! Чекаєш, розбійнику, ждеш? Запахло осінню й пахучою землею? Любиш ти скородити ниву, поливати її солоним потом. Наче людина. І радієш, коли земличка вродить, коли зерно проклюнеться з неї. А земля — що жінка: народить, сама погарнішає й налле твою душу і смутком і радістю.

Кінь мовчки косував темним вологим оком і стриг вухами на ласкаву мову господаря. Старий цінував коня й вірив, що він розумів людське слово. Кінь Благоє, дужий і мускулястий, найгарніший якщо не в усьому Козьякові, то вже в Пелінці — напевно.

Швидше й краще, ніж Благоє, ніхто з своїм конем не вправлявся. І ось, дивлячись у розумні очі свого коня, Благоє засумував. Андон забере в нього Савку, але ж і він, Благоє, позбудеться коня і залишиться наодинці з сонливим старим собакою, який цілими ночами тільки й знає, що хришко кашляти.

Настали томливі ночі бабиного літа, природа з усіх сил опиралася зимовій сплячці. Крізь маленьке віконце виднілося шмаття темно-попелястих хмар, а Благое лежав непорушно й думав про злиденне життя, у якому кінь важить більше, ніж доля близької людини.

Дочка борсається в постелі, схлинує, а батькові й байдуже, плаче вона уві сні чи наяву. Уранці Савка встає бліда, а очі почервонілі, запухлі.

«Ні, так далі не можна! Гляди, ще старою дівкою зостанеться!» — вирішив якимось Благое і повагом поплентався до Андонового подвір'я.

Повернувся вже увечері і, не дивлячись на Савку, сказав подати води. Беручи з доччиних рук глечика, він спокійно й розважливо, мов би повідомляв їй про щось давно відоме й вирішене, сказав:

— Дай тобі бог щастя, дитино. Андон бере тебе в невістки.

Немало різних див бачили на своєму віку пелінчани, одне дивніше іншого. За останні роки події карколомно мінялися, зіптовхувались, збивали людей з пантелику, та чим більше відбувалося подій, тим менше вони дивували селян. Люди вже втомилися дивуватися. І жило собі забуте богом село, не відаючи про грішний світ, самé перебуваючи в невідомості. Мешканці його успадкували стародавній звичай: навесні садити картоплю на своєму клапті, гнути спини на виноградниках за горбами, тривожно позирати, як сніг укутує дубовий гай, а влітку знову порпатися над картоплею, обгортаючи куці грудками твердої землі, клясти ненажерливих кротів, чекати дощу; восени святкувати збір винограду й прикидати, як би то менше з'їсти хліба й засіяти більше зерна. А вдарять морози — всі збираються біля вогнища, прислухаючись до виття вітру, гадають, чи буде після цієї страшної зими багатий урожай.

Якось у село залетіла звістка про війну: шваби на-

ступують, а з ними італійці й болгари. Страх крижаним холодом обдав серця. Смерть мовби згадала про те, що й на Козьяку є село і що й воно мусить сплатити свою данину. І почалася буча: Борис подався до партизанів, а довгоногий Мино, син Єлисея, підпалив Борисову хату й гайнув до четників. Як і по інших селах, люди розпалися на два табори. Потьмянів лик святого Прохора на стіні Пчинського монастиря: хрестячись тремтячими руками, жінки зрідка підносили до лику скривдженого й забутого святого запалену свічку. Бог забув про людей, а люди про бога. Важко доводилося ігуменові, не сповна розуму отцю Софронію: митра його геть порвалася, і він, залежно від того, чиє військо вступало на просторе монастирське дворище, натягав на голову то шапку з кокардою, то пілотку з п'ятикутною зіркою. А лишившись наодинці у вітварі, отець Софроній немилосердно лаявся.

Усі крадуть, усі тягнуть. Четники жлуктять ракію, партизани вночі рвуть яблука. Поткнешся до воєводи четників, той мерщій за тесак: «Тебе,— каже,— боронимо, тому й ракію твою споживаємо». Поскаржися партизанському комісарові, він теж не милує: «Не збіднієш, мовляв, якщо хлопці кілька яблук зірвуть. Монастир багатий...»

Звикли люди, перестали дивуватися, і раптом нове диво! Андон сватає за свого сина Савку Благоеву! І потрібне ж йому опудало! Мовилося про це спершу пошепки, а потім з гучним реготом.

Коли син було відмовився від цього женихання, Андон кинувся на нього з вилами, і той мусив скоритися.

Андон з Благоем домовилися — і квит. Кінь принесе радість Андонові й Савці, а женихові й Благоеві — смуток. А Савка радісно готувалася до весілля, інколи навіть пісеньку мугикала. Перед збором винограду під благословить її, і вона перебереться в хату до довго-

жданого чоловіка, і глумливі погляди вже не колотимуть її.

Незадовго до весілля вночі дядька Благоє розбудив стукіт у двері. Хрипкий голос гукав його. Старий розплющив очі, підхопився на ноги й прислухався. Кого це нечиста принесла такої теміні, коли тільки лихо хіба постукає в хату? Смерть не чекає, поки їй відчинять, вона входить сама, пролізаючи навіть у невидиму шпаринку. Четники, вишукуючи партизанських спільників, не стукають, а просто виламують двері. Але господар спросоння відчуває, як до горла підступає холодний клубок. Від напівсну до смерті лише крок.

Дядько Благоє почув, як прокинулася дочка. Тамуючи страх, ступив до дверей і, повагавшись мить, запитав:
— Хто там?

Виглянув у віконце в дверях і побачив за порогом двох притулених одне до одного. В пітьмі їх ледве розгледіш. Певно, знали Благоє, а він у нічній імлі не розпізнав їх. Увійти до хати незнайомі відмовилися, і один з них зашепотів:

— Не можна нам до хати. Ти наш, Благоє, тому й прийшли до тебе. Четники нас тиснуть, підмога їм підійшла. Наш загін відступив, а командира поранено. Коліно розстрожило...

— Та-ак,— промимрив Благоє, ще не розуміючи, до чого йдеться.— То ви хочете переховати його?

З темряви почулося зітхання.

— Ні, адже за нами погоня. Потрібен кінь, командира відвезти. Ми хотіли до Єлисея. Він уже давав нам коня, міг би й ще одного дати, та ж сам знаєш — конспірація.

Дядько Благоє прилип до дверей і глянув у простір, заімлений, невиразний, як і його думки. Той, що говорив, закашлявся й примовк, затиснувши рот долонями. Партизани й не підозрювали, чому затьмарилось обличчя старого Благоє. Не на життя, а на смерть боролися

в ньому дві кривні думи. Та, що переможе, однаково принесе страждання. Партизани не знали, чи є у Благое кінь. Коли б він безпорадно розвів руками, бійці взяли б на спини пораненого командира й пішли собі. Ліпше їм перестраждати одну ніч, аніж потім Благое страждати все життя з незаміжньою дочкою.

Мовчки чекали на відповідь непорушні тіні. Над димарем сусідньої хати силкувався вирватися з густого хмаровиння й трепетав серпятий місяць. Вдалині ляснув рушничний постріл, десь закукурікав півень. «Скажу, що немає в мене коня. Якщо зрозуміють, простять...» — карався Благое, і сам незчувся, як вихопилося в нього:

— Є кінь. Якщо я не допоможу, то хто ж допоможе?

Благое побачив пораненого: він лежав на землі й тремтів від болю й холоду. Благое картав себе: як він навіть подумати міг, що бійці понесуть пораненого на руках? Четники стріляють, постріли щораз ближче, того й гляди, сюди налетять і захоплять партизанів. Благое мовчки дістав сідло й пішов до стайні. «Розбійнику мій, дитятко», — ніжно озвався він до коня.

За якийсь час Благое вивів коня. Двоє бійців притримували пораненого. Третій ішов позаду. Вийшли з села, поминули високий чагарник, піднялися на взгірок, тут їх застав світанок, хмаровиння щезло разом із темрявою. На вершині пагорба, в передсвітанковій росяній млі Благое врешті розгледів бійців — посірілі, втомлені, з запаленими очима. Партизани видалися йому братами, і Благое розчулився. Чи то від стомливого мовчання партизанів, чи то від холодного безмов'я сходу сонця, якого ніхто не вітав, навіть птахи. Один з партизанів порадив Благое повернутися, щоб не накликати на себе підозри. На пагорбі вони попрощалися. Благое провів їх очима, гукнув навздогін, щоб розшукали його, коли повернуться, і, похнюплений, поплентався додому. Діставшись до села, зупинився біля своєї

нивки, видобув з кишені люльку: «Тебе-то я виорю і без коня. Не така вже ти й велика. Сорок літ плакав тебе, поливав потом». Він замислився й довго стояв непорушно, понуривши непокриту голову. Тут і здивав його Андон, що прийшов домовитися з ним про все остаточно.

— Ну, свате,— покликав він Благоє,— давай поговоримо. Як нам бути з конем? Віддаси його на весілля чи, може, раніше?

Не обертаючись, Благоє тільки міцніше затиснув зубами люльку. Так затиснув її, аж дерево хруснуло, наче вихлюпнулися назовні страждання старого:

— Іди з богом, Андоне! Про якого коня ти торочиш? Дочка моя ще не доросла стати невісткою. Та й то сказати, хто мені пратиме та варитиме?

І, ховаючи очі, рушив по землі, на якій катувався все життя.

СПОВІДЬ ЗА СТО ФРАНКІВ

Мій знайомий художник і я завжди шукаємо найдешевших ресторанів. Неквапом вечеряємо й сперечаємося завжди про одне — куди простув образотворче мистецтво нашого часу. Він не такий уже й знаний художник-практик, а теоретик — і поготів. Те ж саме, либонь, він думає і про мене.

От і зараз ми сидимо на Монпарнасі, але поки що мовчимо. Від прилавка на нас дивиться чоловік із синім рубцем від правої брови до підборіддя. Мені стає незатишно; я ховаю від нього очі й поволі смочу своє дешеве вино. Чоловік дивиться на нас; в його розумних очах прозирає людський голод і собача терплячість. На ньому сірий піджак, розпоротий під лівою пахвою, синя сорочка з грубої тканини й поношена чорна

краватка, сяк-так пов'язана на довгій жилавій шві. Нарешті він підійшов до нас.

— Ви не французи?

Художник, дивлячись повз нього, пробурмотів щось не дуже люб'язне. Але розмова на цьому не скінчилася. Чоловік ніяково всміхнувся. Голос у нього тихий, щирий.

— Я голодний. Чи не позичите мені сто франків?

Художник — стипендіат з досить скромними фінансовими можливостями, а мій бюджет і поготів не дозволяв подібної розкоші. І все ж я не міг йому відмовити. Не подякувавши, він узяв гроші, але не пішов, а продовжував нерішуче стояти.

— Ви маєте мене за жебрака?

Я глянув на художника: той знизав плечима. Хіба не однаково, хто і що про кого думає тут, у Парижі?! Тут, де уявлення про людські взаємини зовсім не відповідають тим, які ми привезли з собою з батьківщини.

— У всякому разі я для вас не схожий на Сірано, який навіть без гроша в гаманці, з божественною достойністю відмовлявся від того, що йому давали. Не схожий, а разом з тим не викликаю й довіри з одним рубцем. Ви гадаєте, це слід чогось похмурого?

Я хотів було перепросити його: нічого такого я не думав, і цим, очевидно, й скінчилося б. Та коли я хвилююся, то забуваю навіть тих декілька французьких слів, які знав. Чоловік з рубцем, проте, настирливо продовжував:

— Якщо не гадаєте так, то помиляєтеся. Це справді неприємний спогад, і я охоче розповім вам про нього. Можна?

Мій приятель скривився. Він ладен був відпровадити його, але чоловік з рубцем, не чекаючи нашого дозволу, тут же присів до столу.

— Так от, мосьє, серце ніколи не доводить до добра. П'ять років тому я до нестями закохався. Маленька

Жаклін, ви навіть уявити не можете, була однією з тих орхідей, без яких життя здавалося б похмурою, сірою, голою пустелею. Чорнокоса й зеленоока. Чусте, мосьє, чорне волосся й зелені очі — то гармонія пекла й зміїної отрути, а таку отруту добровільно й охоче п'ють до дна. Жаклін, моя маленька дівчинка з ще нерозвиненими персами, мала прекрасну душу. Сміялася, як сміються маленькі діти, щиро, без розрахунку. Я був певен: ця дівчинка залишиться зі мною до смерті, тільки зі мною...

— А вона вмерла!

Художник з глузливою посмішкою, з холодною ввічливістю хотів у такий спосіб урвати його розповідь. Чоловік з рубцем на щоці взяв чарку з вином, але навіть не пригубив.

— Вмерла? Ні, мосьє, помиляєтеся. Вона жива. Якщо хочете, я покажу вам її.

Очі його ще дужче потемніли, поринувши в минуле, в якийсь далекий, пам'ятний йому день. Тепер він нагадував виправного артиста, який розповідав про власне життя і все ж не переставав бути артистом.

— Усе йшло чудово, мосьє, вірте мені, все. До того фатального дня. Ну, а я це вже добре знаю: у кожної людини в житті є свій фатальний день. Та коли я вже вирішив одружитися з Жаклін, пилка нашого трагікомічного віку розітнула мене навпіл. Я став не людиною, а роздвоївся на серце і мозок. Серце кликало мене до стихійної романтики, а мозок настирливо шукав виходу з невідомості. Простіше — я втратив роботу саме тоді, коли мав стати найщасливішою людиною в світі.

На мить він умовк, натоптуючи тютюном з цигарки свою люльку; робив це статечно, без поспіху. А нам поспішати було нікуди, та й чоловік з рубцем уже не здавався таким нецікавим.

— Минуло сім чорних тижнів. Як я не заощаджував, а врешті лишився без жодного франка в кишені. Окрім

того, треба було платити за кімнату. Жаклін, моя маленька незабутня дівчинка, перестала сміятися. Вона стала нещасна, виключно через мене стала нещасна. А це куди страшніше, ніж оте лихо, що поступово почало ліпити з мене скульптуру скелета. Послухайте, мосьє, в Парижі люди говорять про міма Марселя Марсо, про останні фільми Сімона Сімонє, про традиційні автогонки... І ніхто не поцікавиться, як живеться молодій людині, котра мусить купати собаку свого квартироздавача, годинами розчісувати його, водити до ветеринара тощо, і все це задля того, щоб не опинитися на вулиці. Так, панове, тут собака цінується більше, ніж людина. Ви смієтеся?

Художник дивився крізь відчинені двері на вулицю, а я зовсім не мав з чого сміятися. В ресторані було тихо. Хазяйка сиділа за касою-автоматом і цілувала свою кішку, таку ж дебелу й сіру, як і сама. Кельнер улесливо дивився на них, вдаючи, ніби захоплений цією мізерною ідилією.

— Так от,— провадив далі чоловік з рубцем.— Так от, не смійтеся. Тут, як у Мопассана. Він хоче насмішити, а виходить плач. Одного вечора Жаклін не прийшла. Я чекав її всю ніч, охоплений найчорнішими думками. Напередодні ми твердо домовилися зустрітися, а вона не прийшла.

— Втекла! І ви спіймали облизня? — обернувся до нього художник.

— Хто? Жаклін? помиляєтеся, дуже помиляєтеся, мосьє. Здається, ви зовсім не знаєте жінок цього тину, або ж, пробачте, добре начинені певною літературою. Та коли б я лишився без ноги чи без руки, Жаклін не кинула б мене. Але не перебивайте мене, бо я швидко гублю нитку розповіді. Як тільки минула та жахлива ніч, Жаклін прийшла до мене й принесла п'ять тисяч франків — саме стільки, скільки було потрібно, щоб хазяїн не викинув мене на вулицю. Тяжко буває добу-

ти отих п'ять тисяч франків, особливо в скруті. Дуже тяжко.

Тоді Жаклін уперше за кілька тижнів веселилася й сміялася. Але то був не її сміх. Про це говорили і її очі.

Потім Жаклін знову принесла гроші. «Ось тобі на жакет,— сказала.— Не такий-то ти здоровань, щоб ходити в самій сорочці». І знов засміялася — дивно якимось, роблено, самовбивчо. Її винахідливість почала мене катувати. Байка, ніби її дядько, якийсь антиквар із набережної Сени, допомагає їй, звучала фальшиво, непереконаливо. Коли б це не Жаклін, а інша жінка, я б повірив, що... Але про неї я не смів навіть думати. Жаклін була свята...

До ресторану увійшов рудоволосий дебелий пан. Він суворо глянув крізь пенсне на невиразну, кубістичну картину на стіні і майже впав на стілець. Кельнер подав йому молока і знову обернувся до автоматичної каси.

...Потім Жаклін знову не прийшла. Приголомшений, охоплений лихими передчуттями, я вийшов з дому і пішов без певного напрямку й мети. І сам не знаю, як опинився на триклятій Пигалі, злочасній площі, де чи не на кожному кроці дівчата пропонують свою любов. Ви не уявляєте, як тут почувасться ошукана людина. Ні, ошукана — це надто делікатне слово. Для такого почуття немає засобів вираження. Мосьє, уявіть собі: на одному розі моя маленька Жаклін домовлялася з якимось страшним іспанцем, що перейшов кордон, аби купити за гроші любов! Це дивно, дуже дивно, мосьє. Жаклін здалася мені човником, вже напівзатонулим у морі злигоднів великого міста, а я стояв, дивився на неї, слухав її й відчував, що божеволію. І вже аж коли вони домовилися й звернули в бічну вуличку, я кинувся навздогін. Вже не пригадую, хто з нас закричав, коли я наздогнав їх. Тільки збагнув, що мої пальці,

оці ось пальці, мосьє, вп'ялися в тепле, дороге мені тіло Жаклін. Я знавіснів од болю. Це все, що я пам'ятаю. Все сталося якось дивно: нічого вже не було, а те, що я бачив, було безформне, невиразне. Тільки одного не можу вам пояснити — кричала Жаклін від того, що я дізнався про її біду, чи від того, що я стискав її шию, ніжну й білу шию, мосьє, як морська піна. Тоді хтось ухопив мене за волосся й віджбурнув геть. Щось холодне й гостре полоснуло мене по щоці. Один із сутенерів, господарів цієї білої каторги, цих сексуальних автоматів, які давали їм чималий прибуток, виявився тут поблизу. Ці типи завжди мають при собі холодну зброю — ніж або кастет. «Ех, ти, невдячний!» — це все, що я тоді почув. Потім Жаклін зникла, а з нею і її рятівник, і отой іспанець. Я лишився з заушеним обличчям і скривавленим серцем. Коли прибула поліція, я був байдужий до всього й не мав сили пояснити, що сталося. Та й навіщо? Сама поліція сказала б мені, що я не мав права чіпати дівчину, яка в них зареєстрована і має право заробляти свій хліб саме так, як вона його заробляє. І мій хліб також, мосьє.

Він дивився на нас. Либонь, чекав співчуття. Певно, він з тих, які люблять, щоб їх жаліли.

— П'ять років тому. А тепер усе інакше. Тепер Жаклін чесна жінка. Тепер вона — власниця кабаре й шановна панія. Кличе жити з нею, але я не можу. Тепер це вже не та маленька Жаклін з моєї убогої, напівголої кімнати...

Я налив йому чарку вина. Він стрепенувся, гіркі зморшки на його чолі розгладилися. Тепер він знову мав такий вигляд, як тоді, коли підійшов до нас позичити сто франків. Обернувся до художника й похитав головою.

— Одрразу видно, що ваш приятель недавно в Парижі. Справжній француз ніколи не запропонує вина перед їжею. Скажіть йому про це, будь ласка...

БІДНИЙ ЧОРНИЙ ДЖО

В одному німецькому місті сталась автомобільна катастрофа: розкішний «мерседес» збив на перехресті американського солдата. Водій натиснув на гальма, вони дико завищали, та було вже пізно — бідолашний непорушно лежав з проламаним черепом, і порожній погляд його нікого не звинувачував у тому, що сталося.

— Негр! — сказав хтось попереду. — Мертвий!

Негр! Мені закортіло побачити бідолаху. Я проштовхався наперед. Негр лежав горілиць за задніми колесами зеленого автомобіля, голова його повернута вбік, рот розтулений, в білих зубах застиг крик. Ліва рука підвернулася, права відкинута — мовби хотіла за щось зачепитися судомерно стиснутими пальцями.

Водій «мерседеса» злякано дивився на довгі ноги своєї жертви; в неоновому сяйві вітрин його лице здавалося ще сірішим і жовтішим, ніж звичайно бувають обличчя свідків смерті, яких мені доводилося бачити. Усі хотіли докладніше дізнатися про подію. Гул натовпу, що тлумився довкола, нагадував жебоніння відкритого шланга — він гомонів глухо і страшно. Все! А невдовзі прибула й поліція.

У кишені загиблого виявили листа. Батько його, Бен Джонсон, писав, що грузовик якоїсь компанії під номером 43 197 збив його рябу корову й переламав їй хребта. Лист старого негра був сповнений смутку за покаліченою твариною й прокльонів на адресу неуважних водіїв. На блискучому асфальті залишилася тільки темна волога пляма.

За півгодини до цього я сидів у барі «Африка» й там за столиком у кутку бачив молодого негра в американській уніформі. Тепер я згадав, що він пив багато. У нього були гроші й жінка, і він був певен себе. Усе.

Автомобільну катастрофу бачило з десяток людей. Кожен з них міркував по-своєму.

— На одного менше,— сказав хтось.— Чорний п'яничка...

— П'яний,— зраділо підхопив водій.— Присягаюся, що п'яний!

— Тим ліпше для тебе,— підбадьорив його поліцейський.

...А перед цим якийсь негр і справді пив у барі «Африка».

У негра величезна голова з витріщеними очима. В них світяться отрута й ненависть. Погляд його тропічно гарячий, гострий, мов сталь, заскленілий. Власне, це не очі, це вири шаленої крові. В розтуленому роті загрозливо вилискують дві смужки гострих зубів. В широку ніздрю продіте кільце.

Над негром схилювся білявий телепень-парубок, він показує язика, п'яно підморгує, витягаючи довгу білу шию. Він схожий на бусола і, певно, збиткується над негром.

Неподалік од негра стирчить спис із бамбука й іржавого заліза. Але негр спокійний, негр мертвий, негр намальований. Це символічний гротеск на стіні червоного бару «Африка».

У кутку навпроти другий негр. Не мальований. Він живий і сповнений життя. У нього добрі, по-дитячому веселі очі, і, придивившись, в них можна вчитати любов. Погляд блискучий, променистий, мов світло зірок. Власне, це не очі, це дві палаючі жаринки, дві посудини неспокійної гарячої крові. В осміхненому роті бракує двох передніх зубів. Не цинга винна — спорт. Чорний Джо — боксер з важенними залізними кулаками. Довготелесий парубок, схожий на бусола, проходить мимо і, піднявши два пальці, вітається з ним:

— Хелло, Джо!

— Хелло, бой!

Джо присів на краєчок стільця й смокче через соломинку кока-колу. Хороший хлопець Джо. Спитайте кого

завгодно в Оклахомі, всі скажуть, що це так, так, містере. Цього вечора Джо в барі, бо йому не дає спати туга. Старий Бен пише, що ряба корова потрапила під колеса грузовика і лишилася на шосе з потрощеним хребтом. Коли старий Бен Джонсон з Оклахоми нахилився над нею й побачив у її очах своє виснажене лице, він заплакав, так, містере. Коли негри втрачають те, що люблять, вони плачуть так, як і білі. Усі ми однаково плачемо, якщо плачемо по-справжньому,— і ти, і я. Всі. Але не сумуй, мій старий добрий Бене, не сумуй. Я ощадливий, не те, що мої земляки янкі. Я привезу багато грошей, і ти знову купиш корову, рябу корову з янгольським блиском в очах. Не печалься, батьку Бене, не печалься. Ти знаєш, я не брехун. Одного разу тобі заманулося, щоб я купив тобі солом'яного бриля з червоною стрічкою. Скажи, хіба я тоді не відмовився від легеньких боксерських черевиків заради цього солом'яного бриля з червоною стрічкою, га?..

Гінка бар-дама, чорна декольтована кішка, підійшла до Джо. На її мармуровому чолі б'ються голубі жилки, за червоними пелюстками губів сяють перлові зерна. Гей, Джо! Гей, Джо! Мало таких жінок на світі, замашних, тугих, мов діамант, а якщо й є, то тільки в отаких барах. Вона хоче посидіти з тобою, хоче віскі, а ти — гей, Джо! — ти ніби зніжковів... Ти чуєш, кока-кола не для джентельменів, кока-кола — це ДДТ, розчинений в бензині.

Але ж я, міс, ніколи не п'ю віскі, я, міс, у цей вечір душею розмовляю з моїм старим, він оплакує рябу корову з переламаним хребтом. Віскі, віскі? О'кей, міс, але тільки по одній. Я повинен думати про батька, я мушу заощаджувати заради нього. Він дуже старий, майже сліпий. У нього є солом'яний бриль з червоною стрічкою, але в нього немає корови, доброї й теплої, як божа мати. Так, міс, йому нелегко без корови.

— Потанцюємо, хлопче?

— Гаразд! Тепер, коли я випив, треба танцювати, шалено танцювати. Батьку Бене, ти не знаєш, як танцює ця пані, ти навіть не уявляєш. Чарівна пісня несе мене в червоному вихорі, а ти знаєш — я люблю саксофон і гітару. Але ж не подумай, старий, добродушний буркотуне, що в її білих обіймах я забуду маленьку Джейн, маленьку чорну дівчинку з жовтою стрічкою в волоссі. Господь бог свідок, я не зроблю цього. І тебе забуду, і корову, що обіцяв тобі купити. Нічого не забуду, нічого...

Як ви сказали, міс? Кока-кола — це ДДТ, розведений в бензині? Ха-ха! Смішно, дуже смішно. Ще віскі? За цих кілька чарочок не те що корову, а навіть коров'ячого хвоста не купиш. Старий Бен одержить, що захоче. Даю слово, він матиме рябу корову. Матиме, побачите! Джо ніколи не бреше. Джо — людина слова. Батьку Бене, прийми в цей вечір телеграму мого серця: пі-пі-пі — ти матимеш свою рябу корову.

Ще два віскі, міс? Ви в доброму гуморі і, звичайно, жартуєте. Вже випили по дві. Якщо вип'ємо ще, будемо п'яні, а корова ж... Гаразд, міс, я згоден, вип'ємо, тільки по одній. Гей, батьку Бене, ти знаєш, твій Джо міцний хлоп'яга. І руки в нього тепер міцніші. Коли я повернуся додому, битимуся за звання чемпіона в середній вазі. Корова? Ге, старий, ти ще зовсім дитина. Ти матимеш сотню корів, сотню рябих корів, це кажу тобі я, Джо з Оклахоми, єдиний син Бена Джонсона, це кажу я...

Міс, ви бачили мої м'язи? Помацайте, прошу вас, справжня сталь. Хочете, я розстрожу кулаком оцей стіл? Я вам відкрию одну тасмницю, міс. Такі м'язи в Оклахомі мають лише двоє: бронзовий пам'ятник старому чемпіону Корбету і я...

Кельнер, віскі! Нам і он тому джентльменові, бусолу в жовтій краватці. Так, міс, батько оплакував корову

з переламаним хребтом. Старі дуже смішні. Вони оплакують корову — ха-ха! Якусь дурну корову з чотирма ногами й хвостом... Віскі... Жовта краватка... Як у волоссі доброї чорної Джейн. Так, міс...

Обережно, Джо. Пані змушена поміняти столик. Іншим гостям теж кортить посидіти з нею, обережно! Чорні люди (у одних чорна шкіра, в інших — душа) — вони зовсім не такі, як сірі, а сірі — всього лише сірі й навіки зостануться такими.

Джо вийшов з бару. Джо, хороший хлопець Джо з Оклахоми, вже на вулиці. І йде він кумедно, як ходив у дитинстві, коли вдавав із себе паровоза, цей Джо з Оклахоми. Поблизу нікого не видно. Будинки погойдуються, ніби хочуть випрямитися. Неонові вогні — численні строкаті промені. Вони переплітаються, танцюють, кляті, на стінах похмурих фортечних будівель європейської архітектури.

Два велетенських ока спрямовані здалеку прямо на Джо. Це очі корови з переламаним хребтом. Ні, це не очі. Це автомобільні фари. А-а-а! Ось він, автомобіль, що душить рябих корів з янгольським блиском в очах. Зараз Джо покаже водієві. Усім водіям покаже Джо. Сій! Я тебе покаую, сій!

Дике вищання гальм... Застряглий у горлі крик. Людина з проламаним черепом, сплотнілий водій, поліція, перехожі... Десяток фраз про цю трагедію на вулиці...

Я помилився. Наступного дня газети повідомили, що загиблий негр був тверезий. Тверезим був і водій. Просто я став свідком вуличної катастрофи у великому німецькому місті. Такі катастрофи трапляються щохвилини. Про них, як і взагалі про чужі нещастя, ми говоримо й міркуємо по-різному, здебільшого помилково. От і все.

ДРУГА ДІЯ

І сам не знаю, як це вийшло, але раптом мені згадався мій давній друг, артист. Може, це сталося тому, що їхав я саме в те місто, де він жив, а може, просто за мандрівною звичкою: щоб згаяти час, ухопився за ту думку й уже не полишав її до кінця подорожі.

Довкола, в переповненому вагоні, точилися нескінченні розмови, і голоси пасажирів, монотонні й тихі, ніби обгортали мене в тонку, невидиму павутину. Крізь відчинене вікно в купе вагона вривався теплий південний вітерець, вливаючи хвилі запахів від вологої, запашної землі, з якої щойно зійшов останній сніг. Над нею ледь помітно, мов пороша в долинах, слалася ріденька мла.

Сиджу коло вікна і, дивлячись на мінливий краєвид, що пропливає перед моїми очима, віддаюся спогадам. Багато років мій приятель жив поряд зі мною, а проте мені ще ніколи не випадало сидіти отак і перебирати в пам'яті все те, що становило зміст його життя. Воно завжди здавалося мені надто буденним і простим. Усі ми — кожен зокрема, маємо свою певну мету, про щось мріємо, чимось клопочемося, чогось прагнемо в житті. Отак і він. Здавна в ньому жило пристрасне бажання присвятити себе театрові, сцені. В цьому я не вбачав нічого особливого, незвичайного. Та от нині, коли я про це думаю, мені здається, що в тому його бажанні ховалося й щось таке, чого я тоді не тямив. А втім, може, то мені так здається...

У людей, які віддаються сценічному мистецтву, ли-

бонь, ще змалку визначається покликання до цього. Це проявляється в них у постійному бажанні перевтілюватися, у прагненні бути несхожим на інших, бути, так би мовити, над ними. Пізніше в декотрих це переростає у внутрішній неспокій, що нуртує довільно й нестримно, намагаючись у будь-який спосіб вилитися назовні. Отак було й з ним. Щоправда, помічалось й інше, що тільки тепер я починав розуміти. Мрія про театр у нього пов'язувалася з якимось дивним, незбагненим прагненням володіти людьми, з бажанням завжди бути в центрі уваги — пристрасть, яку він свідомо носив у собі й пестив, мов рідкісну, небачену квітку.

Ні особливою вродою, ні потворністю мій друг не відзначався. Простий хлопчина, з правильними рисами обличчя, гармонійні лінії якого порушувалися дещо загнутими вгорі й обвислими донизу вухами, з пронизливим, але не таким уже й виразистим поглядом, — він, проте, володів якоюсь внутрішньою принадністю, своєрідним умінням уже з першого слова захоплювати зненацька, а разом з тим і тримати всякого на відстані, щоб не дати йому наблизитися до себе й зазирнути крізь химерне мереживо тієї принадності, під якою уважна людина одразу ж виявить глупоту й порожнечу. Говорив мій друг завжди спокійним, дзвінким голосом (здавалося, в нього безперервно вібрували голосові зв'язки), дивився на світ напівзаплющеними, байдужими очима, при цьому рухи його рук з тонкими, довгими й гнучкими, як у балерини, пальцями, були неквапливими, плавними. І завжди він ходив трохи згорблений, чимось пригнічений, ніби носив на своїх плечах скорботу всього світу. Чоло його було покарбоване зморшкками, з печаттю якоїсь інтенсивної задуманості. Ходив він повагом, наче рахував свої кроки, і з кожним ударом ступні мовби прислухався до власної ходи. Не відзначався мій друг і бозна-яким інтелектом: користувався кількома вченими фразами й тими стер-

тими дотепами, які змушують тебе розсміятися, хоча й знаєш, що вони банальні.

Можливо, портрет мого друга вийшов занадто похмурий? Що ж, колись і мені він здавався іншим. Таким він постав переді мною нині, після стількох років, коли я, мов кісточка на рахівниці, перелічив у своїй пам'яті все, що знав про нього.

Минув певний час, моєму другові трапилася нагода, і він пішов до театру. Тоді й сталося те, про що я раніше не думав: він не мав жодного успіху. Усе те, що випирало з нього в житті й робило його привабливим, на сцені, під світлом рампи розплилося, зникло, виказавши його обмеженою і зовсім звичайною людиною, неспроможною зв'язати глядачів залу з магічною силою слова й почуття. Як же сприйняв він усе те? Чи усвідомив свій провал? Без сумніву, повз нього не могла пройти байдужість, з якою приймала його публіка. Він одразу ж прибрав позу невизнаного генія, в якого ще не визріло й не проявилось оте велике, справжнє, що він носить у собі, і через те страждає. Потім до нього звикли, як звикають до неминучого й непомітного реквізиту на сцені, а коли час від часу ми зустрічалися, я не сприймав його всерйоз, ще й незлобливо підсміювався з нього. І довго мені навіть на думку не спадало, що в цій людині, зовні сумній і нещасній, може всередині щось діятися...

І от я сиджу в купе вагона і думаю про нього, про мого бідолаху-артиста, думаю, сам не знаючи чому, і це навіває на мене якусь незрозумілу тугу. Виникло раптом незбориме бажання побачити його, поговорити з ним і зазирнути, якщо можна, йому в душу: чи найду я там щось від того болю, який звичайно відчувають люди, котрим не поталанило в житті?

Того ж вечора, коли я приїхав до міста, в театрі була вистава. Я страшенно здивувався, а разом з тим і зрадів, коли на афіші поряд з ім'ям уславленого артиста

побачив також ім'я мого друга. Ставили «Ліс» Островського.

Він з'явився у другій дії, коли завіса поповзла вгору й відкрила на сцені декорації лісу. З-за лаштунків неквапом вишпильва згорблена, нужденна постать у портрті чорнім сюртуці й смугастих штаних із зіжмаканими холошами. В руці чоловік тримав зім'ятого капелюха з широкими крисами. Плечі обвислі, голова меланхолійно похилена набік, погляд згаслий, спрямований кудись у порожнечу. Жодного натяку на позу, на штучність і награність. Увесь він — втілення болю, неймовірної туги й безнадії. Геннадій Нещасливцев.

Він втомлено дочвалав до середини сцени, де стирчав пень, зняв з плеча торбу й сів.

Я дивився на нього й не вірив власним очам. Ні, це вже була не гра, не оте силуване намагання проникнути в чужий біль. Це — саме життя, вирвана з нього жива мить! Чоловік нагадав мені осінній лист, одірваний з галузки й занесений сюди вітром, чиюсь покинуту, забуту тіль...

З протилежного боку сцени вийшов другий актор, який виконував роль Аркадія. Зустрілися «двоє піших подорожніх» і почали розповідати один одному про свою долю.

Все ще перебуваючи під враженням появи першого актора, я не розчув перших реплік, точніше — не вникнув у їхній внутрішній зміст. Перша думка, яка охопила мене, була: сталося те, чому я не міг повірити, — мій друг знайшов, нарешті, магічний ключик, з допомогою якого відкриваються серця людей, що сидять ось тут, поруч зі мною, сидять і, так само, як я, затамувавши дух, стежать за тим, що відбувається на сцені.

Потім до мене долинув сповнений розпачу вигук зі сцени:

«Ти опинився, братику мій, поза театром, і мені дуже прикро! А як же ти грав! Як ти грав!»

Щось ніби підкинуло мене в кріслі. Я відчув, як у мене по спині поповзли мурашки, а чоло зросив холодний піт.

З якою силою була вимовлена ця репліка! То таки справді був крик душі, глибока й невтішна людська скарга, вимовлена тут, на тьмяно освітленій провінційній сцені. І сцена враз ніби зникла з-перед моїх очей, а всі звуки й картини злилися в одному — в тій трагічній безвиході, яка в три погібелі зігнула людину в пожмаканій одежі, з надломленою душею. Отже, мій друг-актор нарешті-таки досяг вершин майстерності.

Дія скінчилася, і я кинувся за лаштунки, до гримувальної. Він побачив мене в своєму дзеркалі. Поправив грим, обернувся, встав і рушив мені назустріч.

— Ну, вітаю тебе! — сказав я, міцно тиснучи йому руку.

— О, яка честь! — спробував він пожартувати, але усміх, не знаю чому, застиг, мов судом, в кутиках його губ.— Сідай, розповідай. Пробач, я ще трохи займуся гримом...

Він сів до дзеркала, я біля нього. Розмовляю й дивлюся на нього: в очах той же смуток, який я бачив на сцені. Він жартує, сміється, а я відчуваю, що смуток не полишає його, стоїть над ним. Пролунав дзвоник. Я підвівся.

— Після вистави побачимося,— кажу.

Він кивнув головою.

І ось ми йдемо тротуаром побіля річки. Теплий південний вітерець вивітрює останні калюжки від талого снігу, що виблискують під місячним сяйвом. Розмовляємо стиха, точніше — я ділюся з ним своїми враженнями од вистави, особливо від другої дії, добираючи слів, які б не виказували мого захоплення. А втім, я сказав йому, що свою роль він, як ніколи досі, виконав бездоганно. Він слухав мене, морщив чоло й стримано всміхався. І мовчав.

Потім розмова перекинулася на інше, на спільні спогади. Довкола нас чаїлася нічна тиша, і це ще більше сприяло тому, що ми заглибилися в минуле, в дні спогаданої юності. Тим більше, що і в мене, і в нього з'явилися вже оті ознаки, які людина зауважує зі смутком: перша паморозь на скронях...

— А ти знаєш,— сказав він раптом, без будь-якої передмови,— я кидаю театр...

— Як то кидаєш? — сторонів я.— Після такого успіху?

— Після такого успіху,— проказав він повагом, і біля уст його виникла ота судома.

— Дивна ти людина,— сказав я.— Стільки років мріяв про театр, віддав йому всі сили, а тепер, коли... скажу тобі щиро,— коли ти вперше домігся успіху... А може, і це лише репліка з комедії, Геннадію?..

Він несподівано голосно засміявся:

— Кажеш: уперше домігся успіху. Справді. Уперше і востаннє. Мабуть, тому, що вперше і востаннє я грав самого себе. Та й ти, либонь, уперше зрозумів мене як людину. Знаю, ти в цьому не винен. Не раз ти казав мені, що я непоганий артист у житті... Бачиш, те, що я вважав у собі артистичною обдарованістю, в житті й справді може звучати як добра гра. Але на сцені вимагається інше. Щось таке, чого бракує мені й чого я ніколи не мав...

Я слухаю його сповідь, дивлячись йому в вічі. Слухаю його голос. Він спокійний. Мовби давно він зламав у собі всякий опір, мовби після тривалих шукань, після гірких сумнівів і внутрішніх криз він нарешті знайшов себе.

— І тобі не жаль? — спитав я.

— Ні. Хіба не можна прожити й без театру?

Ми зупинилися, тут розходились наші шляхи. Він потис мені руку й попрямував у сутінь вулиці.

Я довго дивився йому вслід, дивився на його похилі плечі, й мені здалося, що то пішов не мій друг,

а похоронна процесія якоїсь добре мені знайомої, близької людини.

Та хіба й справді я не опинився в ролі свідка похорону — похорону чибісь роками плеканої мрії?

ПОМСТА

Всередині корчма нагадувала йому корабель, розгойданий на могутніх хвилях під час шторму. Приміщення довкола розмилося, розпливлося й разом з людьми, оповитими хмарами тютюнового диму, видніється мов у тумані, стін не видно, і це ще дужче посилює враження, мовби він перебуває у відкритому морі, оточений пільмою й розбурханою стихією. Корабель хитається, хилиться на бік, потопає, але все-таки ніяк не потоне.

Коли він увійшов сюди, вже не пригадує. Погляд, як і свідомість його, затьмарений, і, щоб прийти до тями та якось протверезіти, він заклінав очима, міцно стуляючи повіки. Але крім гострого, колючого болю й червоних кіл, що танцювали під тим нетривалим сховком зору й розліталися, мов світлячки, мов іскри з-під розворушеного попелу, ніщо не мінялося. З пільми знову виринали ті ж самі невизначні предмети, ті ж обличчя.

«Я п'яний», — відзначив він якимось незайманим куточком свідомості і тут же встав. Не бачив нічого перед собою, лише сліпо вгадував напрям до виходу й широкими кроками, наче й справді перестрибував через хвили, вийшов на вулицю. І раптом, ніби віддавна вже він перебував у якомусь іншому просторі, виявив себе на вулиці. Ніч навколо, тиша пізньої пори, ніде живої душі, лише контури міської вулиці з ліхтарями над тротуаром і будинки, занурені в морок. Свіжий струмінь обвіяв лице, проник всередину, від цього він легко здригнувся. Якийсь шум — жебоніння ріки, водороз-

бірної колонки чи що — долинув зблизька, але він не міг бачити, що шумить, і йому видалося, що то лише привид, марення в хмелю, який знеміг його до краю. Але шум був справжній, чувся виразно. І він мало не скрикнув на радощах, коли виявив, що то так гучно дзюркотіла його власна волога, розбризкуючись по тротуару. Той шум, або, точніше, усвідомлення його, вже й зовсім його протверезило. З упевненістю в рухах пальців і свідомий того, що вони ворухнуться, він застебнув штани і, глибоко вдихаючи нічну прохолоду, посунув тротуаром. Лише кілька кроків туди й назад, невеличка прогулянка перед корчмою, світло якої так і вабило до себе. За якийсь час, коли йому здалося, що вже цілком протверезів, він повернувся до зали.

І ось він знову сидить за тим самим' столом, його чарка, вишита до дна, стоїть на брудній скатертині, мовби чекає на нього. Він узяв її в руку, йому здалося, що вона ще зберігає тепло від його попереднього дотику, заглянув у неї — ані краплі. Нараз відчув, як йому захотілося пити. Невимовна спрага знемагала його, йдучи з глибини нутра до горла.

— Давай хильнемо ще по одній! — почув він голос біля себе й лише тоді виявив, що він не сам, що напроти нього шкірилося чиясь обличчя. Наморщив чоло, покопирсався в пам'яті, але так і не впізнав того чоловіка, що й до цього сидів і пив з ним за одним столом.

— А я думав, ти не повернешся, — сказав чоловік, ніби докоряв йому. Потім через плече, навіть не озираючись, кинув до кельнера: — Гей, хлопче, ще по одній!

— Я виходив лиш на хвилинку. Хотів трохи очі прополоснути; коли я п'ю, то наче сліпну...

— Ну то й що?

— Як то що?.. Сліпну, розумієш, бовдуре! Нічого не бачу, наче в тумані!..

Він сердито вирячував очі, махав руками, а голос

Його бився в загулому просторі й виляскував, мов автоматні черги. Той, другий, сидів спокійно, навіть не дивлячись на нього. Замкнувся в собі, очі застигли в нерухомості; то були очі мертвої рибини, в них не відбивалися навіть відблиски світла мерехтливої лампи на поверхні рідини в чарці, в яку ті очі дивилися.

— То нічого,— пробурмотів сусід,— що з того, що ти не бачиш? Воно краще й не дивитись на це осоружне життя! — Він патетично підвищив голос, але тут же стихнув, і його мова знов зазвучала звичайно, по-буденному.— А чарку до рота донесе і сліпий...

— Теж мені вишукався філософ! Звідки в тебе такі вигадки?

— Я не вигадую,— сказав той спокійно.— Я теж не дуже-то бачу... І тверезий, і п'яний. Працюю з автогеном, він шкідливий для очей.

Помітивши, що йому не вірять, він раптом підвівся й через стіл нахилився до нього.

— Хочеш переконатися? Наблизь свої пальці до моїх очей!

Гра! Йому все здавалося, ніби те, про що патякає тут незнайомий під впливом випитого, лише гра, п'яна поза. Це почало його тішити, і він наблизив до очей незнайомого своїх два пальці — вказівний і середній, розчепіривши їх і мало не впиваючись ними в білкову м'якість... Очі згасло дивилися на нього, вії навіть не ворухнулися. Недовіра змінилася подивом і якимось несподіваним та небажаним припливом співчуття.

— Ну, досить забавлятися! Вип'ємо, брате...

— Брат? Звідки — брат? — Щоб звільнитися від неприємного почуття, яке виникло в нього разом з усвідомленням того, що незнайомиць був справді на грані якогось нещастя. «Ні, я не смію піддаватися сентиментальності»,— подумав про себе, тоном, що змушував не погоджуватися, заперечувати, сваритися, він зненацька ошкірився: — Ми з тобою зовсім не знайомі, ти

вперше бачиш мене, як і я тебе. Тільки ось сидимо за одним столом. П'ємо разом. Лише це і більш нічого.

— Я тебе знаю. Бував у бувальцях, як і я. Адже македонець? Пий...

Нашій, узятий ним мимохить на запрошення чоловіка напроти, знову зігрів його. В животі спалахнуло, в голові запаморочилося: то був отой проклятий стан напівбожевілля, який виникав десь у темній глибині його нутра, потім піднімався все вище й вище, опановував його, навіть коли він і не хотів цього й опирався йому останньою іскоркою ще не затьмареної свідомості. Він дивився на свого сусіда з якоюсь зловтіхою, котрої не хотів приховувати.

— Ні, ти не знаєш мене. Не знаєш ні хто я, ні що я. Коли б знав, то не сидів би так спокійно зі мною.

— Чи, бува, не святий архангел?

— Так, щось таке... Ти не віриш?

Тепер уже він потягся через стіл, вимагаючи відповіді на своє запитання. Йому здавалося, що в посмішці того, другого, слянув зелений язичок прихованого глуму.

— Я шукаю одну людину,— сказав він, сідаючи на своє місце, наче вимовляв страшну лайку.— Якщо знайду, не зрадіє. Ні він, ні будь-хто його...

— Якийсь боржник?

— Ого, ще й який! І не тільки мій...

— А чий іще?

— Македонії!

По столу розсипався, мов бите скло, сміх незнайомого.

— Ого! Невже настав час і вона збирає борги?

— Настав... У неї багато боржників... Одного з них я шукаю і знайду його навіть на дні моря... Він жив у цьому місті... казали мені. Певно, й сам не знає, скільки загублених душ на його совісті. Один з них — мій батько. Був колись воєводою, а той, кого я шукаю, вбив його на вулиці, з-за рогу...

— Цікава історія! — промимрив незнайомий після неприємної короткої мовчанки. — І ти знаєш ту людину?

— Особисто — ні!

— То, певно, знаєш ім'я?

— Знаю.

— А в обличчя?

— Ні.

— Не бачив його навіть на фотокартці?

— Ні.

— Назви мені його ім'я! — раптом сказав незнайомий. То не був ні наказ, ні прохання — щось середнє між ними.

— А навіщо тобі?

— Може, я його знаю. Може, допоможу тобі розшукати його.

— Ні. Я сам знайду його.

— То було давно, правда ж?

— Давно. Ще в сорок четвертому... Багато років тому...

— І тепер, гадаєш, настав час помститися за батька.. І думаєш, нічого не сталося з тим, що вбив його?

— Мене не цікавить ніщо, крім...

— Шепни мені його ім'я. Не вимовляй вголос. Напевно, я його знаю. Я знаю всіх з цього міста, хто має якісь рахунки з Македонією. Хоч тепер вони й далеко за її межами... Шепни його ім'я!

Настирливість незнайомця примусила його завагатися; він нагнувся через стіл і на вухо прошепотів, не можучи, однак, помітити, як у того в напівмертвих очах сяйнула блискавка. І все. Тіло його лишалося спокійним, закляклим. Як і лице.

— Ти його знаєш?

— Так.

— І допоможеш знайти його?

— Ходімо зі мною!

...І ось вони йдуть, двоє людей, смертельні вороги,

сповнені ненависті один до одного, йдуть вулицею безлюдного, сонного міста. Схоже, ніби вони блукають в нічній імлі; вулиці змінюються одна за одною і, здається, ніби повторюються, ніби двоє самотніх перехожих ходять по колу. Тим часом у головах обох починає прояснюватись, і перший, і другий вже знають, що вони самі собі порозставляли пастки й тепер з інстинктом дичини силяться уникнути небезпеки, що їм загрожує.

Зненацька коло замкнулося. Незнайомий, що йшов попереду, враз зупинився посеред пустки. Тут не видно жодної тіні — ні від будинку, ні від дерева. Гола пустеля. Тільки десь за пругом ночі чути, як вишумовує море. Під ногами податлива м'якота піщаного берега.

— Стій! Зупинися! — гукнув незнайомець. — Не треба йти далі. Людина, яку ти шукаєш, перед тобою. Діставай пістолет.

«Пастка», — подумав і легко обернувся на голос, який долинав до нього, як погроза, як заклик до дії. В темряві не видно обличчя, лиш бовваніє постать, непо рушна, завмерла, з руками, опущеними вздовж тіла. Не вірилося, що він устигне першим видобути пістолет, і все-таки механічно поліз рукою за пазуху, де лежала зброя. У цю коротку мить йому здалося, що все зупинилося — і час, і шум моря.

— Стріляй! — Різнув тишу дикий голос скам'янілої на березі постаті. — Чого ждеш? Був би я на твоєму місці, то не вагався б...

Рука його лягла на рукоять пістолета. Зненацька йому стало байдуже до всього: і до помети, і до прощення. Обернувся й рушив берегом по піску, не думаючи навіть про те, що в нього за плечима зосталася людина, до якої він таїв люту, смертельну ненависть. Зосталася жива, як і до цього.

БІЛА СМЕРТЬ

Поміж деревець кизилу, ніжні, тонкі гілочки якого припорошили білі снігові метелики, сновигає тітка Ілінка. Накинувши на голову темно-коричневу хустку, щоб захиститись од снігу,— час від часу зривається вітер і що є сили жбурляє сніг в лице,— вона ходить довкола ріденьких деревець та кущів і вперто шукає свою вівцю, яка щоранку дає їй молоко, так що можна й оскоромитись і навіть заквасити бринзи в грубій полотняній ганчірці.

Відтоді, як восени за селом біля криниці контрчетники¹ вбили її сина, тітка Ілінка живе сама. Не судилося їй оженити сина, привітати у своїй оселі невістку, діждатись онуків. Хата спорожніла, і лиш вівця, яку вона ось шукає в оцій хурделиці, лишалася їй вірним другом. «І де ти запропастилася, клята?» — гнівається тітка Ілінка на вівцю, а ноги несуть її до криниці. Все здається їй: зустріне вона там свого сина, обніме його, віддасть йому свою хустку, щоб захистився від крижаного вітру, й ніжно, по-материнському перехрестить його, щоб бог боронив його від усякого лиха.

Тітка Ілінка відганяє думки про жахливу смерть її сина. А було це так. Виказав його староста, контрчетники оточили село, і ще й на світ не благословилося, як вони вже грюкали в двері. Тітка Ілінка почула їхні кроки перше, ніж застогнали під ударами двері: всю

¹ Контрчетники — фашистські найманці, поліцаї.

ніч вона не склепила очей, сиділа в головах сина й надивлялась на рідне обличчя. Воно вже загрубіло на гірських та лісових вітрах, на чолі викарбувалися зморшки — нелегко бути партизаном! Та коли контрчетники загупали в двері, тітка Ілінка мов закам'яніла. Якось мить вона ще розгублено сиділа в узолів'ї сина, потім загроза небезпеки привела її до тями, вона розбудила його і навшпиньки повела через сіни до кам'яної огорожі. Хотіла сказати, щоб переліз через стіну, та не встигла. Син уже й сам перестрибнув через неї, і згодом кроки його затихли. Контрчетники вдерлися до хати, перекинули все, дещо поцупили, — біс із ними! — але сина не знайшли. Тітка Ілінка тільки-но заспокоїлась, подякувала богові, що пронесло, як раптом пролунав постріл. За ним залящали інші, а коли стрілянина вщухла і зовсім розвиднілось, тітка Ілінка зрозуміла, що син її лежить мертвий там, біля криниці.

Відтоді тітка Ілінка часто ходить до тої криниці, потай запалює біля неї свічку й молиться за упокій душі свого сина; де могила його, вона не знає, і все сподівається, що син її зненацька вийде звідки-небудь напитися джерельної прозорої води, а вона кинеться до нього й пригорне до своїх грудей.

Простує тітка Ілінка до криниці, зовсім забувши, що пішла шукати заблукалу вівцю. Руками притримує хустку — вітер так і шарпає її. Руки залякли від стужі, легенький сніжок тане на них; долоні стають вологі, хустка крижаніє, а на пальцях осідає паморозь.

Довкола вже все побіліло. Крізь снігову порошу ледве вирізняються контури дерев, а над ними, в темному небі, на мить виникає невизначний силует сусідньої високої гори. Але потім усі обриси починають зникати, тонути в хуртовині, яку посилюють могутні пориви вітру. Зловісно шумлять дерева в лісі, де криниця, свистять крила вітру на голому гіллі дубів, відлуння якогось старозавітного, скорботного плачу прокочується

в збуреному просторі, а тітці Ілінці все здається — то плаче її дитина.

Вона квапиться, та вітер піднімає з землі хмари снігу, крутить його з надривним свистом і туманить усе перед очима. Тітка Ілінка знає, що в таку заметіль небезпечно виходити з хати, можна провалитися в замет, та й звірина блукає. Але вона щораз далі заглиблюється в ліс, мовби її вабить туди якась незбагненна сила, від якої неможливо звільнитися. «Ме-е, негіднице»,— вимовляє тітка Ілінка, нагадуючи собі, чого вона тут у таку віхолу, але голос її ще не встигає потонути у завиванні хурделиці, як вона завертає до криниці. Свічку не пощастить запалити, вітер загасить, думає, але хай хоч помолиться там, де пролилася синова кров. І чи то від холоду, чи то з горя на очі їй навертаються гарячі сльози, що тут же замерзають і, перетворюючись в крижинки, змішуються з заметіллю. Сходить сльозами серце тітки Ілінки, у ньому куди більше безпорадності й смутку, аніж у тужливих стогонах самотніх, беззахисних дубів, загублених у цій сніговиці, що скаламутила все довкола і диким вихором рветься вгору, до неба.

Тітка Ілінка бреде крізь хугу, ноги самі ведуть її до криниці. Ось і вона, сховалася серед сіро-кривавих скель, вітрові з нею не звладати, тому, ніби з помсти, він раз у раз засипає, загортає її снігом. Живе джерело бореться, змагається. Вода поглинає сніжинки, розчиняє в собі, але вітер дужий, він сатаніє і тут же наносить нові замети. Тітці Ілінці ніде сховатися від крижаних батогів вітру, вона кружляє довкола криниці, промацує замет ногою в вовняній чорній ногавиці й ніяк не знаходить місця, щоб стати й помолитися.

А сніг стелеться, холодні крила вітру хльоскають в обличчя, вже важко розтулити рота для молитви, але тітка Ілінка нагинається й відважує поклони. Вітер надуває плетену спідницю й розвіває біле покривало,

зриває з голови хустку і відносить геть. Тітка Ілінка підводиться, щоб зловити її, і несподівано бачить перед собою людину. Людина трохи постояла, потім похитнулася од пориву вітру й повільно осіла в сніг. Тітка Ілінка не знала — лиха ця людина чи якийсь бідолаха, застуканий хуртовиною в лісі, але все-таки підійшла ближче.

Ледве налагодилася спитати, хто він, цей незнайомий, як перед нею встав парубійко. Обличчя посиніло, сяючі, вологі очі дивилися на неї з радісним здивуванням. На голові у хлопця була пілотка, зодягнений він був у куртку й штани, на ногах — строкаті селянські ногавиці й опинки.

Тітці Ілінці здалося, що парубійко той — її син. Вона наблизилась до нього, обняла й прошепотіла:

— О синку, синку, якої негоди ти ходиш! Гляди, застудишся...

Але, мовби згадавши, що її син загинув, вона здригнулася й ще раз поглянула на нього.

— Я поранений, мамо,— сказав хлопець.— Перев'яжіть мене...

* * *

Хлопець був поранений у плече. Рана не важка, але він знесилів від втрати крові і, ледве опинився у теплі, зовсім затих, наче нестримна морська хвиля після прибою. Тітка Ілінка обмила рану теплою водою з казана, що вже парував над розпаленим вогнищем, перев'язала її полотняним рушником, перевдягла хлопця в синову білизну й посадила до вогню. Турботливо підкидала хмиз у вогнище, і на душі їй тепліло від думки, що вона дбає про парубійка, за ким, напевно ж, десь тривожиться рідна мати.

Вогонь скаче у вогнищі, безліч тіней витанцьовують на глиняній подовбаній долівці. Хлопець сидить біля

вогню, гріється, сушить свій одяг, а рука раз у раз підноситься до грудей. Притисне до них руку, а під нею якийсь папір шурхотить, і хлопець на мить заспокоюється. На грудях у нього лист, якого він мусить передати командирові загону, що діє в цьому краю. Певно, лист дуже важливий, якщо парубійка послали в таку завірюху, через стільки небезпек. В одній із сутічок його й поранило. Гріється хлопець, гвинтівка лежить біля його ніг, а на душі тривожно: час іти, нести листа цього далі. Він дивиться в маленьке віконце, до половини заклеєне газетою,— на дворі темінь, шалено завиває хуга, порохить і порохить снігом.

Та ще несамовітіша хуга в душі тітки Ілінки. Кипить вода в казані, тітка Ілінка сипле в неї кукурудзяне борошно, розмішує її кописткою, в казані клекоче. Мамалига майже готова. Але на душі незбагненна тривога. Все здається, що, як і тоді, коли син прийшов до неї з гір, вдеруться до хати контрчетники і вб'ють цього хлопчину, а він же став їй рідний, як власний син. Вона привела хлопця до своєї хати, щоб перев'язати його, нагодувати, сховати від ошалілої стихії,— і мусить вберегти його. Неспокійно мішає мамалигу й раз по раз поглядає на двері. Але за ними тільки завивання вітру, хитається тин, ришлять двері повітки, а над усім цим хлипа сніговиця, наче стогнуть ошалілі дияволи, вітер метляє солом'яну стріху, ось-ось зірве її й понесе в снігову безвість.

Нарешті мамалига готова. Тітка Ілінка викидає її на мідну тацю, розмішує, щоб прочахла, ліпить з неї кульки й кладе їх одну за одною ближче до гостя. З миски, що грілася на вогні, вона набирає ложку розтопленого масла й поливає ним мамалигу. Собі масла не кладе. Для неї це недозволена розкіш. Потім встає, відчиняє скриню в кутку сіней, дістає звідти полотняний вузлик, розв'язує його, бере пучку цукру й притрушує ним мамалигу.

— Їж, синку, їж,— припрошує хлопця.— Ти ж у мене голодний.

А подумки додає: «За упокій мого єдиного...»

Ість хлопець, їсть і тітка Ілінка. Але мамалига мов застряє в неї в горлі. Душа неспокійна. В селі у старости є свої люди, вони не спускають очей з її хати. В безнастанному витті завірюхи їй вчуваються кроки. Тітка Ілінка перестає їсти, дослухається, але над хатою розлягається лиш тужливий і моторошний плач вітру та ллється нескінченна пісня хуги. Жінка знову береться до їжі.

Та ось вона знову глянула на двері, і шматок застряв у неї в горлі. Голос пропав від несподіваного болю. Зомлили ноги. Все довкола закружляло, загуло й розтануло в шаленій круговерті.

На порозі стояли староста і двоє контрчетників з гвинтівками, спрямованими на хлопця й на неї. Хлопець здригнувся, розгублено глянув на прибульців, а коли схопив гвинтівку, було вже пізно. Контрчетники накинулись на нього, зім'яли, придушили. Упоратися з ним було не важко: від втрати крові хлопець зовсім знесилів.

Тітка Ілінка скрикнула, мов над покійником, кинулась до хлопця, але один з контрчетників ударив її прикладом по руках. Тітка Ілінка зойкнула, відсмикнула руки й почала рвати на собі волосся.

* * *

Скрутивши хлопцеві руки й ноги мотузкою, контрчетники витягли його з сіней і кинули в повітку. Зачинили двері, зав'язали дротом. Біля дверей лишився один контрчетник, а другий пішов із старостою до правління телефонувати в місто, що пощастило спіймати живого партизана.

Стоїть тітка Ілінка в дверях і заламує руки. Розум

Їй затьмарила гаряча хвиля болю. Не треба було вести його в хату, де згубив життя її син, а тепер ось і цей хлопчина. В очах у неї немає сліз. Вони давно висохли в беззвучних риданнях за сином, але в її серці ще лишилося місце для болю. Цей біль живить останню іскру її свідомості, не дає їй погаснути. Що таке ця дика, несамовита хуга, хіба порівняє вона її з своєю незмірною скорботою!

Контрчетникові байдуже до її горя. Скаче від холоду під дверима повітки, мов настрахопудений півень. Він більше не здатний тримати гвинтівку в руках. Руки зовсім задубіли, й він запихає їх у кишені, аби хоч трохи зігріти. Гвинтівка метляється на плечі, тільки багнет стирчить над головою. Колючий сніг потрапляє за шию, засипає очі. Не витримати контрчетникові цієї стужі. Ось і тіло дубіє. Вітер роздуває його чорну шинелю, і холод добирається до кісток. Натягає чорну кудлату шапку на самі очі, на вуха, але крижані мурашки обсіпають усе тіло. А як вабить вогнище! Там витанцьовують язики полум'я, там тепло — контрчетник піде туди. Залишає свій пост і, гнаний холодом, біжить у сні. Штовхнувши тітку Ілінку в хату, він погрожує їй:

— Лиш ворухнися мені!

Контрчетник струшує з себе сніг і вмощується до вогню. Як приємно гріє тремтливе полум'я! Воно розганяє по жилах кров, по тілу розливається животворне тепло, і контрчетник розуміє, що він обморозився. Руки й ноги поступово відходять, по них пробігають мурашки, навіть м'язи судомить, і він аж корчиться від болю.

Тітка Ілінка нишком стежить за його рухами. Їй здається, що вона впала в якесь безвільне забуття, що нею опанувало безмежне горе. Але мозок напружено працює: треба врятувати хлопця, будь-що врятувати!

Ось контрчетник розстебнув шинелю, скинув черевки, простяг ноги до вогнища. Навіщо тримати гвинтівку

на колінах? Її можна покласти поряд. І він кладе її на долівку. Справді, насолода сидіти біля вогню, коли на дворі хуга, коли все кружляє в шаленому вихорі; так, напрочуд приємно сидіти в теплому, спокійному, сухому кутку й дослухатися до несамовитого завивання хуртовини. Тіло безвладніє, а свідомість занурюється в солодке забуття. Контрчетник робить останні зусилля, щоб перевірити, чи все гаразд біля повітки і чи тітка Ілінка в сінях? На дворі все спокійно, тітка Ілінка скулилася в кутку і, певно, спить, самому ж розбійникові вже й сам бог не зарадить. Ні, такої пори ніхто не наважиться звільняти його. Так заспокоює себе контрчетник, а дрімотне напівзабуття обертається в сон. Контрчетник починає кректати, зітхати й похропувати.

Тітка Ілінка прислухалась, підвела голову, і лице її просвітлило: вона зважилася. Нечутно вставши, наблизилася до контрчетника, взяла з долівки гвинтівку й вийшла з сіней. У дворі озирнулася, але все довкола застилала снігова пелена. Вона мерщій підбігла до дверей повітки, розплутала дріт, відчинила двері й увійшла до партизана. Багнетом перерізала мотузку на його руках і ногах і, подаючи гвинтівку, шепнула:

— За мною, синку!

Чи довго вони йшли серед засніженого моря, тітка Ілінка не знала. Холодний вітер вив поміж дерев, здіймав білу круговерть, свистів, наче триста страховиськ із Апокаліпсиса, покривав усе довкола задушливою сіро-білою пеленою, природа стогнала під натиском неблаганної стихії. Сніг бив у лице, сліпив очі, засипав рот і ніс, колов крижаними голками щоки, завдаючи невимовного болю, шкіра ціпеніла, волосся піднімалось, по тілу бігали вогняно-крижані мурашки. Мороз пробивався крізь благу одежину й пропікав до самих кісток. У цій розбурханій стихії, в цьому дикому, неосяжному просторі начебто не було повітря. Тітка Ілінка задихалася. Вона важко, уривчасто дихала, в гру-

дах у неї клекотіло, душило, вичавлювало з неї останні сили. Замість повітря в рот і ніс впиналися крижані колючки, вони шкребли, роздирали слизову оболонку. Іти від цього ставало важче й важче. Ноги над силу відривалися від землі, грузли в снігу, вітер підхоплював знесилених мандрівників і люто жбурляв їх у замети. Тітка Ілінка спотикалася, падала, знову підводилася і йшла, але за кілька кроків шалений вітер знову підхоплював її і знову жбурляв у сніг.

Свідомість у ній ще тліла. Але думала вона про одне: дістатися до кошари, до чабана, що не раз приносив їй привіт од сина, коли той ще партизанів. Ця думка надавала їй сил. Вона вперто йшла вперед, змагаючись з вітром і з сумовитим виттям хуги. Поруч ішов хлопець, підтримуючи її, коли вона спотикалася...

Зненацька тітці Ілінці здалося, що хуртовина вщухла і сонце зійшло над полем. Син уперше бере в руки чепіги плуга, міцно стискає їх, гейкає на буйволів і прокладає першу, другу, третю борозни...

Але це вже було початком білої смерті.

ЧЕРЕВИКИ

Я вчився в п'ятому класі гімназії й жив у державному інтернаті. І хоч ходити належало в уніформі, я, як і раніше, носив коротенькі домашні штанці. Правду кажучи, до справжніх штанів я ще не доріс; маленький був, наче молодий півник, і це було причиною моїх невимовних страждань, про які тут не буду розповідати, бо й зараз про них згадувати прикро.

Та якщо одяг служив мені досить справно, то черевики мене підвели, причому першої ж весни, яка, мов на гріх, видалася надто дощовою. Стерті підшви майже зовсім відпали, а дірка на правому черевіку збільшувалася катастрофічно швидко. Звичайно, я сам винен, що тут же не попросив вихователя, щоб мені принаймні полагодили взуття. Поки я вагався, сказати про це чи ні, минув майже місяць.

Але, з другого боку, моя нерішучість мала й виправдання: вихователь, учитель філософії, про яку я не мав уявлення, ходив поважно, високо задерши голову, а я — хлопчисько, якого він досі чи й помічав, — мусив підійти до нього в коридорі або ніби випадково на сходах, або ж, о леле! — умисне піти заради цього до канцелярії. Це було нестерпним для мене, і я все відкладав розмову.

Моя нерішучість поглиблювалася ще й тим, що була пора, коли в черевиках не було вже такої нагальної потреби. Стояла чудова березнева погода, ясна, сонячна, коли дітлашня вперше роззувається й бігає босоніж по вологій весняній землі, яка ніжно лоскоче голі ступні.

Отоді й спало мені на думку скинути свої черевики й у такий спосіб розв'язати цю проблему.

В погожі весняні дні по обіді наш скаутський загін «Олень», у складі семи осіб, звичайно відбував на тренування. Біля дверей шикувались і врочисто виходили в поле. Попереду виступав наш командир Бане. Найвищий і найдужчий у нашій групі, він мав усі підстави пишатись: нова скаутська форма, взята у когось напрокат, гарно сиділа на ньому, на поясі в нього метлявся скаутський ніж, а в руці він ніс невеличкий трикутний прапорець з вишитим оленем — емблемою нашого загону.

Щоправда, тим наша парадність і обмежувалася. Бане нагадував добре вибілений фасад погано збудованої споруди, що ось-ось має розпастися. І справді, ми, що крокували за ним, більше скидалися на зграйку обципаних гусей, які щойно чубилися з іншою зграйкою, аніж на спритних і охайних скаутів. У одного зяяла дірка на лікті, в іншого — на колінах, костюм третього лиснів від олійних плям, і весь наш пошарпаний вигляд вимагав від дирекції інтернату негайного розв'язання проблеми одягу і взуття, проблеми, в якій мої черевики були тільки незначною дрібницею, хоч саме вони, як завжди в таких випадках, ускладнювали всю справу. Дирекція інтернату по-своєму розпоряджалася коштами, про що свідчили численні пиятики. Якщо про старшокласників ще сяк-так турбувалися, то нам, малюкам, давалася нагода помучитися досхочу. Взагалі дирекція намагалася вдовольнити мешканців інтернату більше своєю демократичністю, ніж реальними земними благами: її зовсім не цікавив внутрішній плин життя в інтернаті; не чинила ніяких перешкод контактам вихованців із зовнішнім світом. Через те і наш загін «Олень» діяв на свій розсуд: ми тренувалися, коли й де хотіли, аби лише дозволяла погода.

У ті весняні дні часто можна було спостерігати таку

картину: з воріт інтернату виходить невелика групка дітей, огинає міське кладовище і згодом опиняється на просторах полів. Не скажеш, що ми були слухняні й серйозні... Як клуби пари, що вириваються взимку з паровозної труби й долітають лише до першого вагона, так і вольові флюїди, що випромінював наш ватажок, розповсюджувався лише на наступного за ним скаута на ім'я Грнець, що мав звичку під час ходи так нахилити вперед тулуб, ніби ладнався дзьобати зерна своїм гострим і довгим носом. Не виключено, що цей запопадливий учень зубрив на ходу неправильні французькі дієслова, чим, власне, й пояснювалась його зосередженість. Решта скаутів були не такі дисципліновані. Спершу синалися глузливі слівця й дотепи на адресу командира, часом настільки влучні, що навіть у Грнеця на вустах розквітала усмішка. Потім від жартів ми переходили до дій — перечіплювали один одного і тому подібне. Наш командир, що великодушно пропускав усі жарти на свою адресу повз вуха, не витримував, обертався й починав вгамовувати хлопців: «Ну, годі, годі! Скаути ми чи хто, чорт забирай!»

Отак минали безхмарні весняні дні. А дощова пора нагадувала, що необхідно вирішити питання про мої черевики, ще не знятого з порядку денного. Відкладати було вже нікуди; оскільки з'ясувалося, що так чи інакше воно пов'язане з іншими факторами, які породжували несподівані для мене наслідки.

Я мав звичку ступати правою ногою на щілини між бетонними плитами тротуару. Крокуючи таким робом, я підкорявся ритму, що оволодівав усією моєю істотою, і варто було відволіктися через неухважність або натрапити на несподівану перешкоду, як мені починало здаватись, ніби я вчинив щось жахливе, і мені тут же кортіло повернутись назад і знову віднайти звичний ритм. Нині ж, у дощові дні, шпарини на тротуарах заповняла вода, а моя права нога була майже боса,

оскільки підшва попереду геть відпала. Настав час розплатитися за ту звичку. Обставини змушували мене порушувати мірність ходи, проте інколи вона знову мимоволі опановувала мене, і тоді черевик захлинався, мов людина, яка не вміє плавати і раптом наковталася каламутної річкової води.

Навесні хлопці звичайно починали ганяти по величезному інтернатському дворичу ганчір'яний м'яч. По обіді вмить визначались команди, і гра розпалювалась, триваючи інколи аж до вечора. Я грав самовіддано і в своїй команді завжди займав місце правого півзахисника. Нині ж довелося перейти на лівий бік, оскільки лівий черевик перебував трошки в ліпшому стані, ніж правий. Правда, головне полягало в іншому. Раніше мені частенько доручали бити пенальті, а їх у нашій грі випадало чимало. Я це робив майстерно, кожен забитий гол, звичайно, приносив мені особливе задоволення. Не випадково ж я дістав право на одинадцятиметрові штрафні удари. Мене обирали в цю вирішальну мить, коли важливо було не тільки переграти супротивника, але й розгромити його вщент. Діставши пенальті, наші хлопці кричали: «Заждіть, заждіть, зараз наш малюк всипле вам!» І коли ганчір'яний м'яч перетинав лінію між двома каменяками, що визначали ворота, звідусіль лунали захоплені вигуки. А тепер я сам відмовився від штрафних ударів: через мої черевики я не міг брати на себе такої відповідальності.

Отже, мені треба звернутися до вихователя, відкласти далі нікуди. Вже кілька разів я зосереджував усю свою мужність. Мерщій закінчував обід і біля виходу з їдальні підстерігав вихователя. Та він гордо проходив мимо, і, ще й не озвавшись, я вже відчував у собі непевність. Так було щоразу, тільки-но я починав прислухатися до власного голосу; я боявся тієї триклятої інтонації, коли голос у найважливішу мить зривався й сходив на кумедне, плаксиве й жалюгідне «пане!».

Ось чому я тільки проводжав його розгубленим і сумним поглядом. Раніше мені не доводилось просити нічого, отож я почувався надзвичайно кепсько.

Тільки зрозумійте мене правильно — справа тут не в особистій гордості, я не певен, чи була вона в мене тоді взагалі. Навпаки, в присутності товаришів я не соромився починати розмову про мої черевики — я або скаржився, або навіть кепкував із них і робив це не без втіхи. Наприклад, я знайомив хлопців з технікою рухання пальцями, яку я виробив, аби втримувати на нозі правий черевик. Коли передня частина підошви відпала, шкіра на передку зсохлася і мої пальці зовсім повилазили. Слід було прикрити величезну пащу, і головна роль тут відводилась великому пальцеві, який тепер завше мав угамовувати черевик, щойно він розтуляв свою пащу. Мій палець нагадував гачок або, вірніше, маленький молоточок, який щоразу цвяшком прибивав шкіру до землі.

Демонструючи свою майстерність, я потай сподівався, що хтось із хлопців — старший і розумніший, — хто ближче стояв до вихователя, зрозуміє моє становище й допоможе. Я мав надію, що знайдеться хоча б іще один вихованець, якому так само треба було полагодити взуття, і тоді я приєднаюсь до нього таким собі меншим братиком, ми підемо разом і, не вибігаючи наперед, я доможуся свого. І справді, я не помилився: мій метод виправдав себе.

Той, за ким я мав намір схватись, був не хто інший, як Бане, наш командир. На моє щастя, і його черевики геть розповзлися, і йому теж треба було їх лагодити, якщо вже не можна було одержати нові. Для нього проблеми не існувало, він знав, як поводити себе. Лиш тепер я по-справжньому почав усвідомлювати значення його особи, і ніщо — ні його вперті намагання залучити нас до скаутської теорії, ні його вміння застосовувати цю теорію на практиці — не могло підняти вище його

авторитет у моїх очах, ніж згода одвести мене до вихователя, до якого сам я йти не наважувався. Дуже неприємно було тепер згадувати колючі жарти на адресу Бане, які я не раз дозволяв собі, коли наш загін ішов у поле. Але цієї миті мене вразили його великодушність і доброта — він усе пробачив, до того ж він зовсім не потребував ні моєї допомоги, ні мого товариства. Що ж до мене, то навряд чи я зміг би вчинити так, як він, за подібних обставин.

Коли ми увійшли до канцелярії і Бане пояснив вихователеві мету наших відвідин, той спершу спохмурнів, а потім звелів показати ноги. Мої брудні пальці, що ніяково виглядали з роззявленої пащі правого черевика, викликали гнів у вихователя:

— Про що ти досі думаєш? Замість того, щоб вчасно полагодити, чекаєш, доки вони зовсім розлізуться? А тепер лагодь йому! Тобі потрібні нові черевики, але ж хіба ми можемо щороку їх міняти? Чи не думаєш ти, бува, що держава — то дійна корова?!

Я мовчав і пік раків. Замість мене заговорив Бане:

— Пане вихователю, він взагалі не одержував нових черевиків.

— Так, ніби я не бачу, як він цілими днями гасєє з м'ячем по двору,— відповів вихователь, хоча Бане сказав правду. Він записав наші прізвища й велів навідатись через кілька днів, коли прийде швець.

А тим часом сталася незначна подія, яка, на мій погляд, прихилила до мене вихователя. Він керував літературним гуртком і редагував шкільну газету «Політ», яка час від часу виходила на двох аркушах. У першому ж номері газети, посеред першої сторінки, під рисою, яка звичайно прийнята в деяких загальнодоступних медичних лексиконах, красувався такий вислів, підписаний ініціалами нашого вихователя: «Непохитною основою нашої культурної спільності є позитивні принципи етики Христової, а непорушною опорою її роз-

витку служить моральна стійкість її вільних синів». Цей афоризм справив на мене глибоке враження, либонь, мій розум ще не міг осягнути його зміст. Цієї єдиної фрази, єдиної в повному розумінні слова, що вийшла з-під пера вихователя, було досить, щоб я увінчав його ореолом мислителя.

Тоді ж, у вирішальний для моїх черевиків час, я вперше виступив у літературному гуртку з віршем, досить сумним, у якому кожна строфа закінчувалася рефреном: «Ідуть, піднімаються стражники». Цілком несподівано для мене критики зустріли його схвально й навіть захоплено, хоч здебільшого їм приємніше стирати в попіл жалюгідні творіння людського духу, висміювати їх разом з їхнім творцем, аніж визнавати за ними будь-які добрі якості. Того ж вечора вихователь зупинив мене в коридорі, дав щиглика в ніс і сказав: «Добре, хлопчику. Твої вірші можна друкувати. І не тільки в нашій газеті». Тоді я навіть не встиг захишатися— гордість з'явилась пізніше — і тому випалив не подумавши:

— Пане вихователю, а швець ще не приходив?

— А-а,— згадав той.— Він завтра прийде...

Я зрадів і отоді вперше збагнув, що таке поезія, бо якщо в тебе немає вагомшої зброї, то можеш використати поезію для досягнення своєї мети.

Наступного дня по обіді прийшов швець, і ми з Бане подалися до нього. Але швець зняв мірку лише в мене, заявивши Бане, що його черевики потребують лише поладження.

— Що таке,— обурився Бане,— вихователь сказав, що мені теж потрібні нові.

— А мені він казав якраз навпаки,— відповів швець.

— Давай, давай, знімай мірку, а з вихователем я домовлюся.

Бане почервонів від люті. Я ніяково мовчав, наче товариш мій позбувся нових черевиків з моєї вини.

А проте й радів. Черевики пошиють до великодніх ка-
нікул, провести які на селі мене запросив мій товариш
Міча. Отже, все гаразд.

Усім, напевно, відомо, до яких неприємних наслідків
призводить нерішучість. Так сталося й зі мною, хоча
завинив я сам, оскільки протягом місяця відкладав
розмову про черевики. Наслідки ці виявилися досить
сумними для мене, хоч завдяки моїй стриманості й ли-
шилися непомітними.

На початку другого півріччя до нас прийшла молода
вчителька німецької мови, щойно після інституту. Вона
приходила в чорному лискучому платті, яке щільно
облягало її. З кожним рухом це плаття страшенно
шурхотіло.

Хлопці не приховували, що молода вчителька вразила
їхню юну уяву. Мовчав лише я, заचाївши в душі со-
лодко-болісне почуття, яке посилювалося з кожною
появою вчительки. І коли Міча, з яким я сидів за
першою партою, непристойно жестикулював за її спи-
ною, я не скалив зубів, як інші хлопці, а засуджував
його витівки. Усією своєю поведінкою я намагався по-
казати вчительці, що не перевелися ще гарні діти і що
не слід впадати в розпач. Я приналіг на німецьку мову,
закинувши при цьому французьку, і зрештою опинився
серед тих небагатьох, які на атестат зрілості склали
екзамен з німецької мови.

А потай я мріяв, як одного дня таки дістану заслу-
жену винагороду за свою шляхетність. Яку саме, ще
не знав. але сподівався, що вона відповідатиме силі
моєї любові. І справді, я помітив деякі ознаки доброго
ставлення до мене вчительки, цілком достатні для того,
щоб увявити себе героєм чарівної казки.

Молода вчителька інколи спрямовувала свій погляд
у вікно, за яким шумотіло листя й проглядало синє
небо, і мовби забувала на мить, що вона в класі,— тоді
на її уста набігала легенька мрійна усмішка, від якої

я не міг одвести своїх очей. І от одного разу, повернувши голову, вона перевела свій погляд на мене і всміхнулася. Я так зніяковів, що не знав, як відвернути її погляд від моєї скромної персони. Звичайно, найкраще було б всміхнутися й собі, показавши тим самим, що я розумію її стан. Але замість цього я опустив очі і — о жах! — побачив, як їй усміхнувся хтось інший — мій правий черевик. І усміхнувся він не так, як того хотілося, а якимось незалежно від мене, по-своєму, лукаво і, либонь, доречно.

Я несамохіть підігнув ногу, та було вже пізно. Певно, мій інстинктивний рух і примусив учительку розсміятись. І, замість того, щоб промовчати, чого я, власне, й чекав від неї, вона голосно мовила:

— Твої черевики давно вже пора віддати в музей.

Я підвівся, як належало, й пробурмотів:

— Мені шиють нові черевики.

— Еге ж, до канікул ми його підкуємо,— додав Міча,— і повеземо в село пастися.

Увесь клас зайшовся реготом. Захотів і я, бо це був мій єдиний рятунок. Тоді я ще не передбачав, які душевні муки доведеться мені там пережити.

Так, завинив я сам, і звинувачувати було нікого. Чому я так довго відкладав, чому виявив таку нерішучість і не домігся черевиків раніше, хоч і мав на це повне право? Коли б я одержав черевики вчора або навіть сьогодні вранці перед тим, як іти до школи, я б уникнув жорстокого удару, який не так-то легко залікувати, уникнув би глумливої усмішки на чудовому личку моєї вчительки, усмішки, яка вразила мене в саме серце. Отже, моїй чистій, святій любові завдали нищівного удару.

Черевики я одержав, як і сподівався, перед великодніми канікулами, новенькі і такі блискучі, що в них можна було дивитися, мов у дзеркало. Жодної вади я не міг у них виявити! Та й яка могла бути вада

в нових черевиках? Я радів, що й Бане одержав нові черевики. Йому пощастило вмовити вихователя, і тепер не гризло мене сумління. Отож із спокійною душею я міг їхати на село й відпочити там кілька днів.

Ми з Мічею без квитків залізли в переповнений напередодні страсної суботи поїзд і дісталися так до наступної станції. Звідти до села потрібно було йти пішки. Міча заходився знайомити мене з околицями.

— Он там, під акаціями,— розповідав він,— я застав двох закоханих.

Йому страшенно кортіло якомога швидше побачити свою Гіцу, найвродливішу дівчину в їхньому селі. Мені він теж обіцяв підшукати дівчину, а якщо нікого не трапиться — обіцяв підкинути одну з своїх двоюрідних сестер. Міча носив довгі штани; височенний і худорлявий, мов глиста, він своїм виглядом і хизуванням не викликав довіри, але я у коротеньких штанцях все одно дивився на нього з повагою. Якою виявиться ця любов, що призначалася мені, я не міг уявити або ж уявляв досить невиразно, хоча в душі був переконаний, що в селі любовні справи значно простіше злагоджувати, ніж у місті.

Ми прийшли в село смерком.

Наступного ранку, на великдень, мені довелося переконатись, що епопея з черевиками не закінчена. Мати Мічи принесла їх уранці й сказала:

— Дивуюся я, як це тобі дали отакі здоровецькі черевики. Їх не на тебе, мабуть, шито.

— Ні,— заперечив я,— якраз на мене.

— Та що ти, он у Мічи нога більша, а черевики менші, ніж твої. Немає вам батька з матір'ю, тож і мірки не знімуть як слід.

Для старої жінки ця розмова — дрібниця, бо що їй до моїх черевиків, а мене вона по-справжньому схвилювала. Ми з Мічею зібралися були на прогулянку. Тепер же, після її слів, мені йти перехотілося: я знав,

що почуватиму себе ніяково, думаючи весь час про черевики, які потворно сиділи на ногах. Я й сам переконався, що черевики великі, проте мені особисто це не заважало; погано тільки, що це іншим впадало в вічі. А стара жінка навіть розсердилась на тих, хто знімав мірку з моєї ноги.

На прогулянці я побачив двоюрідних сестер Мічи, але найбільше мені сподобалася Гіца. Я тут же вирішив будь-що відбити її, а на інших дівчаток не звертати жодної уваги. Я не міг обдарувати своєю любов'ю першу-ліпшу дівчину, хай вона навіть сама закохається в мене; моя любов жадала предмета, гідного мого схилення, і це було її священне право, перед яким пасували любовні забобони.

Спливло кілька днів, а мені все не траплялося нагоди здійснити свій задум. А втім, і самому Мічі не випадало зустрітися наодинці зі своєю коханою. Саме це й дало мені змогу тверезо оцінити його сили як свого суперника, бо я все більше переконувався в тому, про що здогадувався й раніше: його любов — лише гарна мрія.

Та одного разу сестри Мічи, напевно ж не без його прохання, привели з собою Гіцу. Подвір'я, що нагадувало собою невеличкий моріжок, за хатою поступово спускалося в яр. Ми з Мічею сиділи на траві. Прихід дівчаток, вірніше — Гіци, — адже тільки вона цікавила нас обох, — примусив нас, звичайно, розпочати змагання.

Спочатку ми вели розмову, та оскільки жоден з нас не почував себе сильним в любовній темі, то ми тут же перейшли до більш вагомого — стали міряться силою. Я був на голову нижчий за Мічу, зате рухливіший і спритніший, до того ж здорово вмів підставляти ніжку. От чому Міча блискавично розпластався на землі. Гіца й двоюрідні сестри Мічи осторонь спостерігали за нашою боротьбою, яка, на мою невимовну втіху, кілька разів закінчувалася моєю перемогою.

Міча аж кипів. Розлючений, він піднявся з землі

і, стрибавши на одній нозі й тягнучи за собою другу, з лайкою приготувався накинутися на мене, та раптом зупинився й зловтішно кинув:

— Йолоп! Усі ноги повідтопував своїми шкарбанами. Погляньте, які вони в нього,— звернувся він до дівчаток.— Хіба можна з ним боротися, коли він топче ними, наче копитами! — З цими словами Міча показав на мої черевики, що виглядали з трави, наче два човни посеред озера.

Що я міг вдіяти? Чим міг я відповісти на його зловмисну підлоту? Так, він поціливі мені в ахіллесову п'яту — вдарив по моїх черевиках, а я лише жалюгідно всміхався, мовби кажучи: не звертайте на нього уваги, хоч зараз я по-справжньому відчув вагу своїх черевиків. Мене тішило тільки, що Гіца носила малесенькі опинки з загнутими носиками і, певно, не зовсім розумілася на взутті.

Вдома у Мічи не знайшлося вакси, і мені нічим було очистити мої черевики. Лише тут я помітив, як дивно вони змінилися. Ця зміна глибоко вразила мене, і мені лишалося тільки надіятись, що ніхто більш не помітить її. Але я помилився. Першою помітила цю зміну стара господиня: вона з жалем дивилася на мене, мов на сироту.

— Твої черевики зовсім і не нові,— сказала вона якось уранці, подаючи їх мені.

— Знаю,— відповів я коротко, а в очах моїх стояло благання: «Досить уже про них!» Та стара жінка, навпаки, з насолодою дослідника все розглядала черевики — спершу один, потім другий.

— Ось поглянь, цей ремінець іншого кольору, з жовтої шкіри, і цей теж. Їх лише начистили, як нові.

Я мовчки хитнув головою. Так, мене обдурили. Уся моя істота протестувала проти обману, в мені визривала страшна помста, але я знав, що нікому не буду мститися. Я був занадто слабкий.

Канікули скінчилися, і я повернувся до інтернату. Коли я зустрів Бане, інтуїція чи, може, щось інше, не знаю, спонукало мене спитати в нього:

— Ага, так ось ви як, підкинули мені свої старі шкарбани?

Але я вимовив це не як протест або звинувачення, а тоном хитруна, що тільки прикидається дурником; хитрун вдавав, що не помічає, як його дурять, дозволяв чинити зло, а в душі глумився над ошуканцем і тепер з презирством дивився на предмет, задля якого плелися інтриги,— на нові черевики Бане.

Як видно, мій тон припав тому до серця. Він, певно, думав, що нелегко буде відчепитися, якщо я здумаю влаштувати сцену. Бане сказав, що він не винен, так наказав вихователь, а йому звеліли не стромляти носа в чужі справи. І справді, чи ж він винен? Хіба з своєї волі він став моїм суперником у боротьбі за черевики? Він навіть хотів допомогти мені, і цього я не можу забути. Хтось інший поставив його в таке становище, що й на нього впала тінь вчиненої підлоти.

Я згадав рум'яне лице вихователя, самовдоволено задерте вгору, і його підпис під гарно виписаним висловом у гімназичній газеті, і в мене стиснулись кулаки. Мені здавалося, що в руці я тримаю гострий ніж. Я ніяк не міг збагнути, хто й навіщо затіяв оці інтриги за моїми плечима. Кому й навіщо спало на думку начистити до блиску старі черевики з різнокольоровими латками, щоб створити подобу великодняго подарунку? Хіба не можна було відкрито дати мені старі черевики Бане? Я прийняв би їх, оскільки змушений був прийняти, і носив би їх, як ношу зараз, але тоді мені на серце не лягла б отака люта кривда. Невже вони справді боялися мене? Що я міг вчинити тоді або навіть зараз?

Я неквапно увійшов до класу і, спершися руками об коліна, з сумом розглядав свої величезні черевики, які,

наче живі істоти, увійшли в моє життя, нагадуючи про холодний розрахунок, що панував у тому світі, по якому я крокував у цих самих черевиках.

ПІСНЯ

У гостинній кімнаті монастирського заїзду сидить Петре, спершись рукою на підвіконня. Поруч на лаві лежить гайда¹, але не так щоб спочивала, а ніби творить нові мелодії й звуки, ніжні переливи для післяобіднього оро. Це Петре їх складає, це його душа не спить. Перед ним на підвіконні стоїть пляшка з ракією, він приніс її, щоб напитися, але вона так і лишилася ледве початою. Напиватися йому гидко, йому любо, коли очі легко туманяться, а душа жвавішає. Одномаїтний пейзаж за вікном — вбога земля.

Полудень. Яловець уздовж монастирського муру кидає на землю короткі тіні. Понад скелястими верхів'ями гір тремтить марево. На монастирському дворіщі, попід горіхами, край річки, на терасах — усюди, де тільки є тінява,— покотом лежать люди. Порожні ярмаркові прилавки. Мухи рояться на них, нерозпродані глечики сумовито поблискують на сонці, стоять, наче покинуті діти. Подалися в найближчий затінок і торгівці, щоб дати спочинок своїм горлянкам. Це перепочинок після ситого обіду, після вранішніх танців, музики й гамору. Наче лугом пройшов борець, вимащений олією, й не заспокоївся доти, доки всіх не вклав на землю. Здається, мов у мареві ще мерехтить і згасає шумотнява дня, але вже зовсім тихого й безмовного.

«Де зараз Богданова дочка? — думає Петре.— Який тінистий куточок отут вона обрала, кому дозволила

¹ Г а й д а — музичний інструмент, схожий на українську козу.

поділити з собою цей затінок? Чи, може, вона сама? Якщо сама, тоді вона теж нудьгує, проте не так безнадійно й безумно, як він,— Петре вже немолодий, а їй сімнадцять, вона нудьгує печально і мило, мов ластівка, і не за кимось там — тут немає гідних її юної свіжості, а просто так, через свою дивовижну вроду. «Хай бог покарає твою матір за те, що спородила тебе такою вродливою»,— якийсь глибокий звук стривожив душу Петре, що звикла виливати себе в пісні.

Петре не може більше тут лишатись, він забирає свою гайду й виходить у двір. Дивно якось рухатися поміж лежачими людьми. Петре розглядається, куди ж іти. Але що тут гадати? Він піде всюди, бо шукає Богданову дочку.

Ось вона піднімається крутою стежкою від ріки, уся в білому. Щось гаряче й гірке кольнуло Петре в серце, ніби вона здаля подивилась на нього своїми чорними очима. Піти їй назустріч, зачепити словом? Але Петре ніяковіє перед буденністю слів, які потрібно буде сказати,— вони все розбивають і принижують. Що діяти йому, коли він не може словом звичайним привабити незвичайне? Пісня — ось його мова, але хто ж її зрозуміє?

Він ще раз зводить погляд на дівчину, і бачить, що вона наближається. «Хай бог покарає твою матір за те, що спородила тебе такою вродливою,— знову відлунює в ньому.— Ні, хай благословить бог твою матір, що вона спородила тебе такою незвичайною, такою вродливою, щоб горіла й страждала за тобою моя душа, бо ж солодкий цей біль і нікчемним було б моє життя без нього. Я палаю, мов підпалена сосна серед ночі на вершині гори».

Він уже півжиття прожив, коли нараз його потягло до цієї чистої, недосяжної йому істоти. Яка ганьба, який сором, коли хтось дізнається! Ніколи ще люди не дивилися на нього скоса, поважали його, бо він був

добрим чоловіком, добрим батьком, у нього була донька — ровесниця Богданової дочки, але це прийшло, як недуга. Знали б оце люди, про що думав він, розумний чоловік, що в нього на душі, що він шепоче, коли залишається наодинці з собою і коли йому наяву мариться, ніби його плеча торкнулась біла, ніжна і трепетна рука. Він розмовляє в ці хвилини зі своєю любов'ю, яка прийшла до нього, коли вже треба з нею прощатися й примиритися зі старечою самотою. Але ж не хоче Петре так легко примиритися, в ньому прокидається якась незборима сила, з'являється якась надія, яка вселяє в нього віру в себе і в свою дивну визначеність. Цього разу він не взяв із собою до монастиря нікого з своїх, як це робив раніше,— не взяв, щоб вони не заважали йому, бо все сподівався: а раптом він і Богданова дівчина — обоє незвичайні, потягнуться одне до одного, підвладні поклику душі, адже тоді треба бути зовсім вільним, може, їм доведеться втікати від своїх близьких і рідних туди, де не буде ніяких перешкод, де, може, доведеться разом загинути, хтозна. А втім, зараз він сходить з її стежки, бо не може звичайними словами привабити незвичайне, бо і незвичайні мають свої стежки, які рідко коли сходяться.

Не така вона, як усі, ця Богданова дівчина, так йому здається. Надії його зростають від того, що бачить її саму. Ні, не тужить вона ні за ким з усіх оцих стомлених після ситої трапези людей, лише він і вона блукають тут о цю пору й чогось шукають, він — її, а вона — якийсь невиразний образ, що розтривожив її юну душу. Добре починається пообідня пора, і він радий, що люди не схотіли, щоб грав їм до обіду, відклали на потім. Зараз музика полине з самого серця, бо він підготувався до цього, мов до чаклування. Вечір — для незвичайного, ніч — для незвичайного.

Спека спала. Люди встають, збираються до купи, і знову зачинається ярмарковий гамір. Петре заводить

оро оддалік від ярмарку на моріжку за монастирським муром, куди галас торговців ледь долинає, а ярмарковий гомін нагадує шум ріки. Гайда звучить глибоко й заклично, лише зрідка повискує. Вона кличе, вона зове, оро вже кружляє, але вона все-таки кличе, гукає того, кого ще тут нема. А ось і Богданова дочка — її принадила-таки пісня, пісня з Петревого серця, спускається дівчина на його поклик, наче дочка лісової феї, сходить з гори. Петре бачить її ще здалеку, пригадує стару казку про те, що всі красуні — доньки однієї лісової феї, і перекладає казку в пісню. «Іди сюди, дочко феї, потанцюй у чарівному колі. Твої легенькі ніжки ступатимуть не по травиці, а по моєму згорьованому серцю; наче на прив'ялому зеленому килимі, ти протанцюєш свій найкращий танок, про який дізнається лиш одна людина, моя ти сизокрила горличко».

Нараз погляд Петре хмарніє, вовкувато, спідлоба, наче з п'їтьми, він дивиться, куди стане Богданова дочка. А вона стає між двома подругами й лагідно дивиться на Петре, наче збагнула його думку й охоче кориться. Покірність дівчини примушує його відвести від неї похмурий погляд, він боїться своїх очей, цей печальний гравець на гайді, єдиний брат, єдиний син лісової феї. Гарний незнайомий парубок з іншого села відокремив її від подруг і взяв за маленьку ручку. «Він», — подумав Петре, і в ньому спалахнула не злоба, а гіркота, — він розуміє, так воно й мусить бути. Ніжно і сумовито звучить його пісня, але немає в ній докору. Самітна, вона вже примирилася з печаллю: грай, гайдо, грай, тужи, моя душе! Але неспокійні злі очі Петре, вони гірко сперечаються з душею: навіщо ж усі оці марні мрії, чом ти не пішов просто до неї, високо піднісни голову, поки б не зіткнулися груди в груди, чому не забув ти дому й свого доброго імені, честі й спокою, — оцього непотрібного павутиння! Як ти можеш допустити, щоб вона стала дружиною, невісткою, зовицею, на-

реченою, тіткою... Чом не рятуєш її, коли ти знаєш її долю? Бо в мене є лише пісня; бо я боюся образити її юність; бо я знаю одну лише втіху: немає більшої близькості, ніж та, коли обоє страждають.

Ні, не така вона, як усі, ця Богданова дівчина! Петре дарма поквапився. Вона навіть не дивиться на красеня, не шукає його руки. Ніхто з тих, хто в'ється коло неї, її не хвилює. Вона за іншим прийшла, дочка феї, вона прийшла, щоб викрасти злі очі Петре, очі, в яких вона навіки залишиться прекрасною, а його залишить в глухій пітьмі, де він до скону шукатиме її. Адже вона, незвичайна, зрозуміла і свою мить, вона веде оро в ранніх сутінках, коли вже сонце зайшло й надходить темінь.

— Танцюй, дочко феї, на мідному току мого серця!

— Грай мені, о Петре, як у тій пісні: «А коли заграли, ліси задзвеніли, ліси задзвеніли, листям стрепенули!» Хочу, як лист, трепетати й дзвеніти в цьому танку, в повільному леті. Це наше весілля, Петре, задля нас оце все. Я йду по твої очі, даруй мені цю жорстокість.

— Бідна моя дівчинко, візьми їх собі на втіху, бо вже ж ніколи ти не будеш такою вродливою, як у цю мить: ти мусиш піти до інших, а в інших для тебе є лиш звичайні слова, тільки я можу дати тобі пісню, але і в пісні не смію назвати твого імені, мушу замінити його іншим, а без нього, без твого ймення, пісня — сирота. Надходить темінь...

Надходить темінь. Оро розпадається. Вцухає ярмарок. Настає ніч, яка обіцяє стільки надій безплідним жінкам, що поприїжджали багаті всевишнього, аби він благословив їхнє лоно плодом. Деякі грубо умовляються, деякі вже лежать під ялівцем, неначе вовчиці й вовки в горах. Небо темне й зоряне. Петре піднімається на гору й сідає на галявині. Де ж нині Богданова дочка? Він бере гайду, ніжно пригортає її й починає

грати. Наче кажани, б'ються звуки то об одну, то об другу стіну ущелини й розлітаються далеко-далеко, виповнюючи гори солодкою тугою. «Грай, Петре-е-е!» — вчувається чийсь голос. Петре притискується до землі, і йому ввижається, що він не грає, а мов немовля, смокче тугі, солодкі груди. Грай, гайдо, грай, тужи, моя душе!

ДЮШУ

Над усе в світі я ненавидів нові кондури й нові штани.

Над усе в житті я ненавидів великдень.

У нас вдома раз на рік купують нові речі. Раз на рік шиють нову одежину, раз на рік купують черевики, а коли навіть шиють пальто, то однаково це буває лише перед великоднем.

У старого свій погляд на життя.

— Великдень,— каже він,— свято не тільки воскресіння божого, він мусить бути святом і для всякої людини. Кожному він мусить щось принести, щоб воскресіння боже трохи стало й його, тобто й людським воскресінням.

Через те хоч-не-хоч, а на великдень для кожного в родині треба мати якусь обнову.

Матері щовеликодня діставалася квітчаста хустка та пара черевиків. Бабі Парі купувалося коли що: іноді і їй хустку, інколи щось інше. Мусило так бути не тому, що вона щороку рвала нові черевики та й за хусткою не дуже-то скучала. Ходила вона, сердешна, тільки до церкви та на кладовище, а від того ходіння черевики не порвуться одразу і хустка так швидко не злиняє.

Я був найстаршим серед братів і сестер. І мені, звичайно, купувалися нові речі; іншим же перешивалися чи перелицьовувалися мої, або і їм справлялося щось нове. Старий не був скнарою, але ж і гаманець мав не дуже набитий. Щоразу, коли він залазив у нього рукою, то діставав дна.

Звичайно ж, усі раділи великоднєві.

Мати знала, що їй куплено квітчасту хустку та черевики, і все ж розгортала ту хустку обома руками, дякуючи богові за те, що всім дав і нас не обминув, накидала на плечі обноу і йшла до дзеркала подивитися, як то воно.

Баба Пара напинала хустку, хрестилася і, поки ми всі цілували їй руку, гладнла нас по голівках, ніби не дві хустки з чорними берегами на похорон, та ще на кладовище, дістала, а не знати що.

Завжди все робилося з її благословенням:

— Всемогутній, прости нас грішних. Перекинь на нас і гріхи отих дрібних янголят, а мені не дай доносити їй оте, що на мені, а будь милостивим та прибери мене до себе.

Все ж бабі Парі не хотілося вмирати. Вона дуже боялася смерті. На подушку, що її вона клала собі під голову, не давала впасти їй порошинці, загортала її в простирадло, відчиняла вікно щонайменш за годину перед тим, як лягати спати, стримувалася в їжі, була неабиякою чепурухою і все-таки в молитвах виконувала, як вона казала, наказ божий. Сподівалася, що він розчулиться її добротою і дасть їй, як праведниці, пожити на рік-два більше, ніж визначено.

А коли таки настав час умирати, вона зімкнула уста, наказала матері позачиняти всі вікна й двері, аби часом не проник до хати архангел.

І так із зімкнутими устами й одійшла, хай буде їй земля пером.

Але про неї іншим разом.

Повернімося до великоднєв.

Як я вже казав, усі ми раділи великоднєві.

Усі, крім мене.

Я його ненавидів.

Над усе.

Скажете: чому ж воно так складалося?

Саме тому, щоб ви зрозуміли мене, мушу насамперед розповісти вам про деякі речі.

У ті часи в нашому місті багато було кравців і серед них найславетніший — Дюшу.

Подейкували, що Дюшу людина бувала. Спочатку помандрував до Румунії, до Бухареста. Потім сів у якийсь поїзд та й чкурнув аж у Німеччину, до Лейпцига, де й навчився кравецькій справі.

Оскільки Дюшу є головний винуватець того, що я зненавидів великдень, то розповім про нього більше.

Дюшу знаний у нашому місті ще й тим, що саме він привіз першу лампу і першу жінку-німкеню. Лампу, щоб світила йому вночі, а німкеню — за господиню.

Спершу привіз лампу.

Добрий знавець комерції, Дюшу не кинувся додому з тією своєю лампою в будь-який день, а прикинув, що найкраще привезти її до міста саме проти великодня. І ось чому.

У нашому місті великдень святкують цілісінький тиждень, з дня самого воскресіння й аж до проводів. Три дні власне великодня, потім на селі, а там у місті — і так увесь тиждень.

Люди п'ють, їдять, веселяться, гостюють, розмовляють. Про все. Балакуни мають час випатрати всеньке місто, вивернути його нутроці, а серйозні люди беруться перемішувати всю світову політику, розпочинати війни, обмірковувати всі підряд перемоги чи поразки та всюди укладати мир. І нема звістки, нема новини, нема чутки, що не покотилася б нашим містом того великоднього тижня та щоб не побувала у всіх на устах, у всіх головах, не пройшла б через усі прокльони та всі жахи й благословіння.

Баба Пара, земля їй пером, казала:

— Хочеш когось за життя загнати в могилу, нусти щось лихе про нього у великодній тиждень. Кинеш бруньку — дістанеш назад цілу гілляку.

Бувши добрим городянином, Дюшу непогано знав місто. І тому все налаштував так, щоб лампа прибула у страсну п'ятницю.

І от настала п'ятниця.

Перед будинком Мімініці зупинився фаетон. Ех, я ж і забув! Не маючи ще власної домівки, Дюшу найняв будинок у Мімініці. Для себе й для німкені.

Як би там не було, а в страсну п'ятницю прибув фаетон. З нього зліз сам Дюшу. Звелів своїй німкені приїхати десь після нього, мовляв, поки приготує для неї, наче для пані, хату.

Після фаетона прибув битюг з вантажем.

Звістка розлетілася по місту.

Майстри одразу ж послали своїх підручних, щоб, ніби мимохідь, пройшли повз Мімініцю та накинули оком, що там вивантажуватиме той Дюшу.

Тільки почали розвантажувати воза, а довкола будинку Мімініці вже зібрався цілий натовп цікавих. Охкали та ахкали підмайстри на все, що вивантажувалось, аж поки з подиву не остовпіли, коли зняли з воза якусь скляну штуку.

Не витримали й запитали в Дюшу:

— Майстре Дюшу, а що то воно за цяцька?

— Ото?

— Еге ж.

— А то не цяцька. То лампа. Європейська лампа. Світить як десяток соснових скіпок разом. Світить і не чадить, а видно при ній так, що можна й просо лічити або нитку в голку вселяти.

— А як світить? — питають.— Невже тільки отим склом, що на ній?

— Ні. Дивіться ось сюди, в оцю баклагу. У ній вода, але не проста собі,— це я, щоб ви краще зрозуміли. Так от ця вода з баклаги піднімається ось сюди, підносимо вогонь, вона запалюється й горить.

— Ану ж, запали.

— Ні, ще не час. Якщо хочете подивитися, то приходьте уночі проти великодньої неділі, після церкви. Самі побачите, що не брешу.

І справді, вчинив, як обіцяв.

Уночі проти великодньої неділі все місто посунуло повз Мімініцину хату. І ті, кому по дорозі, і ті, кому не по дорозі. Не хотіли люди прогавити такої урочистості.

Матері того вечора погрожували своїм дітям, що коли вони не слухатимуться, то не підуть дивитися на лампу, а діти почали стікатися звідусіль, ледве стемніло.

Лампу поставили на вікно.

Дехто з старших хрестився:

— Господи, сохрани й помилуй!

Дехто заздрив Дюшу і вже й собі поклав замовити таку воду й таку лампу.

Як там не є, а протягом усього великоднього тижня в місті тільки й говорили що про Дюшову лампу.

Від цього Дюшу виграв подвійно: перше — став відомим, як кравець, і друге — здобув собі прізвисько. Відтоді його стали прозивати Дюшу-лампа.

Німкеня прибула до міста перед спасом.

Дюшу виїхав назустріч їй аж до Градська.

Коли піднялися фаетоном на Плетвар, було вже за годину дня. Дюшу попросив візника відпочити і влаштувати все так, щоб у місто в'їхати на фаєтоні надвечір.

Ні, Дюшу зовсім не боявся, що хтось побачить німкеню.

В'їхали в місто, коли саме розходився базар.

І покотилося:

— Дюшу їде! Дюшу зі своєю німкеню!

Люди квапилися з базару, щоб встигнути на ту вулицю, якою мав проїхати фаєтон. Нарешті з'явився й він.

У фаєтоні сидів Дюшу і біля нього — ніби людська істота, загорнута в шаль, а ноги вкриті в якусь повстяну ковдру.

З усього, що говорилося того вечора в місті про німкеню, найбільше згадувалося те, що в неї було біле, дуже біле лице.

Та німкеня довго не витримала.

На третій рік після прибуття усе місто проводжало її в останню путь. Одспівувало її сім попів. Усі жаліли німкеню, як свою. Та й як інакше, адже людині завше більше шкода чужого, аніж свого! Зі своїм буває всяко — і чвари, і неприємності, а чужий, хоч і лишається чужим, а все ж — людина!

Через два роки Дюшу одружився вдруге. Цього разу він узяв собі за дружину свою, городянку. Дочку Ілії Обетки.

Оскільки німкеня не залишила йому нащадків, Дюшу поквапився народити з другою жінкою чимбільше дітей. Та, народивши їх аж п'ятеро, жінка на шостому в час пологів і померла. Мусив Дюшу оженитися втретє, вже на вдовиці.

Саме в ті роки, коли Дюшу перестало таланити, його замовником став мій старий. А йому перестало таланити через те, що в нашому місті наплодився цілий десяток кравців, які шили й зручніше, і краще. І не відставали від моди.

Мій старий мав дивну здатність знаходити найгірше. Отак і з Дюшу. І не тільки це. В таких випадках мого старого охоплювало якесь химерне почуття обов'язку й відданості до кінця. Він навіть гадки не мав залишити Дюшу, як це робили інші. Для нього це значило зраду. Дюшу ж і собі ставився до старого, як до найріднішої людини.

І, дідько його вхопи, все це окошилося саме на мені.

Коли мій старий уперше повів мене до кравця Дюшу, тому вже минуло за сімдесят. Згорблений, з срібними окулярами на носі, він закидав голову вгору, щоб зручніше було дивитися з-під окулярів, цмокав язиком у щербатому роті й жартував.

З роками Дюшу набув якоїсь дивної звички. Я не певен, що звичка та дісталася від городян, але Дюшу вже її мав, коли я опинився перед ним.

А річ ось у чім.

Дюшу ніколи не знімав мірки. Він шив на око.

Оце прийде до нього замовник, він поставить його посеред майстерні, зміряє поглядом з голови до п'ят і накаже: ану ж, повернися направо, тепер ще трохи лівіше, ще раз наліво, ще раз направо — готово. Приходь перед великоднем і забирай.

Отож він не тільки не знімав мірки, а не приміряв свого шитва навіть готового.

Розповідали, ніби у Дюшу є якісь моделі. Коли він оглядав замовника й крутив його так і сяк, то насправді прикидав, до якої моделі віднести замовника. І з того дня аж до самої своєї смерті, або доки замовник не змінить собі кравця, він лишався в нього моделлю номер такий-то.

Коли мені принесли перший костюм, пошитий у Дюшу, штани ледве сягали колін, а піджак висів на мені, мов на кілку.

Зібралися всі домашні й в один голос:

— Чудово!

Я заплакав.

А на великдень прийшов і сам Дюшу привітати нас зі святом.

Баба Пара розповіла йому про мої сльози.

Він зміряв мене ще раз оком, покрутив туди-сюди й каже:

— Чудово.

Потім посадив мене собі на коліно, дістав з череса гріш, дав мені й каже:

— Костюм, любий мій, шиться на великдень, а носить його опісля. Од великодня до хрещення тягнеться босе й голе літо. Тоді люди люблять ходити босі й невдягнені, а костюми тим часом висять, діти ростуть.

Мов трава. Старий Дюшу добре знає, що костюми носити від Дмитра до наступного великодня. І що після наступного великодня їх треба комусь іншому перешити або й перелицювати. Бо інакше що б носили менші від тебе? Побачиш, що костюм тобі буде на різдво як улитий. А тепер гуляй.

Цілих десять років мені шили великодні костюми, цілих десять років мені купували черевики на два номери більші, ніж треба. На виріст. Цілих десять років щовеликодня я сумував за своїм старим костюмом і за старими черевиками.

Так тривало доти, доки я зненавидів і великдень, і все, що було нового на світі.

Певне, ті десять років розтяглися б на довше, коли б Дюшу не помер.

Помер він, а з ним і його моделі.

Нарешті нам пошили костюми не на виріст, ми прогулювалися в них по місту, мов павичі, й повернулися додому геть з закривавленими від пухирів ногами, що їх нам понатирали нові й тісні черевики.

Ми вступали в життя.

Проминуло багато часу, поки ми збагнули, що з Дюшу і з його моделями назавжди пішов від нас той час, коли ми могли доростати у своїх костюмах од великодня до різдва.

І що нас причисляли до незмінних моделей.

Аж поки не зносимося й ми самі.

А те, що так і лишилося в мені, то це ненависть до великодня, до нових черевиків і до нових костюмів.

Тепер я їх ненавидів за те, що вони не були на два номери більші, ніж потрібно; за те, що вони не висіли на мені, як на кілку.

На виріст,

ЩОДЕННИК ПОШЕПКИ

...Мама була тільки ниточкою в тенетах, що обплутали тебе... Її голос під'юджував тебе, аби з тебе якнайшвидше зняли гіпс. Думки були мої, суфлером була я!

Відтоді, як почали плестися оті прокляті тенета, не збігло й року. Тоді я ще жила зі свіжими мріями... і тоді, на зборах, коли ти промовляв, а зал зривався оплесками... і тоді, коли ти діставав хустинку з кишені й витирав нею чоло, покарбоване численними зморшками... і тоді, коли очі твої вказували втому й сум... саме тоді до мене прийшло це фатальне, тоді ще невиразне рішення...

Я знала, що ти був поранений, але що рани твої ще свіжі, не знала... Тоді, пам'ятаю, я зажадала, щоб усі ліхтарі на світі враз погасли, аби я могла обсіпати тебе поцілунками... Так, лише обіймів твоїх я прагнула тої миті й забула про все, і початок усього... Це передчасні зморшки твої викликали в мене таке бажання! Що це? Любов чи, може, щось інше — хіба я знаю?

Мама тоді не було на твоєму виступі. Вона прийшла з роботи, і я розповіла їй про тебе, не приховувала від неї думок, що вихорилися в моїй голові. Вона ще сказала, що ці почуття належать до тих, яких не можна пояснити, які лише усвідомлюють.

— Мамо,— сказала я,— а тобі не здається, що він набагато старший за мене?

— Роки не перешкода для справжніх почуттів,— відповіла вона.— Але він одружений, тому ти повинна приборкати небезпечний росточок у своїм серці.

Тоді вона здалася мені серйознішою, ніж будь-коли. Мені потрібний був хоч будь-який рух, і я, підхопившись, тут же опинилася перед дзеркалом. Наші погляди, що намагались уникнути один одного, мимохіть зустрілися. Обидві ми були страшенно схвильовані. Вона обернулася, кинулася мені на шию й заплакала. Зросила мені всю шию сльозами.

— Мамо, я... кохаю його,— зірвалося з моїх уст.

— Дитинко... Ти не мавш на нього права. Не тому, що він застарий для тебе, а... я тобі вже казала.— Вона трохи помовчала, потім ще більш задумливо додала: — Кажуть, у нього була гарна жінка.

Того вечора ми лягли спати, мов скупані у розсолі. Вранці, коли мама пішла на роботу, я довго стояла перед дзеркалом. Чомусь не виходила зачіска. Очі, губи, ох, які губи! Досі ніким не ціловані, ти це знав. А мене знову обсіли химерні думки... А що, як постану перед тобою в оцьому червоному платтячку з глибоким вирізом, чи полюбиш ти мене, ну хоча б як чоловік жінку, що сама пропонує себе? Я відійшла від дзеркала й виглянула з вікна, сама себе картаючи за ті думки.

По обіді, увечері та й згодом днів кілька я вдавала, мовби не думаю про тебе. Не заговорювала першою, та й мама нічим не виказувала, що сприйняла моє освідчення серйозно. А може, тільки вдавала!

Одного разу на якесь свято ми, як звичайно, збиралися на кладовище, на батькову могилу.

— Мамо, от уяви, що татко живий і дізнався, що я кохаю Метю! Правда ж, він радів би? — зненацька бовкнула я.

Мама випустила щітку з рук і спершу насупилася й ніби закам'яніла, потім швидко закліпала очима. Вона вп'ялася ними прямо в мої зіниці й глухішим, ніж звичайно, голосом спитала:

— Ти не жартуєш, дочко?

— Ні, я не жартую,— рішуче відповіла я.

— Знаю,— сердито одвернулася мама.— Не ті часи... у всьому, і в цьому теж... особливо в містах. Ми з твоїм татом, перше ніж побратися, просто подобалися одне одному, потім дружили, але про таке жодного слова не було сказано... Ти розумна, дочко, і вже доросла... Відкинь, чувш, відкинь оті страшні думки!

— Так, мамо. Я розумію! Але ж і не збагну, що зі мною... Може, це пройде... Не сердься! — сказала я майже благально.

Вона пильно поглянула на мене. Всміхнулася. По дорозі на кладовище майже не розмовляла. Я подумки ще раз вирішила не хвилювати маму, а думками полинула... до тебе. Дошукувалася, чого я так покохала тебе?!

...Якось увечері, коли я пішла до школи, мої домашні занепокоїлися. Те ж відчувалось і в наших сусідів. Вони якось дивно перешіптувалися, навіть ті, що до того не раз сварилися. Казали, якийсь комуніст підпалив фашистські машини з бензином... Ми всі шукали місця повище, аби дивитися на заграву над містом, що охопила все небо. Пізніше, коли ми з мамою довідалися, що тим диверсантом був ти, ми дуже пишалися знайомством з тобою. Тої ночі батька взяли як співника партизанів і тримали зв'язаним у сільській школі. Вранці його мали відіслати до міста, звідки живим він напевно б не повернувся... Пам'ятаю, як я сама плакала, а маму благала не хвилюватись. Уранці я прокинулася рано. Мама все плакала... І тоді раптом щось сталося! Гримнув постріл. Мама з жахливим криком підхопилася з місця й вибігла з хати, я за нею, тримаючи її за фартух...

— Звірі! Нелюди! — кричала й билася мама у дворі.— Вони вбили його...

Зненацька з бічної вулички почувлися швидкі кроки. З темряви виринула людська постать, і ми почувли батьків голос:

— Тихше, ми врятовані,— сказав він і пригорнув маму.

Помітивши, що я припала до неї ззаду, він підхопив мене на руки й почав цілувати. Потім ми проводжали вас, і, поки не вийшли за село, він не випускав мене з рук. З ним у темряві зник і ти. У тебе в руках була рушниця.

— Оцей товариш мене врятував,— сказав тато мамі й наказав принести йому черевики.— Та швидше, поки ще немає погоні.

Наступного дня я дізналася, що ти приходив у наше село й шукав тата, щоб він зв'язав тебе з партизанами. І коли довідався, що тато заарештований (про це ще ніхто не знав), ти підійшов до поліцая, відібрав у нього гвинтівку, вбив його, а тоді одразу ж кинувся в наш двір.

...Вже в першому листі тато писав більше про тебе, ніж про своє партизанське життя... Писав, що ти неабиякий герой, розумний і... що дуже любить тебе. До самого визволення ті татові листи, що приносили партизанські кур'єри, ми з мамою перечитували по кілька разів. Мама, читаючи, все плакала, але то вже був зовсім інший плач! Вона плакала не так, як плачуть за загиблим, і не так, як оце я зараз. Ми з мамою вже тоді полюбили тебе і пишались тобою. Ми знали, коли ти став комісаром, коли тебе поранили, коли тобі дали офіцерське звання, знали про всі твої бойові подвиги.

Після визволення тато демобілізувався і ми переїхали до міста. І хоч ми й не згубили твоїх слідів, проте не було нікого, хто міг би щось розповісти про тебе. Ти залишився в армії. Тато ще першої зими після визволення занедужав і навесні помер. Тоді колектив пошти, де він працював, вирішив замість нього запросити на роботу маму... А коли ти приїхав, то застав нас ось такими... як оце сьогодні.

Ще до хвороби тато показував мені будинок твоєї

тітки, в якої ти мешкав. Поки він був живий, я все сподівалася, що ти приїдеш до міста. Тато обіцяв привести тебе до нас. Ми з мамою не могли діждатися сподіваної зустрічі, бо ти був для нас втіленням наших чарівних снів про сьогоднішнього. Може, коли б ти прийшов, усе було б інакше! Може б, не сталося того, що сталося... і ти б не був тут!.. О Мето, любий Мето, видужуй, видужуй швидше та вирви тугу, що народилася отут, і так душить мене... О-о! Невже це я! Ні, ні, чим же я винна. Ох, чорна головешка я... так, так... відтоді, як помер тато, ми з мамою живемо... але як? Я на роботі, вона на роботі. І так щодня. Останні роки ти все частіше навідуєшся в місто. Ми з мамою завжди знаємо, коли ти приїжджаєш, і приходимо на конференції чи лекції, де ти виступаєш. І завжди ми з мамою збираємося поговорити з тобою, але ти завжди в оточенні міських керівників, що ми не наважуємося й підступити до тебе. Сидячи в залі, ми тільки стискуєм одна одній руки, а очі!.. Ох, наші очі... Ми ніколи не говорили між собою про те, чому ми так робимо! Останнього разу, коли я була сама,— десь три місяці тому — мама прийшла додому і ще з порога спитала:

— Знаєш новину?

І розповіла, що тебе привезли до тітки в твоїй автомашині й геть усього в гіпсі винесли на руках. Хтось сказав, ніби тебе поранила твоя дружина з револьвера. Більше мама не знала нічого. І ще сказала, що одна телефоністка, сусідка твоєї тітки, пообіцяла про все довідатися й завтра розповісти. Того вечора ми з мамою допізна сиділи та робили різні припущення щодо твоєї пригоди. Вирішили провідати тебе вдома. Я нічого не здійснила з того, що запланувала три місяці тому.

Наступного дня і я шукала на роботі приятельку з тієї вулиці, де живе твоя тітка, щоб довідатись щось про тебе. Але ніхто нічого не знав. Навіть не знали, що ти тут!

Я ледь дочекалася, доки прийде мама й розповість щось. Та й було що розповісти. Мамина товаришка особисто розмовляла з твоєю тіткою. Я дізналася, що рани твої відкрилися і тебе мусили взяти в гіпс. Тоді ж вирішилося й питання з твоєю пенсією. І тоді ж тебе покинула дружина. Сказала, що не хоче бути тобі сестрою-сиділкою, і ти вирішив приїхати сюди. Отак ви й розійшлися, а ти ніколи й не прохопився мені про це.

Того ж дня мама сказала, що ти попросив встановити телефон.

— Мабуть, розмовлятимеш з ним по телефону? — спитала я маму.

— Буду з'єднувати його з співрозмовниками,— відповіла мама,— адже зв'язок станції напівавтоматичний.

Так і сталося. Той телефон сприяв нашому короткочасному зближенню.

На всякий дзвінок з твого номера озивалася мама і з'єднувала тебе з співрозмовниками. Якось ти сказав їй, що тобі набридло лежати, і подякував за те, що вона така люб'язна і що так швидко з'єднує тебе з абонентами. Мама все мені розповіла...

Я сказала мамі, що по дорозі на роботу занесу тобі червоні троянди. Ти бачив наші троянди, вони в нас квітують і влітку і взимку. Мама погодилась, але за умови, що я не заходитиму до хати, а віддам їх твоїй тітці. Я так і вчинила, принесла тобі букетик найкращих троянд. Вся тремтіла, поки натискувала пальцем на дзвоник. Вийшла твоя тітка.

— Візьміть, тітонько, це Меткові,— сказала я тремтячим голосом і, певно, зашарілася по самі вуха, та так, лиш одними губами промимривши «до побачення», прожогом вилетіла на вулицю.

— Чия ж ти... і як тебе звати? Хто їх прислав йому? — гукнула навздогін тітка.

— Від телефоністки,— відповіла я.

Трохи пізніше ти подзвонив мамі й спитав, чи може вона розмовляти з абонентами.

— А чому ж ні, коли не зайнята,— відповіла мама.

— Ви прислали мені квіти?

— Для вас... аби трохи кімнату освіжити,— сказала вона, уникаючи прямої відповіді. Ти напевне розпитував тітку, як виглядала та, що принесла.

— Алло... пробачте,— перебила тебе мама, наче її хтось покликав.

Увечері ми з мамою домовилися, що я носитиму тобі щоранку троянди й уникатиму будь-яких розмов з твоєю тіткою... Сьогодні я знову принесла тобі цілий букетик... і сьогодні, і тоді, першого разу, але замість віддати тітці, залишила їх на глейкій землі, що натоптали вчора трунарі... ах!.. Де була? Що казала тобі?! Так, так... Поки що біду побіля пошти, щоб мама не дзвонила тобі... В такий спосіб хочу тримати тебе в чеканні, аби швидше минали дні. Я вирішила довести свою гру до кінця... і не провідувати тебе, як збиралася спочатку.

А наступного дня ти знову зажадав поговорити по телефону. Але мама знову вибачилась, що зайнята, і розмова урвалася. Трохи пізніше ти благав: «Якщо можна, подзвоніть, коли звільнитесь... Голос ваш так заспокоює, що я слухав би його і слухав»,— сказав ти їй. Мама пообіцяла, що подзвонить, але обіцянки своєї не дотримала, бо хотіла порадитися зі мною. Ми тоді домовилися, що наступного дня після роботи я зайду до неї на телефонну станцію і вона при мені розмовлятиме з тобою... Я хотіла все чути!

Вранці, коли я принесла квіти, тітка твоя вже чекала на порозі.

— Ану ж бо, дочко, зайди в хату, я наберу тобі абрикосів,— сказала вона. Я не ввійшла, боялася, що ти побачиш мене з вікна. Ми з мамою вирішили не викривати себе... А як мені хотілося абрикосів!

Після роботи я пішла до мами. Вона подзвонила тобі, при мені... У мене мурашки побігли по тілу і дух перехопило: боялась почути, що ти казатимеш мамі. Ти спершу подякував їй за квіти.

— Чому ви вчора не подзвонили мені, товаришко? — спитав ти.

— Була зайнята,— відповіла мама.

— А чому не захотіли взяти абрикоси?

Мама голосно засміялася й підморгнула мені.

— Чого ви смієтеся?

— Пробачте, це я так,— сказала мама й додала: — Вибачте, я знову змушена урвати розмову.

...Уявляю, як ти почував себе, любий. Шкода, що ти прикутий до ліжка.

Наступного дня я похапцем віддала квіти, і, не чекаючи, поки щось мені скажуть, вискочила на вулицю. Як тільки дійшла до пошти, помахала мамі. Вона подала знак, що бачила мене у вікно. Вдень, після роботи, я вже не ходила на пошту, і мама розповіла мені про вашу розмову. Вона сказала, що ти попросив її по можливості разом з квітами передати йому й книгу Хемінгуея «Старий і море». Вона пообіцяла, що цю або якусь іншу книгу ти дістанеш. Загадка хай лишається нерозгаданою аж до одужання. Цим ми хотіли, щоб ти швидше одужував, щоб тобі хотілося жити. Ти тоді, ніяковіючи, сказав їй, що коли вона «та, котра приносить квіти, то ти ладен на все!»... І щоб не лякалась людей, адже в тебе, мовляв, найчесніші наміри. Ти зажадав поговорити віч-на-віч. Мама просила не наполягати на цьому принаймні доти, доки ти лежиш у гіпсі. Згодом вона призналася, що вона справді та, котра приносить тобі квіти. Ця розмова для мене була вирішальною, вона показала, що ти полюбив мене таку, як тобі описала мене твоя тітка.

Вранці я принесла тобі книгу «Старий і море». Того ж дня ти спитав у мами, чи читала вона ту книгу. Мама

відповіла ствердно від мого імені. Ти почав оповідати про переживання старого. Мама трохи розгубилася.

— Алло... вибачте,— перервала вона розмову.

Відтоді я вже частіше приходила на розмову, точніше — на підказки. За кілька днів ти попросив «Тріумфальну арку» Ремарка. Я принесла. Потім ти прочитав «Міст на Дрині» Андрича. І ось одного разу, коли я була на пошті, ти сказав мамі, що вже хочеш зняти гіпс. Лікар не погоджувався, але сказав, що коли ти так наполягаш, то він би міг зняти його на твою відповідальність, і якщо знову почнуть кровоточити рани... Я, недовго думаючи, шепнула мамі: «Так, так, хай знімають, на твою відповідальність»... Ох, чому мені тоді не заціпило! Ти тоді був відвертий у розмові... Вже казав, що кохаєш мене і весь аж палаєш від ніжних слів, гадаючи, що це я тут, біля телефону. У ті дні ти хвалився лікареві, що закохався і тому квапишся зняти гіпс. Тітка нагадала тобі, як ти казав, коли приїхав, що люто ненавидиш жінок. Ти погодився з тим, але пояснив, що я не така, як інші.

— Ось, на твою відповідальність знімаю з тебе гіпс, але раджу ні в якому разі не одружуватися принаймні з рік,— сказав тобі лікар. Цю погрозу ти затаїв у собі до того дня, коли вже було запізно...

Як тільки з тебе зняли гіпс, ти сказав мамі, що прийдеш до нас додому. Ми чекали тебе радісно схвильовані, але й трохи налякані. Ти одразу розгадав комедію. Тільки не хотів признатися. Голос мами виказав, що вона — телефоністка. Ти був наче дитина, переповнена щастям. Наполягав одразу ж побратися. Ледве погодився зачскати, поки ми приготуємося.

...Кажуть, не буває щасливих шлюбів! А як же тоді наш? Тільки скільки ж воно тривало, те щастя?

Ох! Ох, Мето, коханий Мето, я ж уже мати, адже я казала тобі! Ось, ось він ворухиться під серцем... Коли б хлопчик! Дам йому твоє ім'я — Мето...

ЮВІЛЕЙНА МАТЕМАТИКА

— Швидше! Та швидше ж бо! — кличе мене жінка з балкона, а лице її аж промениться з радощів.

«Щось таке скоїлося,— думаю я.— І, мабуть, приємне, гарне. Може, добула дров? Чи виграла на лотерею?»

Злітаю сходами вгору, серце мало не вискочить.

— Що там, кажи мерщій!

Вона дивиться на мене й сміється. Не каже. «Певно, таки щось приємне, так оце готує мене, щоб не зразу»,— міркую собі, а перед очима вже миготить лотерейний квиток.

— Слухай, чоловіченьку. Нас запросили на іменини,— вибухає вона радісно.— Сьогодні ввечері!

Мені аж в очах потемніло: іменини! За місяць треті іменини! У моїх друзів цілий виводок дітей, то вони ще іменини кожному з них справляють мало не по тричі на рік!

— Тебе навіть не цікавить до кого? — дивується вона.

— Ні, не цікавить! — люто кидаю, а про себе вишпугую найстрашніші прокльони.

Вона ж, цілком певна себе, втішає мене далі:

— До На-умо-вих! — виспіває по складах і жде, що я заверещу від захвату.— Ти уявляєш? Ні, ти уявляєш?!

Уявляю, це їй імponує, бо: поважна сім'я, автомашина, телевізор, магнітофон, чудова квартира, він директор великого підприємства, часто буває в закордонних відрядженнях...

— Не можемо ми піти,— кажу їй, проте не так уже й категорично, бо, правду кажучи, й сам був трохи

потішений такою несподіваною увагою. Вона одразу ж занепапа духом, ладна розплакатися, мов дитина, у якої відібрали найулюбленішу цяцьку.— Бо... бо так, з порожніми руками якось не той... А всюди вже позачиняно...

— З порожніми руками? О! — Вона проясніла знову.— Ану ж, заплющ очі! Зажди,— гукає вона вже з другої кімнати.— Тепер розплющ!

Я розплющив очі — краще б мені осліпнути! Ноги в мене підігнулися.

— Скільки?— запитую її хрипким, зловісним голосом, хоча ціна їй так мені добре відома.

— Вісім! — невинно відповідає вона, ще дужче сяючи.

— Вісім тисяч! І це сьогодні, двадцять дев'ятого числа! Та ти що, здуріла?

Вона сміється:

— А їхня донька народилася 29 лютого.

— Ну?

— Ну, і день народження вони справляють раз на чотири роки.

— Ну?

— Ну, ну... От тобі й ну!— перекирвляє вона мене й якось сумно дивиться на мене.— Невже ти не розумієш? У нас двоє дітей — це два дні народження щороку, якщо ми відзначатимемо їх раз на рік, і чотири — якщо відзначатимемо двічі. Коли ми підемо до Наумових, то й вони повинні будуть прийти до нас. Якщо ми понесемо їм подарунок на вісім тисяч, то й вони принесуть не казна-що. Я просто дивуюся, як це вони нас запросили? Як не розрахували? Адже ми ходитимемо до них лише раз на чотири роки, тобто кожного високосного року, а вони ж мусять приходити до нас принаймні двічі на рік! Ти зрозумів?

Зрозумів, думаю собі й дивлюся, чи не червоніє моя дружинька?

Ні. Невинна й захоплена, мов дитя. Боже, яке серце!

Долаю і я в собі нерішучість. Вперед, до реалізації сучасного натурального обміну!

У Наумових зібралось вже чимало гостей. Тихо награв музика. Дружина моя входить поперед мене. Віддає іменинниці подарунок, цілує її в щічку, на захоплені вигуки дітей реагує скромно, навіть байдуже, наче робити подібні дарунки — це її повсякденна справа. Сіла мовчки, вигляд трохи стомлений. Я знаю — це гра, але інші того не знають. Усі захоплені, хоча трохи й присоромлені своїми подарунками на якихось там 500 динарів. Господиня розчулена, вона кидається моїй дружині на шию, лепече:

— Відколи ж ми отак не збиралися! Чужими стали...

— А я вже подумав, що ви не прийдете, — трубить з-за столу господар.

— Та... затрималися трохи... діти. Поки повкладали спати...

— Нам було б дуже прикро, коли б ви не прийшли: перед від'їздом оце вирішили зібрати своїх друзів, попрощатися...

— Перед від'їздом?! Як перед від'їздом? — жінка моя аж підскочила й підвела голову, мов гадюка перед стрибком.

— Так, переїжджаю до Белграда, на нову посаду... — каже господар. — Шкода, звичайно, розлучатися, скільки років жили, працювали разом...

— І нам шкода, — кажу я і впиваюся очима в свою дружину.

Вона вже не годна володіти собою: зайорзала на стільці, крутнулася й розбила чашку.

Усі засміялися:

— На щастя!..

«Амінь», — подумав я.

ЖЕРТВИ ЛІТЕРАТУРИ

Один мій добрий знайомий директор невеличкого підприємства під назвою «ЮГОРДН» є автором 12 (не надрукованих) романів, 7 комедій та драм, 12 збірок поезій, 10 збірок оповідань і 14 кіносценаріїв. Увесь цей літературний доробок він день у день читає мені, а я слухаю.

Одного разу — послуга за послугу — звернувся я до нього з невеличким проханням: зарахувати мого батька до себе на посаду нічного сторожа. Старий все одно ночами не спить, то хай принаймні отримує платню за своє безсоння.

— Не можу, голубе. Ніяк не можу,— розвів руками директор.— У мене, друже, тих сторожів цілий полк.

— Он воно що,— обурився я.— То це така мені дяка за те, що я марную своє здоров'я, слухаючи твою писанину? Що ж, так і запишемо. Квит! Шукай собі іншу аудиторію... І напиши мені, чувш, коли знайдеш іншого такого дурня, як я.

Я сподівався, що моя відмова приголомшить директора, засмутить його і він упаде переді мною на коліна. Та я помилився. Віп лишився незворушним, ба навіть весело посміхнувся:

— Думаєш, не знайду? А Гешо? — нагадав він мені про другого, теж відомого в нашому місті слухача.— У нього, до речі, й батька немає, щоб влаштувати нічним сторожем...

Ну, думаю, тут ти навряд чи пообідаєш.

— Гешо? — скептично примружився я.— Але ж Гешо зайнятий в Василем. А Васил — ти це добре знаєш — пише, як навіжений. Він у цій справі давно вже міг би бути чемпіоном світу. Тільки, мабуть, не хоче,— вражаю я директора в найдошкульніше місце.

— Ще б пак,— сердито мовить директор.— Строчити отаку пісенітницю, такий непотріб...

Васил для нього, для директора, був більмом на оці, бо поки він напише один роман, Васил — два, і наздогнати його просто неможливо — пише і вдень, і вночі, й на роботі, і вдома.

— Непотріб чи ні,— кажу я,— а у Василя в шухляді вже аж 24 романи, про оповідання та про сценарії вже й мови нема: він їх плете, мов шкарпетки.

Директор сопе, а я веду далі:

— І всі оті романи слухає Гешо. Думаєш, він вас обох витримає? Особливо тебе?

— А чому «особливо тебе»,— аж сичить директор, наче я наступив йому на мозоль.

— Бо знає, що першу твою дружину загнала в могилу твоя смертоносна писанина. Та й друга, коли по правді... Така була міцна, здорова жінка, а тепер — кістки та шкіра, втратила, сердешна, апетит, стала нервова, сама з собою розмовляє... Від чого б це, га? А син твій? Чого він утік з дому? Мовчиш! До котрої години ночі ти їх тиранив своєю писаниною?

Директор похнюпив голову. Його гризли докори сумління, але він усе ж пробурмотів:

— Література потребує жертв, сам знаєш...

— От і Гешо так міркує, тому він набагато дорожчий за мене: за кожне прослухування — вечеря в «Македонії»... От і читай йому...

Сполотнілий директор підвів голову. Це його приголомшило.

— Як? Хіба і за вірші вечеря?

— А ти ж думав?

— Ну, а той... може, ти знаєш кого іншого?

Наївна людина! Отак я й викладу йому все: мовляв, є — такий-то й такий-то. Він і гадки не має, що між нами, як і між ними, письменниками, існує конкуренція й заздрощі.

— А ти візьми Наума,— уципливо пропоную я.

— Що ти, що ти! — замахав руками директор.—

Наума! Я вже читав якось йому вірші. Так що ж ти думаєш: що не вірш — то сто грамів, що не вірш — то сто грамів. Не людина, а губка! Ні, Наума — нізащо в світі!.. Може, когось іншого, га?

— Гм, іншого... Ти що ж собі думаєш — це так просто? Ми не поети й не директори, щоб нас можна було знайти на кожному кроці. Наша професія нова і, сам знаєш, не з легких... Хіба звернився до студентського товариства? Студенти, кажуть, дешеві...

— Так вони ж не той, не кваліфіковані...

— Пусте, не всі ж некваліфіковані. От тільки засипають вони вже на п'ятій сторінці. Хіба покличеш одразу чотирьох, хай собі грають у пульку і водночас тебе слухають.

Директор невесело глянув на мене. Я знаю, що його мучить: написав сердега роман, а прочитати нікому, тож бідолашний зовсім позбувся сну.

А я ніби враз здогадався (хоч то був мій заздалегідь розроблений план у такий спосіб примусити його взяти на роботу мого батька) та й питаю:

— Скільки в тебе нічних сторожів?

— Ну, четверо. А що?

— Ти от що. Ти їм читай. Все одно ні біса не роблять, байдикують...

Директор прикусив нижню губу: пропозиція моя видалась йому вартою уваги, але він удав, ніби не сприймає її.

— Так вони ж одразу поснуть, — заперечує він.

— А ти перед читанням почастуй їх міцною кавою без цукру!

Директор знову кусає губу, але вдає, ніби чує від мене дурницю.

— Ні, це неможливо...

Я низуюю плечима і ніби рихтуюся йти. Він нічого, мовчить. Це означає: він негайно ж ухопиться за нічних сторожів.

Сподівався я, що він покличе мене десь днів за п'ятнадцять, проте не минуло й тижня, як він уже стояв біля мого порога.

— Кажі своєму батькові, хай завтра вранці виходить на роботу. Беру.

Я вже знав: двоє сторожів не витримали його читання й повтікали з роботи, а решта двоє опинилися в психіатричній лікарні.

— А з зарплатою як? — цікавлюсь я умовами.

— За найвищою ставкою.

— І щомісяця посилатимеш його на кілька днів у службове відрадження. Згода? — нахабнію я.

Він погоджується й на цю вимогу, потім додає:

— А ти приходи увечері.

— Роман?

— Роман.

— Скільки сторінок?

— Та й п'ятисот не буде.

— П'ятисот???

— Не бійся, він з купюрами.

— Ну, з купюрами, то з купюрами. Все ж легше.

— Лід для компресу буде? — цікавлюсь я вже засобами технічної безпеки.

— Аякже!

І, задоволений, він пішов.

СЛІДИ ПАЛЬЦІВ НА АСИГНАЦІЇ

Не часто нам траплялися перехожі, коли ми з товаришем ішли вулицею від лікарні до театру. Перед тим, як вийти на площу, ми завернули до скверика. На квітах і листі тремтіли ще краплі води. Вздовж алеї тягнувся гумовий шланг, з якого садівник поливав скверик, але самого садівника не було видно. Назустріч нам ішов лікар Бабанов. Кинувши на доріжку засмальцьований клапоть паперу, з якого щойно доїдав шматок пирога, він розстебнув пальто й дістав з кишені носовичка, щоб витерти масні губи. Смачно плямкаючи, лікар пройшов повз нас. Його ступні ще карбували зволожений пісок на алеї, коли перед входом до скверика я помітив на землі гроші.

— Гроші! — сказав я Гоце й нерішуче нагнувся по них.

— Мерщій бери, — сказав мені Гоце.

Я запхнув руку в кишеню, затис у ній згорнуті навпіл гроші. Наче змовившись, ми обидва озирнулися, чи не помітив хто.

— Нікого, — заспокоїв мене Гоце.

Аж на третій вулиці я витяг руку в кишені й перелічив гроші: три банкноти по тисячі динарів кожна!

— Що будемо робити? — спитав я очима Гоце, і він відповів так, ніби вгадав мої думки:

— Коли б це інший, ми б повернули... А цьому лікареві, перед дверима якого стоять у черзі селяни, чекаючи, поки він їх обпатрас... нізащо!

— То що, поділимо? — запропонував я.

— Ходімо до універмагу, там є чудові сорочки. Купимо по одній з тих, що ми бачили кілька днів тому на вітрині. Пам'ятаєш, ми ще тоді умовлялися купити собі однакові, як тільки розживемося на гроші.

Увійшовши до крамниці, вибрали кожен по сорочці небесно-блакитного кольору і з чеком попрямували до касирки. Вона довго розглядала одну нашу асигнацію з синім відбитком пальця. Щоправда, відбиток був не дуже помітний, але касирка довго вагалася: приймати чи не приймати в нас ту банкноту. А мені тим часом усе здавалося, що вона по тому знаку дізнається про все, і ноги мої аж підгиналися.

— Може, у вас є друга? — спитала вона.

— Немає, — відповіли ми з Гоце, присутності якого біля каси я якось і не помітив. Вона ще раз уважно подивилася на відбиток пальця й сховала асигнацію до каси.

Через кілька днів по обіді ми знову зустрілися з Гоце. Обидва в новеньких, куплених на знайдені гроші сорочках. Щось смикнуло мене за язик, і я сказав:

— Мені все здається, ніби отой синій відбиток пальця лежить на мені. Завжди, коли я купував щось нове, то радів. А ця сорочка чомусь і не тішить мене, хоч я давно хотів мати саме таку.

— І зі мною те ж саме! — сказав Гоце. — Скільки разів я вже думав, чи не повернути йому гроші.

— Давай повернемо... І негайно, доки ще всіх не витратили.

Ми увійшли до лікаря у двір. Біля стіни, коло бетонних сходів ганку, купчилося десятка півтора селян, хоча базар уже давно розійшовся. Майже кожен з них тримав щось під пахвою, чим надіявся підлестити лікаря, і, якщо не дістане уколу, то принаймні той випише йому якісь невідомі ліки... Мовляв, досить труїти себе аспірином та хініном! Ті, хто приніс голову бринзи або ж банячок масла чи кошик яець, були спокійні.

Зате інші тримались непевно, пильнували, щоб не випустити курку чи не злякати ягня і тим самим не розгнівати лікаря.

Ми з Гоце проштовхалися сходами й увійшли до лікаря. Якась селянка, що її огляд він саме закінчив, замість того, щоб застебнути блузку, метнулася закривати кошика з яйцями. А лікар... він не гаяв часу. Ще пацієнт не встигав одягтися, як він уже кликав іншого. Помітивши нас, він начеб і здивувався.

Ніяковіючи, ми повідомляємо про мету своїх відвідин. Спершу він мовби розгубився, та коли збагнув, що йдеться про гроші, квапливо промовив:

— Так, так! Пригадую: тоді я загубив три тисячі.

— Може, пам'ятаєте й самі гроші?.. Там на одній асигнації був відбиток пальця,— додав Гоце.

— Що ж, і такі проходили через мої руки. Якийсь неписьменний сторож або чистильник, рахуючи гроші, витер невисохлий палець у чорнилі об першу банкноту... Біда примусила його прийти спершу до мене... Знаєте, нашим властям слід було б ужити гуманніших заходів щодо забезпечення медичним обслуговуванням отих нічних сторожів та чистильників... Ось кілька днів тому прийшов до мене сторож з однієї новобудови...— Тут лікар мовби згадав, що немає коли теревенити, і поспіхом закінчив: — прийшов уже з відкритою каверною! Так, так! Я добре пам'ятаю: була така банкнота, зовсім недавнечко...

Вже спускаючись сходами вниз, ми віч-на-віч зустрілися з наляканими й затурканими обличчями селян та селянок, які під пахвою або за плечима тримали щось для лікаря. Коли ми підраховали, скільки за одну лише годину цей лікар матиме зиску, я вголос висловив думку, яка мене вкрай розлютила:

— Дурня ми з тобою справили, що повернули гроші!

— Справді, дали маху! А найважливіше те, що гроші, можливо, зовсім і не його! — погодився Гоце.

Невдоволені собою, засмучені своїм нерозважливим вчинком посідали ми у скверику напроти театру, де знайшли оті злощасні гроші. Садівник у скверику, помітивши нас, кинув гумовий шланг і підійшов до нас. Його син учився разом з нами, але через хворобу не зміг скласти екзамену.

— А я шукаю вас, та ніяк не можу знайти,— сказав він, привітавшись.

І розповів нам, як декілька днів тому, одержавши зарплату, він пішов на пошту переказати синові гроші. Три тисячі динарів. «Знаєте,— мовив,— він же у нас іще кволий і треба його хоч трохи підхарчувати...» А коли на пошті заповнив картку на грошовий переказ, виявив, що грошей катма! Кинувся мерщій назад, до скверика, та грошей тих і слід загув. Благав нас повернути йому бодай дві тисячі, бо синові ж надто скрутно, а вони з старою вже якось потерплять до першого...

— Дядьку Павле,— вихопився я.— Пробачте, будь ласка... Я хочу запитати вас: ви грамотні?

— Е, синку, де там... Ходжу щоразу першого числа до касирки, а пусте дівчисько все потішається з мене, невісткою набивається! А потім цілий тиждень пальця ніяк не одмию: геть увесь синій — і край!

ДІО БОГДАН

У надвечір'я, коли ще не зійшла вечірня зоря, на березі озера з'юрмилися люди. Жінки, вбрані у чорне, стоять на колінах. Поруч — мовчазні чоловіки з погаслими цигарками в зубах. Висять довжелезні неводи, розішнуті на облуплених палях. Запах поплавців, мокрих ниток і гнилої деревини пливе в повітрі впереміш із червеневою задухою. Погляди всіх спрямовані в безкраю синю широчінь. Нічого... Непорушність озера мертвить долоні. У великих рибальських човнах з товстої, наскрізь промоклої буковини, сумовито лежать весла. Отак нерухомо човни стоять увесь день. Наче забута флотилія.

Жодна сторона світу не обіцяє вітру чи бодай легенького подиху його, аби хоч трохи сколихнути поверхню озера. Риба подалася шукати прохолоди в глибинах. Старі ж неводи сягали всього на двадцять метрів углиб. Від самої зими жодна рибина не побувала на дні рибальського човна. Люди були в розпачі, вони боялися, що голодний рік затягнеться й далі, стояли сумні, згорьовані, наче на похоронах. Дехто, караючись, ладен був принести себе в жертву, аби тільки риба вийшла на поверхню озера.

І враз люди, мовчазні й наче заклакли від горя, заворушилися, втупилися очима вдалину. Якийсь човен, повен веселих, галасливих людей, плыв по гладіні озера. Веслував на ньому молодий рибалка, якого знали всі.

— Діо Богдан! — прошелестіло. Хтось гукнув, але ніхто не озвався. Човен проплив, і люди знову заніміли.

Погожий, м'який і вологий вечір опустився на берег. Зубчасті скелі, поодинокі дерева й великі дощані рибальські халупи, обриси яких поступово ставали розпливчаті й нечіткі, перші засвідчили про настання вечора. Високі гори по той бік озера давно погасли.

Вдалині, над самою водою, виникла рухома цяточка. Вона повільно наближалася до людей з рибальського селища. Згодом цяточка перетворилася на людину. Легенько кивнувши, людина привіталася з непорушними й задуманими чоловіками й жінками.

То був Діо Богдан, високий красень, схожий більше на скелю, ніж на людину.

Озеро було йому за рідну матір. А народила його вже на старості літ низенька, горбата баба Коста, та невдовзі по тому і вмерла. Хлопець лишився сам. Вітер квапив його, аби він швидше ріс, сонце гартувало, озерна вода пестила його й доглядала. Влітку й зимою, опівдні чи ввечері, у тепло чи в холод — однаково, Богдан хлюпався в прозорій воді озера. Старі баби хрестилися, літні рибалки стиха лаялися й хитали головами, юнаки й дівчата заздрили, а діти просто обожнювали його.

Тяжко жилося Богданові на випадковому і вбогому харчі — рибальських щедротах. Частенько доводилося йому задовольнятися чужими недоїдками. Всяк інший від тої нікчемної їжі давно б заслаб. А йому хоч би що. Ходив він і на кладовище. Там щосуботи йому перепало найбільше харчу: печені коржикки-кураб'є, бринза, варена кукурудза та хліб. На кладовищі люди бували найщедрішими. Вони вишіптували ім'я небіжчика і в жертвах «за упокій душі» шукали неземної втіхи для померлого родича. Знекровлені уста жінок тоді знаходили лагідне слово, а злидарські руки прагнули якнайшвидше опорожнити повні кошики — наслідок кількатижневого недоїдання їхніх дітей.

Богдан завжди брав лише стільки, щоб наїстися,

ніколи не клав у торбу про запас, як це робили інші жебраки — і каліки, й цілком здорові люди. Богдан не жебрав. На цвинтар він приходив заради матері: стара просила жінок доглянути хлопця й незадовго до смерті наказувала йому якнайчастіше одвідувати її могилу.

Та раптом малий Богдан перестав ходити на кладвище. Один з найстаріших рибалок селища Траян запросив його до себе рибалити. Хлопець страшенно зрадив. На щастя Богданові чи на нещастя, початок був незвичайний. Того року на березі відбувалося невеличке торжество, ціла подія для рибальського селища: освячували човна, в якому вперше вирушали ловити рибу. Траян мовчки розбив пляшку вишнівки об ніс човна, потім і рибалкам подав сулію. Шкарубкі руки рибалок, спритні в роботі й міцні, мов обпеньки, підносили сулію до пошерхлих уст і жадібно жлуктили, наче й не пили її, тієї вишнівки, зроду. З кутиків рота стікала на груди пекуча рідина, і здавалося, рибалки скоріше метилися собі за щось, ніж діставали втіху.

Вклучаний квітами, високий, ставний, новенький човен одплив од берега. Перше, найдовше весло з шкіряною гужвою, накинутою на металевий кочет, Богдан занурив у воду. Любо було дивитися, як він веслує. Коли нагинався, щоб загребти воду, виднілися тільки плечі, міцні й широкі, наче місток між двох берегів. Коли ж піднімав весло з води, тіло його видовжувалось, а вузли набухлих м'язів на грудях, на животі й під пахвами рук знову розслаблялися. Гармонійні рухи повторювалися сотні разів. Інші трое веслярів, — середнього віку, десь років сорока, хоч виглядали дідами, — були виснажені й кощаві, наче пустельники. Богдан дивився на них і дружньо веміхався. Його нестримно вабило це ремесло, від'їзд і повернення на берег з багатим уловом, та ще отой давній звичай врочистої зустрічі; йому приємно було усвідомлювати свою приналежність до рибальської сім'ї.

Мірно веслуючи, Богдан відчував силу своїх м'язів. Той миті йому здавалося, що він би й сам упорався з човном.

— Повитягайте весла,— звернувся він до трьох веслярів, що гребли попереду.

Гребці повитягали весла й поклали їх на дно човна. Богдан веслував сам. На кормі Траян стискав стерно, тримаючи курс на Велику губу. А втім, навіть не відчувалося, що троє веслярів сиділи без діла. Човен так само стрімко мчав по темно-синій гладіні озера. А може, навіть прудкіше. Веслярі в човні, усі рибалки, а також люди з сусіднього човна, що плив за ними, дивом дивувалися. Того дня й народилася його слава, люди по-іншому почали дивитись на нього.

Настала зима. Бригада Траяна завершила путину багатим уловом. Їхній човен був найпрудкіший, він перший діставався до губи, до цього найглибшого, що аж кишіло рибою, місця, перший закидав невід, перший і витягав його з води. Тисячі рибин залишали блискітки своєї луски на дні нового човна. Тепер бригада добувала лише вугрів. Найбільше їх було у вересні та в холодні грудневі дні.

Під стріхами рибальських хатин почалися розмови:

— Ви тільки подумайте: оте страховисько Богдан стільки загібає риби! Чаклун, не інакше! О, цей ще гірший за Діо Богдана...

Відтоді юний Богдан і перейняв ім'я старого скляра й рибалки Діо Богдана, про якого тут ходили легенди.

Усі в рибальському селищі визнавали: Діо Богдан — справжнє диво серед рибалок, тож усяк міг позаздрити бригаді, яка з ним рибалила. Він невтомно і вправно веслував. Сам витягав один край невода, замінюючи чотирьох дорослих рибалок. В холодні ночі, коли йшли на вугрів, усі рибалки ховалися від пронизливого холоду — здавалося, вони не вийдуть, навіть коли б їхнє життя наступного року цілком залежало від цього

грудневого улову. У човні лишався тільки він, Діо Богдан. Невід він закидав у місця найбільшого скупчення риби, між своїм і сусіднім селищем над гирлом річки, що протікала поблизу. Богдан закидав невід, щось мугикаючи собі під ніс, і потім самотужки витягав його. Харчувався він тепер так: на довгий залізний прут на низував порізаного на шматки вугра і смажив його над багаттям. За одним махом він разом з перепічками з'їдав по п'ять-шість кілограмів риби. Молодецьки веслував Діо Богдан і терпів найлютіший холод, але по-молодецькому й уминав вугрів.

Згодом до Богдана завчачали старі рибалки з інших бригад. Обережно й підступно залазили йому в душу, хитро й веломовно вихваляли його. Богдан легко піддавався на їхні лестоці. Це було його єдине вразливе місце. Охочий до слави та до улесливих слів, він уважно слухав їх, тішився собою, хизувався, мов павич. Проте, як тільки мова переходила на інше, коли йому пропонували кинути Траяна й перейти в їхню бригаду, він одразу супив брови і весь наїжачувався.

— Ні! — коротко й рішуче кидав він.

Знову й знову приходили до нього старі рибалки. Його благали, пропонували нечуваний зарібок.

— Щодень матимеш півпуда риби, ще й кожен рибалка після улову даватиме від себе по великій рибині. І ніхто не нарікатиме, що ти, мовляв, багато їси...

Богдан твердо вирішив назавжди залишитися в бригаді Траяна. Хлопець був вдячний старому за те, що той перший його помітив і зробив з нього справжнього рибалку.

Слава Богданова гриміла не тільки в рибальському селищі. Його знало й любило все місто, яке виднілося вдалині. Коли юний рибалка проходив вулицею, всі погляди звертались на нього. А найбільше його любили діти. Добродушний, по-дитячому наївний, Богдан мав серед них численних друзів. Вони завжди облипали

його, мов реп'яхи, видиралися на спину, їздили на ньому верхи або чіплялись по двоє на кожну руку, і він кружляв з ними, мов жива карусель.

Одного разу до міста приїхав цирк. Щоправда, не встиг він приїхати, як уже мав від'їжджати: охочих до видовищ у цьому місті виявилось небагато. Шатро, в якому виступали повітряні акробати, стояло порожнє цілих два дні, незважаючи на гучну рекламу та пишномовні оголошення. Сумно дрімав старий клоун, нудьгували троє худорлявих дівчаток, уславлений атлет з ішіасом в ногах, жінка з незвичайно великою головою й стегнами, та ще маленький, на диво потворний чоловічок з коротенькими, але досить рухливими на незграбному тулубі ручками й ніжками. В іншому місті на цих артистів, певно, ніхто б і не глянув, оскільки годі було чекати від них чогось справді мистецького. Співчуття — то єдине, що могли вони викликати своєю виставою.

Убогі жителі міста були цікаві. Вони споглядали прибулих артистів здалеку, не зважаючись, однак, відірвати від нужденного заробітку кілька динарів на квиток.

Щоб якось принадити глядачів, адміністрація цирку влаштувала дешевий атракціон: всього за якихось десять динарів за допомогою нескладного пристрою охочий мав випробувати свою силу. В разі успіху обіцялося нагороду в десять тисяч динарів. Десять динарів і десять тисяч! За ці гроші можна було купити що завгодно. Пристрій являв собою примітивний іржавий механізм: вертикальна планка, поділена рисочками, металевий упор і маленька подушечка з потертої шкіри. Охочий мав ударити кулаком по подушечці. Сила удару передавалася гирі, закріпленій на дротині. Гирия підскакувала вгору, досягаючи певної рисочки. Найвища рисочка була позначена цифрою двісті. Десять тисяч динарів!

Усі гаряче загомоніли:

— Хай спробує Богдан! Хай він ударить!

— О, то таки сила!

Після обіду на майдан, де розмістився цирк, привели Богдана. Біля шатра вишикувалися всі артисти цього пересувного атракціону. Богдан підійшов до них. Позаду юрмилася ватага дітлахів, юнаків і дорослих, були серед натовпу також жінки й дівчата. Усі чекали — хто з радісною певністю, а хто із сумнівом.

Богдан поклав на землю сорочку. Підійшов до механізму, всіхнувся:

— Пусте діло... Навіть смішно!

— Та спробуй, чого там. Дешево, всього десять динарів, а можеш виграти десять тисяч!— з робленою усмішкою заохочував його атлет, одягнений у тигрову шкуру.

Богдан дав йому десять динарів, витер долоню. Потім поволі стиснув її в кулак. М'язи на всьому його тілі напружились. Нараз рука злетіла в повітря і з силою опустилася на подушечку. Гиря підскочила вгору: двісті! Щось унизу хряснуло, гиря зірвалася з дротини і впала на пісок. Шкіра на подушечці тріснула. З хрипким звуком з неї вискочив якийсь гострий прутик, скреготнув і, зігнутий навпіл, завмер. Атлет жажнувся. Очі його вирячилися й, здавалося, ось-ось полізуть на лоба. У натовпі презирнулися. Атлет нечутно вийшов з гурту й показав Богданові зачекати. За мить він повернувся й віддав йому гроші. Богдан узяв їх, перелічив.

— Гей, чоловіче,—стиха звернувся він до атлета.— Тут тільки сімсот тридцять! А нагорода ж — десять тисяч...

— Вибачай, друже. Це всі наші гроші,— з тугою в голосі мовив атлет,— вір мені. Та ми ніколи й не мали більше. Досі ще ніхто не досягав навіть сотої риски. Ти перший. Ще й апарат зламав. А з його допомогою ми дурили людей, на хліб заробляли... Немає в нас

більше грошей. Можеш заявити на нас поліції. Можеш узяти щось, і взагалі роби, що хочеш. Твоє право...

Богдан засміявся, махнув рукою, дружньо поплескав атлета по плечу. Потім жужмом запхнув гроші в кишеню. Люди розступилися, даючи йому дорогу. Хтось процідив крізь зуби:

— Дивак!

— Дурило,— почувлося.— Подарував стільки грошей.

— О, я б на його місці не подарував!

— Правду кажуть: дурна сила без розуму...

Дітлахи зграсю кинулись за Богданом. Раділи. Він повів їх до крамниці й накупив всіляких ласощів.

Минуло літо, спустошливе й задушливе, як ніколи. Рибалкам не щастило. Закинуті у воду неводи вони раз по раз витягали порожніми. Риба пішла на глибину. В рибальських оселях запанував голод. Навіть запах риб'ячої луски давно вже розвіяли торішні вітри.

По озеру плавав тільки човен старого Траяна. То Богдан цілими днями возив якихось людей з вимірювальними приладами, що ними вони сягали озерного дна. Половину зароблених грошей Богдан брав собі, а решту віддавав Траяну.

— Та він же візник, а не рибалка,— бурмотіли крізь зуби заздрісники, бо ще ніхто не возив нічого в рибальському човні, крім риби.

— Погано, ох, погано,— гомоніли люди.— Після цього риба ніколи вже не потрапить до човна.

За кілька днів чужі люди з чудернацькими інструментами поїхали, а Богдан ліг відпочити на березі. Він обмив ноги в озері й занурив їх у вологий пісок, підставивши сонцю могутні груди.

Порипуючи дрібним піском, до нього підійшли троє і мовчки посідали поруч. Богдан не звернув на них уваги. Лежав і думав про своє. Вони ж сиділи, мов заворожені, й чекали, поки він заговорить до них. Нарешті Богдан не витримав:

- Чого тут вештаєтесь?
- Прийшли на тебе подивитись.
- Ану, геть звідси!
- А ти не сварися з нами.
- А то ж чому?
- Бо ми твої друзі.
- Брешете!
- Ми хочемо відкрити тобі таємницю.
- Навіщо вона мені?
- Та годі тобі сваритися. Краще послухай...

Один підвівся й почав:

— Ти, певно, чув про старого Діо Богдана? Ну, от. Перед Балканською війною він, кажуть, нишком перевозив уночі до Албанії вісім залізних скринь із золотом. Ніч тоді була буряна, страшна. Ще ніколи на озері не було таких хвиль. У старого зламалися весла. Опівночі течія викинула його до Лабіна. Човен розлетівся на друзки, а скрині з золотом пішли на дно. Покаліченого Діо Богдана викинуло на якусь скелю...

— Ну, то й що? — вже трохи зацікавлено й лагідніше мовив Богдан.

— А нічого. Просто хотіли розповісти тобі про це, — сказав котрийсь із трьох.

— Ну, і розповіли.— Богдан силкувався приховати свою цікавість.

— Ех, мав би я твою силу, давно б уже те золотце було моє,— скрушно зітхнув один.

— А тут на березі й немає нікого, хто міг би це зробити. Богдан і справді міцний та здоровий, але ж він не вмів пірнати,— докинув другий.

— А ти звідки знаєш, смердюча жабо? — аж підстрибнув Богдан. Він завжди сердився, мов дитина, коли йому казали, що він чогось не вмів.

Трое підхопились і чкурнули геть.

Богдан замислився. Почуте не давало йому спокою. До вечора він уже мав готовий план дій. Пішов до

Траяна, попросив у старого довгу мотузку й кішку і, коли звечоріло, рушив до скель, що височіли на березі за горбом. Це й було Лабіно. Тут вода стояла на диво прозора й чиста. В давнину, коли в рибальському селищі не було водогону, жінки аж звідси носили воду глеками.

Богдан втупився в одне місце неподалік од берега. Воно здавалося йому найтемнішим. «Тут, мабуть,— подумав він,— глибина вісім-десять метрів». Богдан прив'язав один кінець мотузки до великого каменя, а другий, з кішкою, до свого пояса. Був він у самих штанах, які щільно облягали ноги. Видряпався на скелю, підійшов до самісінького краю. Трохи постояв. Потім легко стрибнув у воду. Вода закипіла, пішла хвилями й поволі заспокоїлась. Богдан виринув, набрав у груди повітря й знову пірнув у глибину. Шукав заповітного скарбу — дарма! Він пірнав знову й знову, але так і не зміг навіть дістати дна. Дев'ять разів Богдан виходив на берег, сідав на камінь і після короткого відпочинку знову дряпався на скелю, злітав ластівкою в повітря й стрибав у воду. З мотузкою й кішкою на поясі він схожий був на гарпун. Пронизував своїм тілом товщу води і, енергійно працюючи руками й ногами, плив то вліво, то вправо. Звиваючись, мов вугор, він занурювався чимраз глибше, але дна, як і перше, не діставав. Юнак напружував зір, очі боліли, жили на шиї понабрякали, та він плив далі й далі, туди, в небезпечну, холодну глибину. Нараз він лівою рукою намацав дно. Напружуючи сили, вхопився за якийсь корінь. Пацаючи ногами, марно намагався щось побачити в сірій сутіні й шукав, шукав... Ніде, однак, не видно було навіть сліду човна Діо Богдана. На дні лежало тільки слизьке коріння, невеличкі водяні губки, темніла якась рослинність.

Зненацька Богдан відчув біль у скронях. Холодне дно потемнішало, очі юнака немовби заслало пеленою. Руки

обважніли, наче налилися свинцем. Від вух по всьому обличчю розлилася гаряча хвиля. Ноги заніміли. Тіло торкнулося дна й, мов неживе, попливло вгору, до поверхні. Могутній вир підхопив його і викинув на берег. Кілька хвилин Богдан лежав нерухомо. Потім важко підвівся. Обличчя його судомив нестерпний біль. Він затулив долонями вуха, заревів. Потім зірвався з місця й побіг кам'янистою стежкою вгору. Прив'язана до скелі мотузка смикнула його назад. Важке тіло впало на тверду, вкриту гострим камінням і колючками, стежку. Якусь мить Богдан лежав непорушно й тільки моторошно ревів. Далі одв'язав від пояса мотузку з кішкою на кінці й, несамовито ревучи, подався через горби.

Берег, усіяний рибальськими хижками, спав. І раптом його сонний спокій порушив страшний Богданів зойк. Ошалілий від нестерпного болю у вухах, він мчав берегом і несамовито кричав. Люди виглядали з вікон, злякано проводжали очима збожеволілого Богдана, знизували плечима й дивувалися. А Богдан ще раз промчав берегом і зник у горах, в якійсь печері під старовинною фортецею. Заліз туди, ліг і не виходив три дні. Відтоді й залишився жити там, мов пустельник.

Час від часу, здебільшого в суботу, на цвинтар приходив жебрак у дранті. Нічого не кажучи, тугий на вуха, він просив у людей милостиню. Жінки подавали йому й стиха шепотіли одна одній, що це і є той Діо Богдан.

Осінь принесла багатий улов. Жінки в чорному не клякли на колінах на березі. Похмурі чоловіки не стояли поруч них з недокурками в зубах, вони плавали в човнах по рівній гладіні озера. Зібравшись на березі, діти захоплено розповідали одне одному про свого героя, Діо Богдана. Інколи носили йому їжу, хоча й боялись його.

А ті трое, що намовили Богдана на нерозважливий

вчинок, тепер каралися, що занастили людину, хоча й не мали на думці нічого лихого — просто хотіли пожартувати.

Усі в місті відчули втрату. Адже приємно мати в себе щось таке, чого немає в сусідньому місті, яке теж стоїть на березі їхнього озера.

БАЖАННЯ

Дівчина вибігла сходами нагору й зупинилася перед дверима. В неї запаморочилося в голові. Це її здивувало. Якусь мить стояла замислена, потім пригадала, що вночі їй погано спалося. Пригадала й чому саме: серце її жило в щасливому чеканні. З сяючими очима, легкою ходою попростувала до спальні. І знов зупинилася. Тут вона зупинялася завжди. Але цього разу білі двері немовби нашіптували їй щось ніжне й приємне, щось про її недалеке щастя. Вона відчинила ті двері так, як відчиняють двері до храму.

Повітря у спальні було трохи застоєне, пахло тютюновим димом, проте вона жадібно вдихала запахи незнайомого, але принадного життя, яке чекало на неї. Якусь мить іще постояла в глибокій задумі. Потім глянула на ліжка (одне застелене, певно, господар кудись поїхав), поглянула за вікно (безлисті тополи стояли нерушні, отже й сьогодні не треба палити вниз), ковзнула поглядом по блискучій горіховій шафі (в ній і сукня господині) й зупинила його на трійчастому дзеркалі. Воно вабило її щоранку, але сьогодні особливо. А втім, сьогодні вона, здавалося, хотіла, мусила якомога пильніше роздивитися своє обличчя, збагнути його таємницю і, очевидно ж, у чомусь переконатися.

Дзеркало вже всоте казало їй, що ця дівчина в блаженській білій хустині — вона, що це смагляве личко — її, ці тонкі дужки чорних брів під високим, трохи випнутим чолом, цей маленький кирпатий носик над

повними губками — теж її. Очі в неї іскряться, раз по раз запитують, хочуть переконатися, що життя, яке настане, буде мов у казці. З завмерлим серцем вона ще раз запитує себе, ще раз хоче впевнитися: чи й справді все буде так? Смагляве личко з середнього дзеркала, й личко з правого, й з лівого — всі троє молоді, вродливі й замріяні,— здається, промовляють до неї: «Так, справді. Навіть краще, ніж у казці!»

Від тої радісної впевненості й маленький ротик, і глибокі очі, і ямки на щічках, і вся вона сама зацвіла, затрепетала і майже вголос засміялася. Якийсь час затуманені мріями очі нічого не бачили довкола. Та їй і не треба було нічого бачити. Тільки б цвісти, променитися й сміятись! На її сміх, здавалося, відповів якийсь інший сміх...

Цей сміх ще більше її розвеселив, але водночас і трохи здивував. Вона знову задивилась у дзеркало: сміялися білі, мов перла, зуби; сміялися повні уста, але не такі, як у неї; сміялися темно-смагляві щоки, але не такі округлі й ніжні, як її; сміялося молоде чоло над густими чорними бровами, трохи менше вишпуге, як у неї; і якась чуприна спадала на те бліде чоло — чорна, густа, кучерява, не жіноча. Все ще усміхнена, дівчина підняла руку й почала ніжно гладити її. Але чуприна була холодна, тверда, вогка. Вона злякано відсмикнула руку: на запітнілому дзеркалі виразно відбилися сліди її пальців.

Омана. Вона помалу почала розуміти омани. Поволі розтанув і її сміх. І поки вона обережно витирала ганчіркою дзеркало, сердилася й на омани, і на *нього*, і на себе. Та згодом знову почала наvertатися думка про прийдешнє щастя. Лице її знову запроменилося, все єство виповнювало якесь передчуття, дивна легкість і безтурботність.

Вона поклала ганчірку. Скинула з себе єлек, шаровари. Мерщій кинулась до шафи, відчинила. Серед чис-

ленних спідниць, блузок і суконь вибрала одну. Власне, вона її зовсім не вибирала, бо знала і так, що візьме саме її. Зняла з вішалки, але знову повісила. Спустила штори на єдиному вікні, що виходило на вулицю, потім знову взяла сукню. Обережно натягла на голову. Нічого не бачачи, кілька секунд вдихала знайомі й любі пахощі, ті пахощі, від яких так солодко паморочилася голова. Обережно просунула руки в рукави й осмикнула поділ; темно-синя тафта, що облягла її стан, рясними складками спала вниз. Поправивши трохи загнутий комірець, затамувавши віддих, попрямувала до дзеркала.

Дзеркало ніби кепкувало з неї. Чого воно сміється? Може, з вицвілої, простенької хустини? Геть її. Та дзеркало знову чимось невдоволене. Дівчина розплела косу. Закривши частину чола, шовковиста, смоляно-чорна, вона впала на виріз сукні, на груди. Виріз відкривав красу її ніжної шиї, принадність тугих дівочих грудей. Чого ще бракує? Дівчина згадала й відстебнула від іншої сукні найкращу брошку. Тремтячими пальцями обережно приколола її до грудей.

Знову глянула в дзеркало і не впізнала себе: з дзеркала на неї дивилася молода, вродлива дівчина з чорним, недбало рознущеним волоссям в розкішній темно-синій сукні. У западинці між грудьми наче ненароком сів срібний метелик. Усе було, мов у чарівному сні. Погляд упав на руки. Рукави трохи незвичайні, на три чверті, з кокетливо загнутими манжетами. Вони дуже пасували господині. Але ж у тої гарні білі руки. А в неї? Вона трохи розчарувалася. Проте не настільки, щоб зненавидіти цю сукню, а в ній і саму себе.

Внизу хтось постукав. Невже господиня? Але ж вона ніколи так рано не повертається з роботи! А може, подар? Вона злякалася. Не знала, що робити. Ліжко не прибрано, кімната не заметена й не провітрена, на підлозі шаровари, на дзеркалі ганчірка й хустинка, а на ній самій — найкраща сукня господині! Дівчина мерщій

скинула сукню і сяк-так повісила в шафу. Стукіт повторився. Господиня ніколи не стукає. Чому б вона стукала зараз? Дівчина згадала, що замкнула парадні двері, й кинулась униз відчиняти. Раптом вражено зупинилась: вона ж напівгола. Одягшись, притьмом побігла вниз.

На ганку стояла сусідка. Прийшла позичити тертушку. Дівчина дала їй, повернувшись до кімнати, трохи заспокоїлась. Взятася до повсякденної роботи: долила води в каструлю з м'ясом, що варилося на плиті, підкинула в грубку дров. Потім пішла до їдальні. Маленький Зоранчо з золотистим волоссячком і темно-карими оченятами навіть не глянув на неї: захопився своїми іграшками. Тут їй нічого робити. Вона згадала про спальню і знову бігцем піднялася нагору. Не спинялася вже. Навіть перед дверима спальні. Відчинила вікно. Разом з прохолодним осіннім повітрям в її розчервоніле лице хлюпнув приглушений шум каламутної річки. На тому боці, з піднятим у сіре небо віттям, сумно стояли тополі. Наче благали захисту для своїх тонких, оголених тіл. Вітру не було. По спині в дівчини пробіг дроз. Вона взялася до роботи.

Звично підняла ковдру й подушку, витрусила простирадло і, коли почала знову застеляти його, зауважила, що друге ліжко стоїть незаймане. «Значить, сьогодні господар не ночував удома». Вона любила господаря: привітний, милий, добре ставився до неї. Їй було приємно бачити його. Але зараз вона раділа, що він кудись поїхав, хоч не боялася ні його, ні господині. Чому ж вона раділа? Може, тому, що більше соромилася саме його? А господині? Як показатися їй на очі? Як їй про це сказати?

Від цієї думки щось ніби аж стиснуло груди. За півгодини спальня була провітрена, прибрана й чиста. Дівчина поправила волосся під хустинкою і спустилася до їдальні.

Прибираючи, вона раз у раз запитувала себе: як гляне у вічі господині й що скаже їй? Та, незважаючи на всі свої зусилля, придумати щось втішне так і не змогла. Вона знала, чого хоче. Знала про своє найзаповітніше бажання. І все-таки щось зупиняло її. Сором? Але ж господиня така добра й лагідна... Страх? Але ж господиня ні разу не гримала на неї, ніколи не сварила її. І все-таки щось бентежило її, хвилювало, щось невідоме, незрозуміле.

Минуло півгодини. У дворі почулися кроки. Дівчина глянула крізь скляні двері передпокою: прийшла господиня. Як завжди, вона була в зеленому, трохи зім'ятому платті з дешевої шерсті, недбало зачесана. Господиня зайшла тихо, стомлено. Привіталася. Поклала портфель і, навіть не затримавшись біля дитини, сіла коло вікна. Неуважно і байдуже глянула на купку стружок біля нової грубки, на жовті айви над шафою, на голі сумні тополі за вікном... Запалила цигарку. Мовчала.

Дівчина вдавала, що старанно порасться, але нишком зиркала на неї. Вагалася. Вийшла до кухні, але швидко повернулася. Знову нахилилася до грубки. Нарешті не витримала. Зібравшись з духом, випростала спину й повільно, нерішуче підійшла до господині. Не дивлячись їй у вічі, пролепетала:

— Оце хотіла попросити вас...

— Я слухаю, Дзюдано.

— Мені б... Я хотіла б отаку сукню, як у вас... з тафти...

— Що?!

— Сукню... як у вас... з темно-синьої тафти.

— Як ота, з рукавами в три чверті? З великим вирізом?

— Еге ж, саме таку.

— Тобі таку сукню? Тобі?!

Дівчина збентежилася і вже не сміла поглянути на господиню. Не бачила, як змінилося її лице. Тільки

почула здивований голос. Вдруге просити не зважилась. Мовчки обернулася й вибігла з кімнати.

«Тобі таку сукню? Тобі???» — давеніло в вухах господині. Вона нічого не тямилася. Дивилась затуманеним поглядом на двері, а перед очима все ще маячило зблідле, розгублене лице Дзюдани. Вона все ще бачила, як тремтять її онучені повіки, міцно стулені, немов боялась, щоб очі не побачили перед собою не її, господиню, а страшну й потворну подобу смерті. Дивний образ дівчини довго ще стояв перед затуманеними очима господині, вона все ще нічого не могла збагнути. Розуміла, що хвилину-дві тому між дівчиною і нею щось сталося... Або ні! Сталося тільки з нею, щось таке, що викликало невиразний біль... «Тобі таку сукню? Тобі???»

Притуплена одноманітною працею в школі й домашнім затишком, думка молодої господині починає копатися в минулому. Вона хоче виправдатися. Для неї не таємниця, що Дзюдана збирається заміж. Вона знала про це давно. Знала, що треба щось купити дівчині на весілля. Не за свої гроші, ні! За гроші Дзюдани, що зберігалися в неї. Все це вона знала, до всього цього була підготовлена. І що дивного в тому, що ця дівчина, хай і циганка, хай і служниця, хоче собі сукню з тафти? Ні, причина *того*, що сталося з нею, зовсім інша. Ії, молоду вчительку, дружину державного службовця з місячною платнею вдвадцяттеро більшою, ніж та, яку одержує в них служниця, її, молоду освічену жінку, її, господиню з передовими поглядами й сучасною свідомістю (вона добровільно пішла в партизани, вийшла заміж, за кого сама хотіла, одруженою закінчила інститут і за своїм бажанням, а не з примусу чи потреби, пішла працювати), її, сучасну жінку, здивувало, ба навіть обурило звичайнісіньке, земне й просте, людське бажання дівчини; молода господиня вирішила, що її служниця, якась циганка, захотіла принизити, образити її своїм бажанням...

«Тобі таку сукню? Тобі???»

І вона інстинктивно почала боронитися. Від чого? Заради чого? Боронитися, аби захистити свою пещену, «панську» тендітність і свою недосяжність; захистити в собі те давнє, що успадкувала від матері й бабусі, бо гадала, що боронить тим саму себе...

Вона відчула свою провину перед Дзюданою. І багато в чому звинувачувала себе: в тому, наприклад, що носій з почорнілим, виснаженим обличчям, а не хтось інший і не вона сама, ніс їй важкі валізи із станції додому, коли вона поверталася з літнього відпочинку або з якоїсь іншої подорожі; в тому, що найнятий робітник, а не хтось інший і не вона сама, натирав підлогу в її квартирі; і в тому, що діти цього робітника, напевно, були гірше зодягнені, ніж інші діти і ніж її Зоранчо — мабуть, вони гірше й харчуються, і живуть у гіршій квартирі; і в тому, що Дзюдана, а не хто інший і не вона сама, все витрушувала, прала, варила, прислужувала тільки їй, молодій господині, щоб їй було легше й приємніше жити; і ще багато в чому звинувачувала вона себе. Мусила звинувачувати, бо їй було прикро, бо щось уперто кололо, щось стискало серце, гризло сумління. І все це через оте кляте: «Тобі таку сукню? Тобі???»

Вона подумала, що не завадило б вибачитись перед служницею. А може, сказати про це Любеніві, чоловікові? Порадитися з ним, спитати його. Тільки він, мабуть, як завжди, кепкуватиме: «Овва, ти, бачу, непогана вихователька! Та тільки для учнів, бо свої нерви...» Дурниці. Маячня.

Вона гірко зітхнула. Їй стало шкода самої себе, того дівчиська, яке в зеленій військовій формі, з важкою рушницею за плечима, дерлося крутими, засніженими партизанськими стежками; дівчиська, яке йшло по світу з відкритим обличчям і ясними очима вдивлялося в майбутнє, повите чарівним синюватим серпанком.

Як же тепер усе змінилося!

Вона глянула перед собою й побачила тільки білі, чисто вимиті двері. Знала: за тими дверима є ще інші, а за ними — кухня; в кухні — плита, а на плиті — сinya каструля, з якої здіймається запашна пара... І раптом гукнула:

— Дзюдано, обід готовий?

ШКУРИНКА З ПОМАРАНЧІ

У розчинене вікно небо на заході виділося шкуринкою стиглої помаранчі — вбогого залишку смачного гостинця.

— ...Ну, то як, тату? — спитав син, що сидів поруч старого біля вікна.— Як вирішив?

— Наговорив ти багато,— розважливо мовив старий,— але що саме ти хотів сказати, я так і не втямив.

Син глянув на батька очима, що в них звична повага ледве стримувала нетерпляче роздратування. Вони запалили ще по одній цигарці. По якійсь хвилі, трохи заспокоївшись, син почав знову:

— Я пробував якнайліше, не прямо, а манівцями пояснити суть справи, аби не скривдити тебе. Та от...

— А навіщо манівцями? Батько твій не дитина, щоб лякатися,— так само спокійно перебив його старий.— Усе, що маєш, кажи відверто.

— Відверто? — бажаючи виграти час, повторив син. Поміркувавши трохи, він мовив: — Ти хочеш, щоб чужі люди товклися у твоїй хаті, чужі діти гупали на сходах та галасували попідвіконню, хочеш, аби чужі жінки витрушували ковдри тобі на голову.

— Пожилеців у хату не хочу,— рішуче відповів старий.

— То хочеш, щоб сміття та павутиння покрило всю

хату, щоб уночі пацюки бігали по твоїй постелі, щоб не було живої душі, котра подала б тобі шкуринку хліба чи кухоль води?

— І звірина сама не живе в своєму барлозі.

— Окрім того,— вів далі син з новою надією в голосі,— не доведи боже, з тобою щось скоїться, адже сам знаєш, яке в тебе здоров'я...

— Не хочу я вмирати сам,— промовив старий, понуривши очі, мовби розмірковуючи вголос.

— Цебто,— сказав син з поглядом, що був уже на грані давно сподіваного полегшення,— цебто, ти хочеш піти в притулок для перестарілих?

— З своєї хати нікуди,— рішуче мовив старий.

У небі догоряли бліді заграви — скороминучі спалахи вогню без тепла й снаги, наче життя при згасанні.

— Ти, тату,— мовив син по довгій паузі, з удаваною покорою,— і сам не знаєш, чого хочеш.

— Можливо, я й справді не знаю, чого хочу, і це не диво в мої літа,— відповів старий, звівши погляд на сина.— Але чи знаєш ти, чого сам хочеш, сину? Куди зібрався? Що робитимеш у тій триклятій Німеччині?

— Що тобі пояснювати, коли ти в цих речах нічого не тямить! — безнадійно мовив син.

— Не тямлю, тому й тебе, власного сина, не годен збагнути. Гибіли в горах, вставляли голови в зашморг, боролися не на життя, а на смерть проти тієї осоружної Німеччини. А нині, після двадцяти з гаком літ з Дня Перемоги, хлинули туди слугувати німецьким хазяям...

— Справді, боролися. В боротьбі вони показали себе нелюдами, але ж як вояки вони показали себе й неабиякими майстрами. Кажуть, у мирні дні вони хороші працівники, чудові спеціалісти. Саме це й приваблює мене. Я хочу побачити й навчитися чогось нового. Крім того, за ту ж саму роботу, що я виконую тут,— вів діловито син,— там платитимуть уп'ятеро більше.

— Все може бути, не знаю,— з сумнівом мовив старий.— А хіба в нашій країні минула потреба в молодих, учених людях? Ти їх годуєш, одягаєш, навчаєш, а коли навчиш, коли в них повиростають крила, вони собі гайда на чужину. Невже-таки наша держава не спроможна платити вам? Адже ви будете, збагачуєте її, то куди ж діваються величезні гроші? Ні, синку, цього мені не збагнути.

— От бачиш! Я ж казав тобі, що в цих речах ти нічого не тямиш,— хапаючись за слово, зрадив син.

У прорізі вікна небо набувало барви сірого попелу.

— І все-таки, тату,— почав син після тривалого мовчання з несподіваною теплотою в голосі,— ми повинні щось вирішити.

— Наскільки я тебе зрозумів,— сумно мовив старий,— ти хочеш, щоб батько залишив власну оселю? Син образився.

— Ти забуваєш,— сказав він холодно,— що за десять років і я дещо вклав у цю хату: збудував три нові кімнати, стару підлогу замінив паркетом, провів водогін, обладнав сучасну ванну, навіть перекрив дах. Так що, коли підрахувати, скільки я вклав у неї грошей, то вийде, що хата більше моя, ніж твоя.

— Ти вкладав, то й жив у ній,— відповів старий.— А зостанешся тут — і зовсім буде твоя.

— А якщо поїду? — нетерпеливився син.

— Тоді побачимо,— двозначно відповів батько.

— Як то — побачимо? — аж підскочив обурений син.— Завтра я їду і ще не знаю, що та як, а ти — побачимо!

— Хату будували, щоб у ній жити, а ти хочеш замкнути її. Землю маємо, щоб обробляти та щоб родила вона, а ти хочеш її покинути...

— Але ж я їду лише на кілька років,— сказав син.

— Для тебе кілька років, для мене — вічність,— сказав батько.— Може, бог прибере мою душу вже цієї осені.

— Ти, тату, ще довго житимеш,— впевнено промовив син.

— Чи довго житиму, не знаю,— відповів старий,— але хотів би вмерти у своїй хаті.

— Невже це так важливо? — спитав син, не знаючи, що сказати.

— І пташка, крихтина божого життя,— замислено мовив батько,— в'є своє гніздо. Билинку до билинки, пір'їну до пір'їни, навіть землю в дзьобику носить, тільки щоб гніздечко було міцне та тепле. Адже в ньому життя треба жити, дівтору доглядати. Свого кінця краю чекати. Для пташки гніздо — що для людини хата. Що людина без неї? Недарма ж твій дід, бувало, казав: «Камінь, діти, на своєму місці важчає». — Перевішивши дух і помовчавши трохи, старий додав: — Якщо у своїй хаті тобі погано, то ніде, синку, вже краще не буде. Запам'ятай це.

— Але ж ти знаєш,— не відступався син,— що я твердо вирішив їхати.

— Що ж, щасливої тобі дороги, синку,— сказав старий.

— Але ж ми ще нічого не вирішили!

— А що ти хочеш вирішити?

— Та з хатою ж,— роздратовано мовив син.

— І це вирішимо,— байдуже сказав старий.— Усе вирішимо, тільки от як жити — ніяк не можемо вирішити.

— Вирішимо,— сказав син.— Але ж коли?

Між ними запала тиша.

— Дай мені ще одну ніч, я подумаю,— втомлено сказав батько.

Син був неприємно здивований. Спершу подумав, що слід би переконати старого все вирішити негайно. Але, розміркувавши, заспокоївся і з прихованою надією погодився.

— Гаразд, на добраніч, тату,— сказав він.— Завтра вранці прийду.

Старий пробурмотів щось, ніби сам собі. Лишився один. Навколо тиша, відчинене вікно, небо — що темна вода, якою полито забуте вогнище. День замкнувся, замкнувся світ. Ніч. Чиїсь руки в п'яті марно селяться вирвати старе, всохле дерево разом з корінням. Але дерево стоїть, воно зламається, проте не оголить коріння. Біляста дуга шляху на темній долоні поля — шлях для втечі звідси, від людей, від цього... Але тут — вода, темна, глибока, що вабить до себе. Не в колодязь, ні. Ріка, що несе, що тягне в безвість, що ховає в собі...

— Тут,— сказав старий і підвів голову, видивляючись світла. Потім повільним і немичним кроком пройшовся по кімнаті. Погляд його привернула полицка з ліками, безліч пуделок і пляшечок, питих і недопитих. Убогий садочок з гіркими плодами! Йому закортіло помаранчі, звичайної помаранчі з терпким соком, що освіжає та бадьорить (біломармурова рука, що подає її). Якщо не помаранчу, то хоч шкуринку, пахучий м'якуш якої так приємно лоскоче піднебіння. Де там! Була саме пора, коли старий урожай помаранчів вичерпано, а новий ще не визрів. Треба витримати ще якийсь місяць, здавалось йому, і все буде інакше, легше...

Сидячи коло ліжка, він помітив у своїх руках пляшечку з таблетками. Спершу взяв одну, потім ще одну. Якщо проковтне одну, думає він, то спатиме добре. А якщо проковтне й дві, то чи спатиме краще? Спокійними й повільними рухами, наче виконував якусь важливу справу, задля якої мав досить часу, старий взяв ще кілька таблеток. Поділені на три купки по дві у кожній, на його долоні вони нагадували білі гудзички до жовтавого елека. Якийсь час він дивився на них замислено, мовчки. Захоплений німою грою з небезпечними білими гудзичками, він подумки запитував себе: якщо з однієї чи двох таблеток він добре спатиме лиш одну ніч, то скільки ночей він спатиме непробудно, проковтнувши тричі по дві заразом? Безсумнівно, три

ночі, подумав він, а може, більше, ніж три ночі... Але ж між ночами є дні! Тоді, може тільки ніч, день та ще ніч... Зваблива думка! Чи, може, заснути навіки? Ще знадливіше. Заснувши, він у такий спосіб уникне того фатального рішення. Яке ж лукавство і яка несподіванка була б оце для його сина! Стій, стій! Тільки не насухо. Води, більше приготувати води. І без отого вагання та нервувань, що так йому не подобалися в інших. Добре подумав, та, може, так чи інак...

А втім, він згадав, що попереду ще ціла чудова літня ніч.

ПРИГОДА З ПАНОМ КОРНХЕРОМ

На бульварі Жертв, який насправді не був ніяким бульваром, а звичайнісінькою старою вулицею з двома рядами таких же старих лиц, біля потемнілої від часу кам'яної огорожі, на мармуровому ганку, що потопав у трояндах, зупинилися того ранку віденський громадянин Йозеф Штірмер і дільничний поліцейський Штольц.

— Рудольф Бац,— півголосом прочитав Штірмер і показав очима на чорну табличку з написом, прибиту до важких берестяних дверей.

— Так,— відповів поліцейський і натиснув грубим пальцем гудзик електричного дзвінка.— Це дуже скромний, сумирний громадянин, до речі, такий же огрядний, як і я...

В глибині приміщення озвався ледь чутний голос дзвіночка. Штірмер і поліцейський стали чекати. Та ніхто не озивався, і обидва відвідувачі перезирнулися.

— Дзвонить іще раз, Штольце,— мовив Штірмер і, розгорнувши чорну шкіряну папку, знову подивився на останнє число в списку.— Це всього-на-всього сьомий за сьогодні,— додав він, усміхнувшись,— але не будемо відступати при першій невдачі!

Поліцейський знову натиснув гудзик дзвінка. Цього разу палець його затримався довше. Дослухаючись до деренчання дзвінка, що долинав ізсередини, Штірмер озирнувся довкола.

— Тут нас чекає добрий улов... Як гадаєте, Штольце? Ці осінні троянди, що так розкішно квітуть... Певно, справа досвідчених рук...

— О ні! — всміхнувся дебелий поліцейський.— Це в пана Баца просто хоббі, він особисто доглядає свій квітник. А щодо троянд, то вони не осінні: якийсь дивовижний сорт, цвіте і взимку, і протягом цілого року, як оті, у парку перед парламентом, якщо помітили. Пан Бац, певно, працює в якійсь торговельній установі і навіть не скидається на людину, котра тримає садівника.

— Гм,— не без заздросців зітхнув Штірмер.— Не сказав би, однак, що і злидар. Будинок, тільки гляньте — справжній замок!

— А це не його,— відповів Штольц.— Пан Бац оселився в моєму кварталі років три-чотири тому. Живе тут з дружиною.— Поліцейський усміхнувся.— В цьому кварталі я служу чотирнадцять років. Пробивав якось проаналізувати поведінку цих людей, хоч, повірте, особливої потреби в цьому й не було. Пані Бац виходить з дому, коли їй заманеться, і тільки тоді, коли чоловік на службовій нараді або просто коли в нього бракує часу піти до аптеки. Вона, знаєте, завжди простуджена, у неї якась хронічна нежить, чи що, от і купує собі краплі, та ще аспірин. Що ж до будинку, то його власника вже й на світі немає. Єврей був, здається...

— Ви добре поінформовані, пане Штольц,— по-дружньому зауважив Штірмер, аби якось перепинити балакучого поліцейського.

— О, адже це моя робота, пане. Це дуже полегшує мені службу, що до певної міри хоч і цікава, проте не така вже й легка, як здається. За чотирнадцять років, знаєте...

— Може, подзвонимо ще раз? — вдруге увірвав його Штірмер.

— О, будь ласка! Що ж до мене, то...— і поліцейський утретє натиснув чорний гудзик дзвінка.

Майже тої самої миті з будинку долинув крик:

— Nein, Rudi! Nein!..¹

Істеричний жіночий крик заглушив пістоletний постріл. Поліцейський з усієї сили штовхнув двері. Вони не піддалися. Штольц вилаявся й знову щосили вдарив плечем. Штірмер, не розуміючи нічого, вражено дивився, як поліцейський раз по раз усією вагою тіла налягав на товсті двері, а вони хоч би здвигнулися.

— Почекайте тут, я зараз...— сказав поліцейський, що для Штірмера пролунало як наказ. Тримаючись за плече, яке вже досить-таки боліло, поліцейський нагнувся по кашкет, що злетів з його голови.— Там, за рогом, телефонна будка. Я зараз повернуся.

Він легко перестрибнув через п'ять сходинок ганку. Потім його важка, незграбна постать майнула бетонною доріжкою й понеслася вздовж вулиці. Штірмер тільки тепер помітив високу зелену огорожу й залізну хвіртку, яка й досі хиталася. Він раптом відчув себе зовсім самотнім і безпорадним. Машинально зняв окуляри, протер товсті скельця й, не думаючи, запхнув їх у горішню кишеньку святкового костюма. Тоді білою шовковою хустинкою витер спітнілі руки.

Помітивши поліцейського, що повертався, він полегшено зітхнув. Йому здалося, що минуло не кілька хвилин, а ціла вічність.

— Дякую, пане Штірмер,— сказав задиханий поліцейський.— Зараз прийде сам поручик Еккерман. Нашу акцію доведеться ненадовго відкласти...

— О, прошу, прошу,— пробелькотів Штірмер.— Я вам ще потрібен?

— Мені дуже прикро, пане, але ви, на жаль, єдиний свідок...

Штірмер безпорадно стелував плечима, переклав чорну папку з правої руки в ліву і знову вийняв з кишеньки окуляри...

¹ Ні, Руді! Ні!.. (Нім.).

Того ж вечора віденські газети під великими заголовками надрукували сенсаційне повідомлення:

«Цілком випадково у приватному будинку на бульварі Жертв сьогодні було виявлено кривавого злочинця, колишнього обер-штурмфюрера СС Рудольфа Корнхера, відомого співучасника Ейхмана по знищенню єврейського населення в окупованих країнах Європи. Помітивши на своєму ганку поліцейського і, певно, налякавшись, він рівно о дев'ятій тридцять ранку пострілом з пістолета у скроню покінчив з життям. Тривога на цей раз була безпідставною: громадянин Йозеф Штірмер і черговий дільничний поліцейський Штольц завітали до нього не з метою арешту, а щоб узяти добровільний внесок для громадян югославського міста Скопле, зруйнованого катастрофічним землетрусом...»

ВЕЛИКА СИНЯ БРОШКА

Несподівано, не пам'ятаю вже чому, мені спало на думку, що всяка велика правда складається з дрібних неправд. І що майже всі люди брешуть — одні зі злості, інші з доброти свого серця, дехто за звичкою, а дехто й з потреби.

І тут я вражено зостановився, бо ніяк не міг втямити, що ж привело мене до такого дивовижного висновку. Але в цій історії все складається зовсім незвичайно: він брехав ні зі злості, ні з доброти свого серця, ні тим паче за звичкою. В чоловіка просто не було іншого виходу. Приходить щодня додому о другій десяті, напвидкуруч обідати, хапати рибальське причандалля й до пізнього вечора киснути в річці — даруйте, але цього не годна витримати ніяка жінка. Може, й знайдеться якась недорікувата й добросерда Павлинка, котра терпітиме, ждатиме, що колись-такп в тебе

озветься совість. Та врешті і її сліпий, забобонний терпець увірветься. Отоді й з'являється знайомий усім черв'ячок, починає точити так зване сумління, і єдиний вихід — це подарувати якусь дешеву брошку...

Він добре знав про свою неухважність. Тому ще раз вирішив контролювати віднині кожен свій крок, кожен учинок. То було в четвер, це він пам'ятав добре. Щочетверга в них відбуваються виробничі наради адміністративного персоналу. Зміркувавши, що нарада не закінчиться й до третьої, він вислизнув на цілу годину раніше, аби разом з Костою встигнути на річку.

Усе складалося якнайкраще. Отже — четвер...

На календар, що лежав на його столі, він глянув мимохідь. Календар як календар, тільки німецький. Дев'яте квітня!

Раптом руки в нього опали, чоло зросив холодний піт. Він згадав, що й торік цього дня він забув, що в Павлінки день народження. Увечері вона влаштувала йому такий спектакль, що його й досі в дрозж кидає від самої згадки про це... А втім, то в них була остання сварка. Відтоді Павлінка перестала звертати на нього увагу, мовляв, що хочеш, те й роби. Тільки сказала: «Ну й грець із тобою!» — і, наче равлик, відособилася.

Він глянув на годинника, мерщій згорнув зі столу папери, замкнув їх у шухляду, винувато всміхнувся друкарці, буркнув, що скоро повернеться, і вийшов з канцелярії.

— Наш Ахіл знову подався ловити рибу, — почув він невдоволений голос діловода й грюкнув за собою дверима.

У вітрині крамниці він побачив цілу купу всіляких прикрас. Була серед них і велика ясно-синя брошка з чорним рачком посередині, ще й сережки на додачу, такого ж самого кольору, як і брошка.

— Скільки? — спитав він довготелесого продавця, зайшовши до крамниці й схилившись над прилавком.

— Оця? Гм...— продавець допитливо глянув на нього.— Бачу, в вас, чоловіче, непоганий смак! — Він потер брошку об рукав правої руки.— Гарна, еге ж? Ясно-синя, прозора, наче море перед заходом сонця! Гармонує з усяким кольором і пасує до будь-якої сукні. А матеріал? Вічний, спеціальна маса... імпортна, ось, гляньте!..— І кинув брошку на плитчасту підлогу. Брошка підскочила, але не розбилася. Продавець спритно нагнувся, підняв її, знову витер і тицьнув йому під носа.— Погляньте. З нею нічогосінько не сталося!

— Скільки коштує?

— О, зовсім мало! Я теж узяв таку своїй дружині.— Продавець усміхнувся.— Звичайно, якщо... візьмете весь гарнітур,— він недбало кинув на скло сережки.— Тисяча дев'яцот п'ятдесят шість динарів. Ви тільки погляньте! Останнє слово паризької моди! Ваша дружина... тобто пані... товаришка...

Він заплатив гроші і, щасливий, повернувся до канцелярії. У нього начебто трохи відлягло на серці. Якось викрутиться. Скаже Павлинці, що давно вже вподобав цю чудову брошку, але не міг купити, бо кляті торговці, хай їм біс, цілих п'ять днів визначали ціну!.. Звичайно, він мав ще тиждень тому або принаймні вчора купити злощасний подарунок, а сьогодні ранесенько встати й тихенько покласти його десь на видноті: Павлинка прокинулася б і відразу помітила подарунок. Вона б зойкнула з несподіванки, обняла його й міцно-міцно поцілувала. І всі його гріхи спокутувалися б, мов після сповіді...

Прийшовши додому, він нишком розгорнув брошку й сережки і поклав їх зверху разом з папірцем на рибальську торбу, що висіла в шафі. З апетитом наминав обід і ждав.

«Мабуть, і справді треба класти цьому край, бо з власної дружини зробив хатню робітницю,— подумав

він.— Сьогодні ж увечері візьму всіх трьох і гайнемо разом трохи погуляти...»

Пообідавши, він розгорнув газету й кілька разів перечитав чорні, мов жуки, літери якогось заголовка, так і не второпавши, про що в ньому йдеться. Павлінка мила посуд. Як на те, їй нічого не треба було в шафі і вона не заглядала туди.

— Ого! — раптом підхопився він, мов опшарений.— Невже за десять третя?!

— А що? — підозріло глянула на нього Павлінка.

— Та розумієш, ми з Костою домовилися о третій зустрітись... Підемо на рибу...— збрехав він.— Павонько, відчини, будь ласка, шафу і подай мені торбу! — І, вдаючи, ніби поспішає, швидко почав надягати іншу сорочку.

Павлінка поклала ганчірку, якою витирала посуд, і підійшла до нього:

— Митко, прошу тебе, не йди сьогодні нікуди.

— Чому?

— Підемо ввечері погуляємо. Всі разом.

— Це що, вона придумала? — кивнув він головою в бік своєї матері, яка мовчки дивилася на них.— Вона, так?

— Ні, що ти. Просто мені хочеться принаймні раз на місяць вийти з тобою на вулицю. Хай люди побачать нас разом, бо, чого доброго, подумують, що...

— Облиш, будь ласка, й не розігруй комедії,— примирливо сказав він.— Подай мені торбу.

— Погляньте на нього! — не витримала мати.— Бач, чого захотів: торбу йому подай!.. Де твоя совість?

— А вам що до того? Я ж прошу Павлінку, а не вас. Чого вам совати носа, куди не слід? До речі, сьогодні я й сам хотів піти з вами погуляти... А тепер...

— Дурна будеш, як послухаєш його й подаси торбу! — Мати вхопила малого за руку й хряпнула за собою дверима.

Павлинка жбурнула тарілку на полицю, сіла на канапу й затулила руками обличчя. Це його трохи спантеличило. За всіма правилами дружина мала б зараз розкритися, як два місяці тому, погрожувати. А вона... мовчала. Це щось нове. Павлинка тихо схлипувала, плечі її раз у раз здригалися...

— Чого ти плачеш? — спитав він.

Павлинка глянула на нього примруженими, повними образи, заплаканими очима, в яких, здалося йому, палала ненависть.

— Знову я винна? — спитала вона глибоким, напрочуд спокійним голосом. — Так ось що, любий: якщо ти зараз кудись підеш, то можеш більше не вертатися. Бо мене тут ти не застанеш. — Вона встала й гнівно стрельнула в нього очима. — Досить з мене. І не червоній, мов наречена. Не маєш про що погомоніти зі мною, так? Не даю тобі спокою своїми ідіотськими розмовами про базар і про кожен витрачений динар? Не можеш хоч раз на місяць перебороти оту свою божевільну пристрасть і побути з сім'єю...

— Пробач, Павлинко, — перепинив він її сердито, — але я теж не думаю, що тобі важко хоч раз на місяць відчинити шафу й подати мені ту клятву торбу! — В горлі у нього пересохло. Він відчув, що лице його й справді почервоніло.

— Досить з мене, — повторила Павлинка й витерла сльози. — Ви вже сидите мені в печінках — і ти, і твоя клята риба, і отой волоцюга Косто! Годі. Я виходила заміж не для того, аби тільки народжувати дітей, прати сорочки та варити їсти. Якщо ти розраховував тільки на це, то треба було одружитися з якоюсь... — Дружина не докінчила і, приклавши до уст хустинку, замовкла. З очей закапали рясні сльози.

— Істеричка.. — процідив він крізь зуби.

Павлинка обпекла його поглядом. Почервоніла.

— Це все, що ти міг сказати? Гаразд, Митку... Дя-

кую.— Вона розв'язала фартуха й кинула його на канапу.— В такому разі я зараз подам тобі твою торбу...

— Пропади ти пропадом разом з тою клятою торбою! Не потрібна вона мені, нікуди я не піду!..— Він випростався на канапі й знову взяв у руки газету.

— Ні, я таки подам тобі ту чортову торбу! Іди та повіся разом з нею. На!..

Павлинка відчинила дверцята шафи, простягла руку до торби й... завмерла. Потім ніяково обернулася до чоловіка. Очі її ще були повні сліз, але вже розгублено, присоромлено усміхалися до нього.

— Це... для кого? — В голосі її прозвучали й щира радість, і жаль, що вона так по-дурному розкричалася на чоловіка. Смагливі щоки її залив рум'янець.

— Не вдавай із себе наївну! — похмуро кинув він і подумав: — «Яка ж вона гарна! Треба, щоб частіше так засоромлювалася!»

Павлинка підійшла до нього, зіп'ялася навшпиньки й поцілувала. Він не поворухнувся. Щось здавило йому горло. Вона знала, що завинила, і вибачалася поцілунком. Усі жінки однакові!

— Я... я така...— Павлинка не знала, що казати далі, потім розчулено зітхнула й пригорнулася до нього. Він глянув на неї: лице і шия в неї були червоні, мов буряк.

— Гаразд,— мовив він.— Ти принаймні сказала все, що думаєш про мене. Я можу тобі тільки подякувати за це...— і, вислизнувши з її обіймів, відійшов до вікна.

Павлинка голосно засміялася.

— Чого ж ти сердишся? Брошка просто чудова! Такі тепер дуже модні...

«Всі ви однакові!» — подумав він.

— А тепер скажи, що ти накоїв, що піддобрюєшся?

— Облиш ці дурні жарти,— сухо сказав він.— Після такої сцени це тобі зовсім не личить.

— Не сердься, будь ласка, я й справді не знаю, з якої речі ти купив мені це диво?

Він помовчав. Гнів і образа в нього вже пройшли. Адже сьогодні день Павлинчиного народження!

— Невже не здогадуєшся? — спитав він і стрівся очима з її здивованим поглядом. — А який сьогодні день? Глянь у календар...

На полиці, поряд з приймачем, стояв барвистий календар.

— Ну... дев'яте червня... — замислено мовила Павлинка. — А ти гадав, що річниця нашого одруження? Вона буде двадцять дев'ятого...

Йому все раптом стало ясно: він помилився на цілих два місяці! Ну, звичайно, помилився. Адже день її народження був два місяці тому! І він зареготав. Павлинка ніяк не могла зрозуміти, в чому річ, чого він регоче так голосно і з такою насолодою. Нарешті Павлинка теж не витримала й собі почала сміятися...

— Який же я дурень! Який йолоп! — реготав він, ляскаючи себе долонею по лобі. — Зовсім розум утратив... Гадав, що сьогодні дев'яте квітня, ти розумієш?.. Переплутав у календарі римські числа!.. Ха-ха-ха!..

Відчинилися двері, і на порозі стала здивована мати. Він випустив Павлинку з обіймів, ухопив матір і закружляв з нею по кімнаті.

— Мамо, коли б ви тільки знали, який у вас недоумкуватий син!..

СОРОЧКА

— Було нас троє, маленький,— сказав він. Усі для нього були маленькі, навіть я, на цілу голову вищий за нього.— Було нас троє, маленький,— повторив він знову.— Уранці, коли бували голодні або ж хотіли привернути увагу хазяїнової служниці Ліли, ми голими кулаками били черепицю. Не віриш? По цілому десятку розбивали навпіл. А вона весело сміялася, маленька, аж у долоні плескала. Певно, здогадувалася, нащо ми те робимо. А щоб виказала нас хазяїнові? Ні! Бо й вона була ніби нашою співучасницею, маленький.

Але ж знаєш: коли щось надто часто повторюється, то швидко набридає. Набридла нам і та черепиця, і вона, Ліла, набридла, стала ніби чужа. Либонь, тому, що обернулася звичайною коханкою. Ні, жоден з нас не був тим щасливчиком. Знайшла собі якогось об'їждчика, а потім і йому дала одкоша. Це вже переходило межі любові, розумієш? Зосталися ми самі. З отою вічною нудьгою й одноманітністю. Усе вже було випробуване, все знане. Але сезон тривав. Ось як і тепер. Минає вересень, а кожен новий день кращий за попередній, ніби створений якраз для тої осоружної черепиці. У ті дні в нас тільки й розмов було, що про домівки. А потім і вони припинилися. Вже й говорити не було про що. Лишилося ще купити сяких-таких подарунків додому. І ми почали вчапати до міста. Кожного базарного дня ходив котрийсь із нас. Купували хто взуття, хто штани, хто інше шмаття. Бо коли повернешся з зарібків, то мусиш принести щось додому. Отаке-то було наше

життя, маленький. А черепиця — вона сама по собі, звичайно. Вона була нашою вічністю, маленький, хоча ми завжди намагалися забути про неї. Ось як тепер, — і він хитро всміхнувся.

І от серед цієї одноманітності прийшло *воно*.

Було вже десь по обіді, коли до нас прибіг Панде. Був він увесь збуряковилій, збуджений.

— Сорочки немає, — сказав він, — сорочки, що я вчора кушив.

То була гарна сорочка. Біла, з цупким коміром і подвійними манжетами. Цілу годину ми витратили, поки сторгували її в продавця.

— Пошукай гарненько, — сказав я. — Хто її візьме?

Він пішов і позачиняв усі двері. А потім почав обходити по черзі всі кімнати; мовляв, тільки так він її знайде, бо не інакше, як хтось узяв. Простіше — украв хтось. Ми стояли у дворі й дивилися, як він то входив, то виходив з якоїсь кімнати.

Руки ми тримали в кишенях і мовчали. В таких випадках важко про щось говорити. Дуже важко. Розумієш, усяк почувався трохи злодієм. І водночас кожен був ображений. Не знаю, хто які слова тримав на язиці, але я, хоча й був його найкращий друг, готовий був до всього. Хай би він тільки не знайшов її.

Але він знайшов сорочку. Виніс її, тримаючи на пальці, і тоді я побачив, як усі полегшено зітхнули, видихнувши оте гірке повітря, що їх душило.

Він ішов просто на нас, видивляючись когось у гурті, і раптом зупинився. Обернувся неквапно до муляра, що сидів на низенькому камені.

— Ти? — спитав.

Муляр і не глянув на нього. Навіть не ворухнувся. Присутні загомніли.

— Ти? — повторив Панде. — Ти вкрав сорочку?

— Він щойно повернувся з міста, — сказав сивий сторож. — Допіру прийшов.

Муляр не рухався. Він дивився кудись далеко, так далеко, що, здавалося, дивився в самого себе.

— На його ліжку була,— сказав Панде.— Ану, кажи,— гримнув він.— Хочеш, щоб я тебе помилював, так? Тоді скажеш?

Муляр мовчав. Він і не опирався, коли йому в'язали руки, а потім перекинули мотузку через перекладину. Стояв, випроставшись, з високо піднятими руками над головою, тільки очі його були порожні. Байдужі. На його по коліна голих ногах ще виділилась пилюка, що він її зібрав на довгому шляху. І груди були голі, бо тісний порваний піджачок не застібався— не було гудзиків.

Неприємна була картина. Неприємні були й очі, які так не по-людськи стріляли в нього своєю холодною гостротою. А потім оті докори, ті слова, які тільки й ждали, щоб зірватися з язика. І, може, все обійшлося б інакше, коли б він хоч слово промовив, але він мовчав, виструнчений і високий, з піднятими над головою добре зв'язаними руками, мотузом підвішеними до перекладини. А люди проходили повз нього, шукаючи втіхи в тому пубуденному видовищі, і, розчаровані скромнучістю свого вдоволення, починали нишком сміятись про себе і з білої сорочки, і з самого короткорукого злодія, що так по-дурному вскочив.

— Простіть його,— насмілився зауважити сторож.— Адже це він уперше.

А потім його одв'язали, і він знову сів на той самий камінь, задивившись у ніч, яка поступово облягала поле. Тоді не було світла на фабриці. Тоді ще каганцями світили, маленький. Але він тої ночі не світив каганця. Він zostався сам у дворі й сидів, поки ми всі вкладалися спати. Ніхто не посмів наблизитись до нього. А він мовби замкнувся в собі, все мовчав, вистежував. Ні, він не збожеволів. Все ж якось дивно поводився тої ночі. І, мабуть, слід було комусь із нас

лишитися біля нього та пильнувати. Але хто б на те згодився тоді?

А вранці, ще до того, як пролунав дзвін, мене розбудив Панде.

— Сорочка знову пропала! — сказав, мало не плачучи. Він стояв коло ліжка на килимку й дивився на стіну. Потім нагнувся, глянув за ліжко, чи не впала.— Ні, нема,— додав. Вийшов з кімнати й тут же повернувся замислений.— Ліжко його не займане! — мовив.— Певно, вирішив помститися мені за вчорашнє. А чим я його скривдив? І чого ображатися? Це я мав образитись, ще й властям заявити на нього...

Трохи згодом його знайшли. Він висів на тому ж самому мотузі, що ним учора в'язали йому руки. Тільки тепер той мотуз міцно стягував його шию, а очі дивилися якось дивно, мовби хотіли зрушити стіни й проникнути в щось далеке, недосяжне. Того дня він уперше був одягнений в сорочку. В гарну білу сорочку з цупким коміром.

Перетяли мотузку. Але було вже пізно, аж надто пізно. Потім хтось гайнув до міста, і десь опівдні на широке дворище в'їхав автомобіль. Вийшов спершу хазяїн, потім ще двоє. Ішли не кваплячись, мовчки, ніби під час якогось обряду, з личиною смиренності, що нею завжди супроводжують смерть.

— Ніхто не чіпав його? — спитав один з прибулих, коли увійшли до стайні.

— Тільки з зашморга зняли,— відповів сторож.

Він довго дивився на жовту купу м'яса, розпластану біля його ніг.

— Певно, самогубство,— мовив задумливо.

Другий кивнув головою. Кивнув і хазяїн. Закивали й ми всі. А коли вийшли з порожньої стайні, несподівано всі ми відчули себе вкрай знеможеними. Наче біля тої жовтої купи залишили частку свого життя. Почуття провини карало найдужче, маленький, бо кожен з нас

у ту мить почував себе винним. Усі ми наче були призвідцями тієї смерті. Та хіба й справді ми не вішали в нього людину? Хіба не ми в'язали його мотузкою?

Не говорили нічого поміж себе. Наче лякались один одного. В кожному чужому погляді мовби читали мовчазний, німий докір.

Никали по широкому дворищу й намагалися не дивитись на фатальну перекладину над дверима, але муляр з піднятими над головою руками все стояв перед очима. Він неначе проймав нас гострим поглядом, спрямованим у найвіддаленішу цятку.

Минув той довгий страшний день. Минув і другий. А потім знову приїхав хазяїн і сказав, що з муляром усе влагоджено, що нас не допитуватимуть, бо все, мовляв, ясно.

Сказав також, чому муляр наклав на себе руки: в той день він програв у місті всі гроші, увесь свій зарібок за літо. До останнього динара. А працював же. Та ще й як працював усе літо заради тих грошей.

Хазяїн казав правду. Хоч я його й не любив, але мушу визнати, що він казав правду.

Ота строката рулетка забрала в нього гроші, ота біла кулька, що перескакує з одного кольорового числа на інше, коли рулетка крутиться. Мабуть, тому він і стояв тоді німий, з високо піднятими над головою руками. Біс його зна.

— А сорочка? — спитав я.

— Сорочка, маленький? А її Панде зняв з небіжчика ще тоді, як перерізали мотузку. Мулярові вона вже була не потрібна. Адже знаєш, люди приходять у життя без сорочки, то без неї можуть і піти з нього.

ДИЛЕМА

Коли Стояна грубо виштовхали з хати, він став посеред двору і ще раз, либонь, востаннє, обвів очима свою господу. На порозі в розпачі заламувала руки ошаліла від горя Марія, а за її спідницю перелякано тримався їхній дворічний Райчо. Жандарми повели Стояна, і він не опирався. Тільки в пам'яті в нього міцно закарбувалися дружина й син, що стояли в дверях. Хлопчик смикав матір за спідницю й плакав. А він ішов, оточений жандармами, й нічим не міг йому зарадити.

Двоє жандармів ішли попереду, двоє ззаду. Один із них, циганоликий, котрий ішов за ним праворуч, час од часу штурхав його під ребра. Стоян озирався й люто глипав на нього. Попереду байдуже чвалав русявий дужий чорногорець, несучи в лівій руці Стоянів карабін без ременя.

З вікон селянських хат витикалися налякані обличчя, і Стоян чув або просто вгадував шепіт: «Повели... Стояна повели...»

Підійшли до корчми край села. Конвой зупинився. Троє жандармів зайшли всередину, а Стояна залишили на шляху з чорногорцем. Згодом із корчми вийшов циганоликий і щось шепнув чорногорцеві. Стоян здогадався, що він міг йому шепнути: веди, мовляв, а ми наздоженемо.

— Ходімо, друже,— звернувся до Стояна чорногорець, коли циганоликий зник у корчмі.

Стояна здивувала ця несподівана доброзичливість конвоїра. Він слухняно повернувся й рушив до мосту.

Знав, куди йде і що на нього чекає. Ішов поволі, не поспішаючи, час од часу оглядався навколо, прощаючись з рідним селом.

— Давай трохи швидше,— підганяв його жандарм.

«Ті, може, й не прийдуть,— подумав Стоян про жандармів, що залишилися в корчмі.— А з цим я вже якось упораюсь. Тільки ж до чого оте «друже»? Що він за людина? Йтиму повільніше та поміркую, а стукнути його ще встигну. Жандармерія далеко, йти півгодини, а то й більше».

Поминули міст і крутою стежкою піднялися на пагорб. Стоян зупинився й прохаюче поглянув на жандарма.

— Відпочиньмо трохи,— сказав.

Жандарм уже стояв, широко розставивши ноги й спершись на Стоянів карабін без ремня, рукавом витирав спітнілого лоба. Був теплий квітневий полудень, сонце вже добре припікало. Жандарм розстебнув мундир.

— Гарзд,— погодився він.

Стоян озирнувся на свою хату, яку звідси було добре видно. У дворі він побачив постаті кількох жінок. Вони теж дивились у його бік. У вухах знову зродився пронизливий дитячий плач.

Суворий коміта-бунтар, що зжився з гвинтівкою й горами, огрубілий від непевного життя, байдужий до смерті й крові, Стоян дивився на свою хату, ладен розплакатися, мов дитина. Його вели туди, звідки не було вороття. Довго його вистежували, підстерігали, і ось він попався. Досі він боровся і вбивав, а тепер уб'ють його. Йому подумалося, що надто дешево продає він своє життя. Міг би й дорожче. Але тепер уже все, кінець! А втім, до жандармерії далеко! Хтозна, може, ще й не кінець? Але ж цей довготелесий русявий чорногорець, який називає Стояна «другом», веде його до того кінця. Одриває від рідних гір, від села,

від домівки. За село, за домівку, за зелені оксамитові ниви, за сріблодзвонні отари — за все це він боровся, не шкодуючи життя. Але тим, що ведуть, це байдуже. З-під жандармських кашкетів цього не побачиш. Вони вдягнені в сіру уніформу, тому й душі їхні і почуття посірили.

Стоян дивився просто себе повними сліз очима. За селом височіли гори — могутні, темні, неприступні. Він добре знав їх, ці гори, знав і розумів їх. І вони знали його. Стільки літ разом! На їхніх крутих стежках і полонинах, серед стрімких скель і проваль, Стоян почувався в безпеці. Звідти він мстив ворогам за кривди, бо не міг терпіти нікого на своїй шні. Так заповідали йому діди й прадіди, і це навіки лишилося в його крові. Дід і батько загинули в боротьбі, як і личить героям. І він помре від кулі або повисне на мотузці. Байдуже. Головне, що помре як герой.

Його схопили зненацька. Стоян спустився з гір, щоб провідати жінку й дитину. І потрапив у пастку. Певно, хтось виказав. Нічого. Друзі в горах пометяться за нього. Шкода тільки — зі смертю для нього скінчиться все. А він же хотів боротися! І ось усьому кінець. Це тяжко, ох, як тяжко! А втім, ще побачимо...

— Ходімо вже, спізнаємося, — вивів його із задуми голос жандарма.

— Що ж, ходімо — то й ходімо... Людина я, не дерево... Жаль розлучатися з тим, що любе серцю, за що ти платиш життям... Ходімо, — пробурмотів Стоян більш до самого себе.

Йшли вузькою стежечкою, що в'юнплася по косогору, то опускаючись, то піднімаючись угору. Внизу, за метрів сто під ними, затиснута високими чорними скелями, пінилась річка.

Жандарм недбало ніс свою гвинтівку на плечі. Стоянів карабін він перекидав з руки в руку. Йому, певно, було важко. Попереду йшов Стоян, якимось неприродно

накульгуючи на праву ногу. Жандарм пильніше придивився до нього. Що це? Прикидається, чи справді болить нога? Накульгує ледь помітно. Жандарм дивиться на його широкі плечі, силкується зазирнути Стоянові в очі, але не може помітити в них ані найменшого сліду ненависті.

— Чого це ти кульгаєш? — спитав жандарм.

— Давня рана болить, — відповів. — Од вашої кулі. Не знаю, що то з нею. Болить, вражина, — і край.

Жандармові нічого сказати. А коли навіть є що, то негоже теревенити з арештантом. Він — жандарм, і мусить робити все за законом, мусить привести цього чоловіка в дільницю і передати його начальству. Стоянові теж нічого сказати. Хіба ж цей жандарм чимось зарадить, коли він поскаржиться йому на свою рану? Та й з якої речі скаржитися? Навіщо? Краще йти собі мовчки й думати, як ліпше виплутатися з цієї халепи. Рана болить. Це якоюсь мірою і добре, бо набагато полегшує справу: вони йтимуть повільніше. А це означає, що він матиме час на роздуми і, може, таки щось надумає. Знов одне: поки дихаєш — борися, як можеш і скільки можеш. А жандармерія ще далеко. Він передчував, що не дійде туди, що знайде спосіб врятуватися. Жити на світі раз, — міркував він, — і раз помирати. А він ще молодий, і не годиться йому вмирати скореним, безсилим. Можна дожити й до вісімдесяти років і потім спокійно вмерти, вдоволенням, ситим. Але можна вмерти і в боротьбі, умерти, скошеним гарячою кулею. Така смерть не страшна. А ось так, щоб вели тебе, як худобину на бойню, знати, куди йдеш, лічити кроки, не маючи змоги нічого зробити, — так він не хотів умирати. Та ще ці кляті мухи! Літають і літають перед очима, заважають думати. А може, вони хочуть йому допомогти? Дурниці! Як то можуть йому допомогти мухи? Нога, поранена нога — вона допоможе. Тільки він поки ще не бачить як. А мухи надокучливі...

З-за повороту вигулькнуло двоє людей. Один пішки, другий верхи на коні. Хто вони? Може, знайомі? Може, саме тепер щось станеться? Побачимо. Ось вони наближаються. Чи хоч озвуться до нього? «Добрий день» — скажуть. Саме так вони скажуть йому. А він їм не відповість. Чому? Бо для нього це не «добрий», а фатальний день. Незнайомі. Пройшли мимо. Їм відповів жандарм. Нічого не сталося. І все-таки щось мусить статися.

— Стомився? — спитав жандарм.

«Мабуть, йому набридло моє мовчання», — подумав Стоян.

— Байдуже, — відповів.

«Йому байдуже, — подумав жандарм. — Йому тепер і справді байдуже».

Йому байдуже. Так він сказав. Але йому не байдуже. Іде на смерть, а хіба ж у такому разі може бути людині байдуже? Мусив так відповісти, міг би навіть мертвим прикинутись, коли б це можливо, аби показати, що йому байдуже. Краще так — ні лицем, ні поведінкою не виказувати своєї тривоги. Хай для них він залишиться бунтарем, комітою, і хай розстріляють його, якщо вже дійде до цього, як бунтаря. Чи витримає ж він так, чи витерпить усі тортури, що чекають на нього? Він би не хотів виказати перед ворогами навіть найменшої слабості.

— Знаю, тяжко тобі. Ще й кульгаєш. Болить? — звернувся жандарм до Стояна, аби врешті порушити нестерпне мовчання.

«Мабуть, йому прикро, що веде мене. Хоче заспокоїти своє сумління. Тому й виказує мені співчуття», — міркує Стоян.

— Нога й справді болить. Але мені не тяжко. Прикро тільки, — відповів згодом. — Міг би дорожче продати своє життя. Воно й так виходить недешево, але міг продати дорожче...

І нога йому боліла, і тяжко було, і прикро. Але нащо признаватися, що йому тяжко? Нічого це не дасть. А нічого — це таки нічого. Признатися ж, що йому тяжко, в його становищі варто ще менше, ніж оте нічого. Краще думати — гляди, щось і придумаєш. З кожним кроком відстань до жандармерії зменшувалася, і він гарячково думав. Йому раптом нестерпно захотілося курити. Може, потім він щось і придумає. Пошукав у кишенях. Немає табакерки — забув удома.

— У тебе є тютюн? — обернувся до жандарма.

Вони сіли. Жандарм дістав табакерку й подав йому. Стоян скрутив собі товстеньку цигарку.

— А вогню? — знову спитав. — У мене немає.

Жандарм дав йому й сірники. Потім і собі скрутив цигарку. Коли закурював, Стоян зміряв його очима. У жандарма сині очі й вицвілі, майже безбарвні брови. Лице грубе, вилицювате, мов у необтесаної статуї. Але сині очі робили те лице наївним, добродушним, майже дитячим. Руки, що скручували цигарку, були великі, з широкими, твердими долонями. Лице, руки й те, як він слинив цигарку, виказували в ньому селянина. Стоянові цей жандарм видався нараз маленьким, майже хлопчаком, на якого силоміць натягли сіру уніформу. Нічого в ньому не було жандармського, окрім уніформи.

Коли він крутив цигарку, Стоянів карабін лежав біля його ноги. «Вхопити б того карабіна й луснути його по голові», — подумав Стоян. Була мить, коли він уже ладен був зробити це, та, зустрівшись поглядом із синіми очима жандарма, завагався. Ну, як його вдариш? Хіба міг би він, наприклад, убити ластівку? А ця людина чимось нагадує ластівку.

Підвелися. Пішли плече в плече. Попереду, кілометра за півтора, біліла дільниця. За півгодини чи й раніше вони дочвалають туди. Дивився Стоян і думав. Не хотілося йому такої смерті. А здавалося ж, нічого немає легшого, ніж звільнитися від цього жандарма. Тільки

як? Жандарм на цілу голову вищий за Стояна. Але то пусте. Стоян ішов нехотя, посмоктуючи цигарку й усе дужче накульгуючи.

Коли б оцей жандарм був злим, Стоян зумів би позбутися його. Скільки він вислизав з пазурів смерті! Та й тепер, либонь, не так-то вже й важко врятуватися. Щоправда, жандарм озброєний. Але Стоян не думав про гвинтівку. Ні, ні. Він легко міг би вирвати її з рук чорногорця, перш ніж той би отямився. А от доброта, доброта його... Як переступити через оте його «друже»? Як у нього вирвати, знешкодити оту доброту? Як боротися з нею? А треба ж, адже йому так не хочеться вмирати...

Зиркнув скося на жандарма, а той ішов так, наче був тут сам-один. Певно, поринув у якісь свої роздуми й забув, що поруч Стоян, відомий на всю округу коміта. Ішов він неквапно, мовчки дивився перед себе й посмоктував свою цигарку. От і вбивай такого! А видно, не з багатих він, з бідняків. Руки — золоті руки, не гвинтівку б їм тримати, а стискати чепіги плуга! З гвинтівкою ж вони не варті й шеляга. Ні, не для жандармської служби народила його мати. І що тільки змусило його натягти на себе оту сіру уніформу? Може, злидні? Може, в нього ні кола ні двора? Тоді й справді, куди ж йому, бідоласі, подітись, як не в жандарми! Може, жонатий і дітей має купу, от і пішов сюди каратися, аби вони мали кусень хліба. Тепер, либонь, думає про них. Атож! От і вбивай його! Позбавити життя таку людину — нечесно й підло, гріх. А той, видно, і гадки не має, що з ним щось таке може скоїтись. Він, здається, й не вбивав ніколи, і не вмів убивати. Мабуть, вважає, що всі такі, як він. А Стоян мусить же щось робити. Життя під загрозою. І всяк погодився б, що життям не можна кидатись так, як кидають недокурок. Стоянові ще хочеться жити. Йому тільки сорок. Ще не старий... І як воно сталося, що веде його саме цей

жандарм? Чом не пішов з ним отой циганолікий, чорний? О, той дістав би прикладом по макітрі! І думати нічого.

Стежечка піднімалася вгору. Стоян усе важче й важче налягав на ногу.

— Мабуть, рана дошкуляє,— знову тривожить Стоянове серце жандарм.— Візьми свій карабін та й спирайся на нього.

«Я так і знав: рана мене врятує»,— подумав Стоян і взяв карабін.

— Він не заряджений. Спирайся на нього, як на палицю,— знову радить жандарм.

Ну от, мабш! І як його тепер убивати? Дав йому карабіна, каже: «Він не заряджений!» А приклад? Адже він сам важить два кілограми! Біда, та й годі! І навіщо його доля звела з ним? А таки ж мусить щось робити! Дільниця вже близько. Хіба спробувати втекти — так стрілятиме ж. Небезпечно. Кинутись на нього, відняти гвинтівку і — в гори? Так, але чи встигне він? А по-друге, погано для нього, виженуть чоловіка з роботи, ще й у холодну посадять, якщо не щось гірше. Скажуть, навмисне пустив, ще, чого доброго, і до стінки поставлять. Ох, горенько! Ні, немає у Стояна іншого вибору, як... убити його. Хоч-не-хоч, а ціною життя цього жандарма він має врятувати своє життя. Але так не годиться. Кепсько!

Вони увійшли у балочку, зарослу густим чагарником. Ліворуч за якихось п'ять кроків од стежки починався крутий схил, теж зарослий кущами. У вибалку протікав струмок. За п'ятсот метрів од них біліла дільниця. Зловісно височіла вона серед кам'янистих пагорбів.

«Якщо я дам йому вести себе далі, матиму лише п'ятсот метрів життя»,— подумав Стоян. І не міг примиритися з цим. Довкола зелені гори, схили... А він зараз почувався сильнішим, ніж будь-коли, прагнув мати усі оці гори, блукати по їхніх м'яких шовкових травах,

пити з джерел студену воду. Треба щось робити, якщо він справді хоче цього. Але як?

Перед його очима на мить постали знайомі картини гір, і вони видались йому такі гарні й принадні, як ніколи досі. В його очах спалахнув дивний вогник, що виказував незбориму жадобу до життя.

— Щось пити хочеться,— мовив жандарм і спинився біля струмка.— Цей струмок — мов та сльоза. Коли не йду, не промину, а нап'юся. Тільки зачую жебоніння води, одразу ж відчуваю спрагу. Напийся й ти, це тебе трохи збадьорить!

— Не хочеться мені,— відповів Стоян.

Жандарм присів навпочіпки, поклав на пісок кашкета, лівою рукою притримуючи рушницю, сперся на лікоть правої, нагнувся й припав до кришталевої води. Стоян зупинився трохи обік.

«Тепер або ніколи!» — нагло вколола думка, рішуче, вимогливо, гостро. То був наказ звідкись із глибини його свідомості, і він відчув, що скоряється йому. «Тепер!» — волав неблаганний голос. За п'ятсот метрів дільниця. Він глянув на нього й піддався тому наказові. Всі попередні сумніви відсунулися назад, у підсвідомість. Вони, либонь, опиралися, силкувалися вибратися на поверхню, але оте рішуче «тепер, негайно!» відкинуло їх геть. І якимсь мимохіть, несвідомо, Стоян стиснув карабіна в руках, підняв його і, коли жандарм підвів голову, щоб передихнути, з силою опустив на неї — важко, відчайдушно, невідпорно...

Тіло в сірій уніформі обм'якло й плюхнуло в воду. Русява голова занурилась лицем у хвилі. Від неї, вниз по течії, зазміїлися червоні нитки. По всьому тілу, по випростаних на піску ногах пробігли корчі, а потім тіло завмерло.

— Прости, друже,— видушив із себе Стоян.— Якщо я і взяв коли гріх на душу, то тільки тепер. Але ти не вмів цінувати життя! Ти не відчув небезпеки. Я взяв

у тебе твоє життя, щоб продовжити власне. Тепер я вільний. Знаю, це нечесно. Прости, але інакше я не міг.

Стоян схилився над убитим, зняв з його плеча гвинтівку, відстебнув патронташ і зник у гущавині.

А біля струмочка лишився заляклий труп із закритими очима, зануреним у воду обличчям.

З ЧУЖИНИ

...Як нестерпно довго тягнеться час, коли хочеш, аби він спливав швидше! А ще повільніше він тягнеться, коли думаєш, скільки вже минуло і скільки залишилося; думаєш про зустріч і не можеш позбутися думки про неї. Отак і того дня. Я був дуже схвилюваний. Уявляєте собі, повертається тато! Так, так. Повертається з чужини після трьох років відсутності. Я жду вечора, щоб узяти меншу сестричку Елу за руку й гайнути з нею за околицю села назустріч татові. А час усе тягнеться... тягнеться...

Отак, думаючи про тата, я над силу пригадував його лице, тьмяно вкарбоване в мою пам'ять. Тієї осені, коли він виїздив, я пішов до школи. У перший день навчання він подарував мені велику білу монету. І поїхав... А та монета довго мандрувала у мене в кишені до кишені разом з цурпалком грифеля та шматочком червоної губки. Потім перебралася до моєї барвистої шкільної торби. І раптом щезла десь. Довго я плакав за нею, але так і не знайшов її...

Тата я знав більше по вицвілій фотокартці, що висіла на потрісканій стіні в світлиці. Це була єдина фотокартка в нашій оселі, і тому всі ми берегли її — і мама, і я, і Ела. Тато на ній стояв у закленій рамці і, здавалося, дивився на всіх нас з доброю усмішкою. Я часто запитував себе, чому в нас тільки одна фотокартка, тоді як в інших хатах їх багато? Безперечно, тому, що вона в нас була одна, ми її так берегли. На тій фотокартці тато застиг у закам'янілій позі, стоячи біля чудернаць-

кого столика на тоненьких, точених ніжках. На столику невеличкий букетик квітів, і тато торкався його однією рукою. Друга рука, опущена вздовж тіла, якось неприродно тулилася до холоші трохи дивних штанів. А лице татове завжди дивилося на мене з якимось суворим, але приємним виразом. Воно було видовжене, з помітно випуклими буграми на рівному чолі, над яким стирчав дашок його новенького кашкета. Ніс довгий, тонкий і правильний, розділяв лице навпіл. А там, де він зливався з чолом, темніли дві вертикальні зморшки. На диво приємного виразу цьому обличчю надавали тонкі, щільно стулені губи й привітний погляд очей. На лівій щоці темніла маленька родима цяточка. І це все. А втім, не все. У татовім обличчі було щось таке, чого я не міг вловити, а тільки відчував, коли дивився на ту фотокартку. А я таки частенько дивився на неї; знімав зі стіни й дивився, дивився потай від мами й від Єли. Часто пробував перемалювати її, та ледве брався, як когось приносила лиха година, і я знову вішав фотокартку на стіну... Тому я так досконало й вивчив татів фотопортрет. Але довше, ніж будь-коли, я дивився на татову фотокартку саме того дня. Надивлюся гарненько, відставляю й звезду очі вгору, перевіряючи себе, чи добре запам'ятав я татове лице. Бо саме того дня мені конче було потрібно запам'ятати його. Лячно було: а раптом зустріну та й не впізнаю його!

І мама того дня була сама не своя. Двічі помила підлогу в кімнаті, повитирала вікна на веранді і, поки я розглядав фотокартку, прибрала в хаті. Ще вдосвіта підмела перед хатою. І цілий день бідкалася, що тато раніше не повідомив про свій приїзд, аби вона встигла ще й побілити хату. А втім, білити було нічого, бо в хаті й так було біло. Білі були стіни на веранді, ще біліші були вони в світлиці, а решта всі були жовті. Там білили їх не вапном, а глиною, тому вони й були такі жовті.

А йшлося на Петра. Наближалась пора сінокосу. Ма-
буть, тато і квапився, щоб упорати невеличку леваду
та накопати козі хоч трохи сіна на зиму. Хоч вона,
бісова личина, й зосталася яловою...

Мама, певно, вже попорала в хаті, і її тихі кроки
протупотіли на веранді. Наблизилась до вікна, бо ве-
ранда була не широка. Кроки затихли, а до мене доли-
нуло тихе шарудіння паперу впереміш із шепотом.
Певно, мама перечитувала записку, яку тато передав
їй тими, хто повернувся вчора. Я відійшов від фото-
картки, бо знав, що записка та маленька і мати швидко
прочитає її. Став біля вікна й зачекав, поки вона ввійде.

Вона тихо відчинила двері й увійшла до світлиці.
Стала посеред неї, сама маленька, виснажена і втомле-
на, й довго дивилася на фотокартку своїми добрими,
згорьованими очима. Потім прошепотіла щось і вийшла.
Бідна мама! І вона раділа, як раділи ми всі...

Я довго стояв біля вікна. По селу розливався білий
серпанок червеного полудня. У коротких тінях будівель
ще чаїлася вранішня прохолода. Але вона швидко роз-
чинялася в спекоті літнього дня, що іскрився променями
невблаганного сонця з блакитно-ясного неба. Над чере-
пичними дахами мерехтіло прозоре марево. Сонячне
сяйво приємно переливалося в дозрілій, червонястій
траві на луках, серед якої сліпучо біліли щойно роз-
квітлі зірочки ромашок; на межах синіли волошки,
і їхня барва змішувалася з брунатним кольором опале-
них сонцем пагонів винограду. А квіти конюшини, наче
мозаїка у високій траві, заливали всі луки. Колись вони
були зовсім білі, але потім підгоріли на сонці й по-
жовкли. Трава стиха погойдувалася хвилями од подиху
вітру, який доносив на село змішані пахощі різно-
трав'я і ледве чутний скрекіт коників. Хтозна, скільки
там, на луках, отих коників! Зачаївшись між листям
инограду, вони скрекочують і ждуть, коли придуть
люди, скосять траву й залишать по собі довгі прив'ялі

покоси. Тоді вони натавцюються доскочу, ніщо їм не заважатиме, вони стрибатимуть з рівних рядків стерні на пахучі валки й співатимуть, гратимуть, танцюватимуть... Вони ждуть косарів так само, як я ждав, поки звечоріє... За межею, де поле майже підступало до лісу, була наша левада. Вона здавалася мені зовсім маленькою, тулилася до самого лісу, вся зжовкла, наче вигоріла. Трава на ній ріденька, бо не знала добрив. Та й чим було її живити, де взяти гною. Хіба від кози? І далеко була та левада. Хіба ж могла мама носити добрива аж туди?

Та повертається тато. Тепер і в нашій хаті буде мужчина. Може, й коня купить. Угноїмо леваду, поправимо стріху, бо вже геть потрухла. А може, й черепицею вкриємо, бо солома виглядає вже надто вбого. Напевно, вкриємо-таки черепицею, і тоді одного сонячного дня я побачу, як і над нашою оновленою хатинкою замерехтять марево, як мерехтять воно над чужими хатами. А кінь? Кортіло б мати білого-білого як сніг. А як я любитиму нашого білого коника! Водитиму його на пашу, пускатиму в ліс, як це роблять мої товариші. Повертаючись додому, вони назбирають світлячків, почіпляють їх собі на плечі й стають наче військові... І я так робитиму, разом з ними гарцюватиму на нашому білому конику. Він буде найкращий у селі. Я навчуся їздити верхи краще від усіх, дарма що досі лише двічі сідав на коня...

Отак я міркував, несвідомо задивившись на моріжок по той бік нашої вулиці, де зграйка дівчаток гралася в дочки-мами. Серед них була й наша Єла. Дуже мені прикро, що її святкове пальтечко таке блаженське, а хустинка на голові така вилиняла. Відколи пам'ятаю нашу Єлу, пальтечко те саме. Хотіли ми справити їй на великдень нове, але мама небагато виторгувала на базарі, і ні за що було купити матерії. От і виглядає воно благішим, аніж буденні пальтечка її подружок.

Але воно охайне, чистеньке і саме цим відрізняється від інших. До того ж і сама Бла найгарніша серед усіх. Тому й грала «наречену». А як вона схожа на маму!

Зненацька Бла кинулася через моріжок до мене.

— Ходімо вже, братику, зустрічати тата! — гукнула мені ще здалеку.

— Ще рано,— відповів я, і вона підстрибцем повернулася до своїх подружок.

І Бла нетерпеливиться. Може, тато справить і їй нове пальгечко... Щоправда, грошей він не прислав, як інші батьки, бо, певно, хотів сам привезти їх. Якось мама сказала, що він занедужав, але ж, мабуть, усе минулося, коли повертається додому...

Як же повільно спливає час!..

* * *

Нарешті минувся важкий, задушливий, нічим не займаний полудень. Відходив поволеньки, важко, сповнений густих, настояних пахоців дозрілих луків, від яких легенько тріпотіло лише велике листя явора в сусідньому дворі. Так дивно тріпотіло те листя, похитуючись на довгих хвостиках, ніби їх ворушила якась невидима сила, що буяла всередині. Вони мовби хотіли тим своїм трепетом розбуркати мертвотно-непорушний, задушливий полудень. Отак, один по одному стрепенулися і потім враз принишкли, задрімали...

Отже, і полудень минув. Тіні на вулицях видовжилися, приємна прохолода оповила село і наче розбудила його. З луків повіяв уже відчутніший вітерець, поширюючи довкола духмяні, вже розріджені пахоці зрілих трав.

Того дня ми обідали мов на свято. Мама розпалила в плиті й насмажила перцю. Я бачив, як вона в сковорідку налила трохи олії з пляшечки, з якої наливала в лампадку. Але нікому не хотілося їсти. Ми були ситі

своїм щастям. Мама прибрала зі столу майже незайманий плескач кукурудзяного хліба. По обіді ми довго никали по хаті, Єла все набридала, щоб уже йти, але я знав, що ще рано. З чужини повертаються ввечері, інколи навіть пізно вночі. Але й мені вже нетерпеливилось.

Нарешті я взяв Єлу за руку, і ми вирушили. Мати, всіміхаючись, дивилась на нас з порога. І ми всіміхалися. Важко було відчувати на собі погляди жінок і дітей, що траплялися назустріч. Ніби на мені було щось пове, і вони заздрили мені. Я намагався уникати їхніх поглядів, бо мої губи самі собою розтягалися в дурнувату усмішку, і я розумів усю її недоречність. А вони, мабуть, здогадувалися, куди ми йдемо, й допитувалися:

— Вже зустрічати?

— Зустрічати,— відповідали ми і йшли далі.

Так вийшли за село й піднялися на пагорб, весь усіяний маленькими квіточками. Вітер обвіював нам обличчя й освіжав нас. Ми простували вперед, задивлені на далекі гори, оповиті легенькою синявою. На їхніх схилах вдалині гніздилися села. Десь звідтіля мав йти тато. Єла в одному місці відстала від мене, а я йшов усе далі, дивлячись уперед. На пагорбі ягнята ретельно вищипували низеньку травичку. Як я мріяв про бодай одненьке ягнятко, щоб виганяти його на пашу! Нічого, тепер тато купить мені й ягнятко. Але спершу коня, звичайно, а тоді вже...

Пагорб швидко перейшов у слизький, порослий шипшиною крутосхил. Впоперек нього, поміж синіх будяків та кущів шипшини, звивався найжджений возами широкий шлях. Саме ним мав йти додому тато. Внизу, за шляхом, простягався густий буковий ліс, зелене шумовиння якого переливалося ледь помітною синявою, і через те він набував приємної окові синьо-зеленої барви. Синява помітнішала внизу, в долині. Звідти долинало могутнє, приглушене відстанню гуготіння ріки.

Іноді, коли вітер дужчав, здавалося, що то не ріка, а гуготить вітер у лісі...

Обравши собі зручний пагорок, з якого виднівся най-дальший звив шляху, я сів. Мені здавалося, що я міг би йти цим шляхом, доки не зустріну тата. Але ця думка налякала мене. Та і Єла...

Я довго сидів, мовчки задивлений у далину. Вітер усе дужче хльоскав мене в обличчя. Сонце поволі котилося до синюватих верховин далеких гір. Унизу, в долині, залягли тіні...

Єла не йшла. Певно, збирала квіти. Я ліг на м'яку, суху травичку й задивився в бездонне небо. Яка ж вона невимірна, та глибина, вся синя, виповнена дрібнесенькими порошинками білини, що ніби кружляли довкола мого погляду то ховаючись, то виринаючи знову. А вона, та безодня, вабила мене до себе, наче піднімала все вище й вище, і я вже перестав відчувати м'яку травичку під собою, мені здавалося, що я соколом лину в небесній синяві. Тільки й різниці, що він змахує крильми, а я лежу непорушно; лежу горілиць і літаю подумки... А тато? Може, він уже вийшов з-за повороту? Ні, сонце ще височенько... І я знову полинув думками в безодню неба, котра, як мені здавалося, щось приховувала від мене...

З тої замрії мене вивели тихенькі Єлині кроки. Я поворохнувся, відриваючи погляд від неба, й відчув, ніби впав з неймовірної високості. А Єла принесла повну пелену квітів. Її завжди замислене личко тепер всміхалося мені. Вітер грайливо бавився її волоссям, метляв одне пасмочко перед її очима. Вона відкидала його рукою і знову всміхалася. Як же гарно вона сміялася і як рідко щаслива усмішка осявала її личко!..

— Дивися, скільки я назбирала! Давай зв'яжемо їх у букетик,— сказала Єла, вмоцнюючись біля мене. Вона висипала квіти на траву між нами й почала складати їх.— Вибирай і подавай мені. Спершу дзвіночки, потім

оці жовтенькі, кульбаби, потім білі... Усе вибирай. І волошки, і горицвіт — усе. А я складатиму.

Я почав перебирати квіти.

Згодом у Єлиних руках яскрів барвистий букет. Вона раз у раз оглядала його і всміхалася.

— Гарний, правда ж?.. Таткові...— сказала вона, припасовуючи квітку до квітки.

Букет і справді вийшов як на диво. Єла зв'язала його, і ми ще довго й захоплено дивилися на нього. В середині букета красувався великий дзвіночок, висунутий трохи вгору, кругленький, зі своїми прилиплими один до одного тендітними синіми пелюсточками. Довкола нього жовтіли невеличким кільцем братки, потім польові маки, горицвіт, жовті зірочки кульбаб, візерунчасті пелюстки волошок і безліч квіточок без назви, барви яких переливалися й наче всміхалися до нас з букета. Нарешті букет обрамляло товсте коло з жовтоцю, біло-жовтава барва квіточок якого об'єднувала квіти всіх кольорів у веселково-барвисті кола. Коли ми вдосталь натішилися букетом, Єла поклала його біля себе, обхопила руками коліна й задивилася вниз. Довго ми так сиділи, задивлені вперед і задумані...

А сонце непомітно котилося до великого гірського хребта на заході. Тіні в долині довшали, густішали, і з них поволі плелися невидимі пасма сутінок. Ріка шуміла глухіше й глибше. А вітер, теплий і запашний, теж поволі дужчав.

І ось до нас із-за пагорба долинули голоси. Я озирнувся. Пагорбом ішло двоє хлопчиків. Один з них попереду, а другий ледве плентався за ним. Томе і Коле — мої шкільні товариші. З ними я сидів за одною партою. Той, що попереду, — Томе, а Коле, як завжди, йшов незугарно, перевальцем. Як завжди, я тоді подумав, що йому важко носити свою велику, наче довбешка, голову, до якої мов приросла навіки нова хутряна шапка.

— Аго-о-ов, ідіть сюди-і! — покликав я їх.

Вони зупинились, озирнулися на мій голос, і Томе бігцем кинувся до нас. Коле рушив услід за товаришем.

— Що, зустрічаєте когось? — спитав Томе, сідаючи біля мене.

— Тато приїжджає,— відповів я йому.

— І мій.

— І мій теж,— озвався й Коле, підходячи.

— Чекатимемо разом.

— І гаразд. Давайте поки що пограємо у вгаданку,— запропонував Томе.

— Я не хочу,— простогнав Коле й сів на траву.

Ми помовчали. Томе задивився вниз на звив шляху. Його чорна, коротко стрижена чуприна опускалася на широке, випнуте чоло. У великих чорних очах, жадібно втуплених у шлях, як завжди, світився розум. Я дуже хотів товаришувати з ним. Не знаю чим, але мене вабило до нього, і я ніколи не міг розмовляти з ним спокійно, як, наприклад, з Коле. Томе і в школі був, як і я, відмінником. А Коле зі своїм білим круглим лицем і водянистими безбарвними очима нагадував жука. Він лежав горілиць, дивився в небо й часто шморгав носом. Зненацька він підвівся й крізь нерівні зуби шепеляво мовив:

— Чуєш, Томе, а що тобі привезе батько?

— Що купить, те й привезе...

— А все-таки, як ти гадаєш?

— М'яч. Великий-великий! От коли я вже награюсь!

А ти чого б хотів?

— Губну гармошку. Я писав йому.

— Отакої! Хіба ж ти дівчина, щоб губну гармошку...

— А коли я хочу навчитись грати.

— Ну, гаразд. Навчишся за літо сам, а потім у школі гратимемо.

— І справді!

— Ти перейшов у четвертий, еге?

— В четвертий.

— А Коле знову ледь не лишився в третьому.

— Ха-ха-ха!.. Таки пропхався яюсь...

— Пропхався... Наче ви більше знаєте. Теж мені мудрагелі...— розгнівався Коле, й розмова припинилася.

І вітер нараз ущух. Притих, наче хотів привітати врочистий, щедро залитий багрянцем, чарівний захід сонця. Величезне остуджене сонячне коло поволі опускалося за синю верховину. Ось уже тільки половина його. Нарешті з усього цього залишився тільки високий темно-синій гірський хребет, ще темніший на тлі світла, що його полишало сонце за ним. А на небі, над щойно зайшлим сонцем, купалися в багрянці дві пухнасті хмаринки. Багрянець той швидко розмивався й зникав. В долинах розливалися вечірні сутінки, теплі й приємні, сповнені тихого гудіння хрущів.

— Вже скоро йтимуть,— промовив Коле.

— Буде сьогодні в мене м'яч, віриш? — радів Томе.

— А в мене губна гармошка, й зошити, й олівці, й гумки... І малюнки, оті, що можна перебивати в кожен зошит. Цілих сто! Торік він мені приносив такі,— хвалився Коле.— Томе,— звернувся він по хвилі до товариша,— а що ви робите вдома, коли тато повертається з заробітків?

— Ну, спершу приходять люди, вітають його з поверненням і гомонять аж до самої півночі. І ми всі не спимо. А коли всі розійдуться, мама вносить великий чемодан, і ми відкриваємо його. В ньому лежать подарунки. Для кожного щось є. Тато нікого не забуває. А сьогодні увечері буде м'яч... Аго-ов, татку! Гов-гов! — крикнув він, і крик його луною покотився вниз, у долину.

— А ми робимо не так,— тихо починає Коле після того, як замовкла луна.— Коли всі розходяться, ми засвічуємо лампу й спускаємося вниз, у комору, до чемоданів. Тато завжди привозить їх аж чотири. У першому — подарунки. У другому — барвисті коробки з цу-

керками, халвою та смачними наїдками. Тато розкриває їх і сам частує кожного. У третьому, поміж одягом, зошити, ціла пака, перетягнута червоною гумкою, що з неї потім я роблю рогатки. Дістає ту паку й кладе мені на руки. Четвертий чемодан відкривають лише тато з бабусяю, коли ми всі з подарунками піднімаємося нагору, хрумкаючи цукерки. А коли й вони піднімуться нагору, тоді лягаємо спати. Ну, а сьогодні я ще пограю на губній гармошці. Ох і пограю ж!..

Знову настала мовчанка.

Темрява в долині густішала, витискуючи геть синяву. Вона мовби виростала з темного лісу, ніби зачепившись за нього, наче якась потвора, ширилась угору і вниз, виповняючи собою всю долину. А від гір починалося темне, поспіль усіяне зорями небо. Лише річка шуміла внизу. Але вона шуміла так без упину і не порушувала нічної тиші.

Зійшов місяць. Його сяйво відбивалося від лісу й кам'яних скель, розмальовувало всю навколишність тінями й яскраво освітлювало шлях, що ніби й сам світився в чарівній ночі. Проте на ньому не виднілося жодних ознак життя.

Ми всі дивилися в одному напрямі. Очі Томе спалахували від найменшого шуму. Він усе придивлявся та дослухався. Тиша... Чекання, велике й нестерпне чекання заважало нам розмовляти. Отак і сиділи ми, принишклі, задивлені в далину сріблястого шляху...

Так ніби легше мріялося. Я знав, хто про що мріє: Коле про губну гармошку, Томе про м'яч, Бла хтозна про що, а я про все, що тільки міг уявити собі. Я думав, що й тато принесе нам усім подарунки. Може, й мені принесе великий м'яч, а Білі сережки... Хай ті подарунки й не будуть такими дорогими, як у Коле. Хай тато принесе мені маленького м'ячика, однаково я граю краще, ніж Коле. Адже в класі ми найкращі гравці — я і Томе. Але найважливіше — це коник. Ко-

ник — це все. А мама — вона, певно, й не знає, що тато купить коня, що він привезе подарунки, вона, мабуть, і не думає про це. Як же вона зрадіє, коли все це побачить? А чи знає вона взагалі, що таке радість? Цілими днями чаклує над ткацьким верстатом... Закінчить ткати одне, продасть і знов починає. Тато не давав знати про себе аж до вчорашнього дня. Тому вона мало й говорила про нього, власне, майже зовсім не говорила... А коли він приїде, побачимо, як вона сміятиметься...

Томе підвівся й штовхнув мене ліктем. Я прислухався. На шляху щось загуркотіло. Зачулися кроки. Багато кроків. Мабуть, були й коні. Хтось гукнув:

— Вйо-о-о!..

І знову кроки, вже виразніші.

— Вони,— прошепотів Томе і встав. Підвелися й ми. Кроки наближалися. У світлі місяця окреслилася купка тіней. Зажеврили вогники цигарок.

— Вйо-о-о!..— почувся знову.

Потім долетіла розмова: густий чоловічий голос щось розповідав. А ми стояли біля шляху, ніби вкопані. Зненацька Томе вигукнув:

— Тато! Я впізнав його голос,— і щодуху кинувся назустріч гуртові, що наближався. За хвилину він змішався з ним. Щось говорив, а густий чоловічий голос сміявся й відповідав йому.

— Коле! І твій тато тут, ось він,— загукав Томе.

Коле почвалав до них. Зосталися край шляху тільки ми з Блою. Нашого тата ще не було. А попереду, по освітленому місяцем шляху, до нас наближалися невіразні постаті. Щасливі голоси моїх друзів наповнювали ніч. Я чув, як густий чоловічий голос сказав Томе, що привіз йому м'яча. І Коле привезли губну гармошку. Одна за одною тупцяли шляхом дві пари коней. За ними йшли двоє візників з запаленими цигарками в зубах. І вже аж за ними разом з Томе й Коле йшли,

сміючися, ті, що поверталися з чужини. Обличчя у всіх чотирьох веселі й збуджені. Проїшли далі, наче й не помітивши нас. Лише потім Томе запитав у свого тата, чи повернувся й наш тато. Густий голос відповів, що він теж повертається, треба тільки зачекати трохи. Він сказав це якимось співчутливим, стишеним голосом. А може, мені так здалося.

— Іде, іде... Хай почекають,— сказав він. Так і сказав, і що ж тут співчутливого? Ні, ні, це мені здалося. Але дивно: чому ж усі відразу замовкли? Мовчали дорослі, хоча Томе й Коле допитувались. Мовчали аж доти, поки не зникли за пагорбом. Дивно, чого вони мовчали?..

Вони зникли за пагорбом, і довкола запанувала глуха тиша. Ми наче закам'яніли край шляху. Єла вчепилась мені за руку, і мені здалося, що вона тремтить. Хтозна, може й вона відчула жаль у голосі Томового тата. Може, й вона думала те саме, що і я. А може, її лякала тиша й примушувала впинатися в мою руку. Раптом я почув, як вона схлипнула, потім враз оговталась і знову зацілила, непорушна, наче в якомусь забутті.

— То таки ж іде, Єло... Тато йде...— промовив я, щоб заспокоїти її й відірвати від лихих передчуттів. Але мій голос не підбадьорив її. Я хотів вигукнути, а з уст моїх вирвався лише сумовитий шепіт. А чого сумовитий? Люди умовкли... Ну, то й що? Та й Єла — плаксійка... Як мама. Не так глянеш — і відразу сльози...

— Іде...— відповіла вона теж пошепки.

І знову довго ми стояли, задивившись у біду стрічку шляху. Теплінь чарівної ночі чомусь дратувала мене, мовби вливаючись всередину, і якимось тихо милувала, голубила, непокоїла. А я все ждав, наче хотів віддатися у владу цієї незвичайної місячної ночі й ще дужче відчутти той таємничий біль, яким вона так вабила мене...

Якийсь невизначний шум на шляху вихопив мене з цієї

замрії. Я прислухався. Шум повторився й затих. Трохи згодом зі шляху долинули тихі, неквапливі кроки. Вони човгали по шляху так, ніби хтось ледве переставляв ноги. Хтось ішов. Згодом я розрізнув і чуюсь тінь, що похитувалася між тінями кущів глоду. Вона повільно просувалася, ніби щось важке несла за плечима. Вже чітко вбачалася на освітленому шляху темна людська постать. А човгання все ближче, повільне й стомлене. Подорожній двічі закашляв, зупинившись, а тоді почовгав далі. «Хто він?» — подумав я, і прихована підозра зненацька охопила мене, примусила здригнутися, і здалося, ніби чийсь страшні пальці урвали ниття моїх думок і почали мене гладити, від того в мене аж похололо на серці. Я відчув, як Єлині пальці впираються в мою руку, а підозра й сумніви розмірено й холодно кидають мене в дрож. Але я все ж боровся з ними, боровся відчайдушно, спрямувавши на них тисячі рук своїх найсолодших мрій, вони миготіли, змагалися, кривавилися й гинули, жалібно стогнучи при тому... Мабуть, якийсь мандрівник... Чого б це тато йшов сам-один?.. Ні, ні... А чому промовчали ті заробітчани?.. Не може бути, ні... Не тато... а хто ж тоді кашляв? Мама казала, він нездужає... а чим? І хіба міг би він повернутися з чужини без коня?.. Ні... ні...

Човгання помалу наближалось. Це тривало цілу вічність. А Єлині пальці ще судомніше впиралися в мою руку.

На шляху вже виразно виднілася маленька, згорблена постать. Одна його рука безвладно висла вздовж тіла, а друга притримувала торбу через плече. Нараз він зупинився, прокашлявся й знову рушив... Ах, той кашель! Гойдання тієї безвладної руки вздовж тіла обеззброювало мене й руйнувало мої думки, якими я відбивався від своїх сумнівів. Холоднеча біля серця збільшувалася з кожним новим кроком згорбленої постаті. Ще десять кроків... ще п'ять... ще два... Подорож-

ній знову спинився й закашляв. Мабуть, не помітив нас, бо рушив далі. Аж тоді я побачив його лице... Тато! Так, це він. Я впізнав його по доброму виразу очей і міцно стулених устах. Який же він був безсилий, згорблений і змучений! Зовсім не схожий на того, зображеного на фотокартці. Він, такий маленький і немічний у місячному сяйві...

Хтозна, скільки ми стояли отак, дивлячись одне на одного. Та ось на його обличчі повільно зринула кволла, але лагідна, піби винувата, усмішка. І мимохить, не витримавши нестерпної тиші, я промимрив:

— З пов... поверненням тебе... татку...

Я відчув його теплу спітнілу руку своєю долонею, а потім і спраглими устами.

Єла мовчала. Вона поцілувала йому руку й подала букет квітів.

— Спасибі, діти... Але навіщо було чекати? — мовив він глухим, сухим голосом, коли ми рушили додому.

Як же повільно він ішов! Ми обоє тупцяли поруч. Однією рукою він тримав за руку Єлу, я йшов з другого боку. Я не думав ні про що, тільки відчував, як холод розповзається від серця по всьому тілу, та все поглядав на невеличку латану торбу, що метлялася, легка й порожня, на татовому плечі. Вона гоїдалася і наче біла по моїх мріях, руйнуючи їх доценту. Водночас я відчував і німе, тяжке й неприємне співчуття до цього чоловіка, що так повільно човгав ногами поруч мене. Невже це був тато, заради якого мама так терпляче мила та прибирала нашу маленьку хатку? Він часто зупинявся, відкашлювався і йшов далі, наче був сам, наче нас і не було з ним поряд. Нараз мені в голову спала рятівна думка, думка, сповнена надії: а може, він залишив вантаж десь позаду, з якоюсь підводою, а та випередила його та й поїхала собі? За якусь мить ця думка так опанувала мною, що я вже хотів спитати в нього про це. Але стримався.

Мовчки ми увійшли в село. Тихо проминули безлюдні нічні вулиці й наблизилися до нашої хатки, що мовби всміхалася до нас трьома освітленими віконцями. Але всміхалася вона якось стримано й сумно. Коли ми ступили на підметену доріжку перед нашою хатою, тато зупинився й закашляв. У вікні стояла мати. Почувши кашель, вона зникла й за мить опинилася на порозі. Тато подивився на нашу вбогу хатину, поглянув на маму, знову закашляв і рушив до дверей. Ми з Єлою йшли поруч, ніби несли його. Тоді мама тихо й непевно спитала:

— Це ви?

Тато не відповів.

— Ми,— сказав я, аби порушити незручну після маминого запитання, напружену тишу.

Мама кинулася до нас. Ми зупинилися. Я бачив, як тато й мама потиснули одне одному руки. Бачив я й той тихий, немічний зблиск радісних сліз у маминих очах і те кволе світло, що опромінило татів погляд, сповнений смутку й благання...

— З поверненням тебе, чоловіче... Довго виглядали тебе...— прошепотіла мама.

— Важкі були стежки-доріжки... та ще й крутосхили...— відповів тато й закашлявся.

Увійшли до хати. Як затишно на веранді!.. Світло невеликої лампи відбивалося в чисто вимитій підлозі. Та й скло лампи чистісіньке, аж сяє...

У плиті тихо горів вогонь, і язики полум'я перебігали по головешках, змішуючи своє світло зі світлом лампадки перед божницею. Довго сиділи мовчки. Тато час від часу оглядав усіх нас по черзі й знову вступлювався у вогонь. В його очах знову й знову зблискував отой уже знайомий нам тихий, благальний вираз. Нарешті він узяв свою торбу, розв'язав її й дістав шматок черствого хліба. Відломив по шматочку мені й Єлі, а решту віддав мамі. Вона сховала його в мисник.

Ніхто не провідував нас. Та й хто міг прийти? Родичів у нас не було. І в дітей ніхто не йшов за гостинцями. А що б вони мали? Нічого не приніс тато, зовсім нічого. Лише окрасць хліба, якого не вкусиш і який відгонив цвіллю...

Ми довго сиділи біля вогню, мовчали. Вже аж коли Єла задрімала на своєму стільці, схаменулися, час і спати.

Темрява й тиша в нашій хатині зробила її такою порожньою, що мені привиділося, ніби все в ній вимерло. Я чув, як Єла, що спала поряд зі мною, ледве чутно дихала. Певно, щоб не порушувати запалу тишу. А мені до болю дзвеніло в вухах. Згадував свої мрії, вже неприємні, задавлені й чужі...

А з світлиці, де поклався тато й мама, часто зривався сухий, надривний кашель. Він розтинав тишу й тут же вщухав, вгамовувався, щоб за якийсь час повторитися знову.

МЕРТВА ПЕТЛЯ

— Сій! Чуєш, сій! Зупинися! І не здумай збочити! Бо стрілятиму, правду кажу, стрілятиму... Думаєш, не стрілятиму? Злякаюся? Хе-хе-хе... Помиляєшся... Думаєш: що може зробити якийсь там клоун, правда ж? Не турбуйся... Цей клоун давно тебе знає, і в нас з тобою старі рахунки... Та коли б їх і не було, я все одно не дозволив би тобі втекти, розумієш ти, великий жонглер? Колись я не зважав ні на що, пам'ятаєш, там, на арені, дозволяв, щоб ти давав мені ляпаса, і сміявся з тобою, і з отими, що сиділи в кріслах... так, і з тобою. А чому б і ні, бо хто я такий? Якийсь маленький, щуплий коротун, смішний клоун, одягнений в різнокольорове ганчір'я, що мусив сміятися сам і смішити людей... Навіть коли хотілося, дуже хотілося плакати... Як тоді, з Марією... Пам'ятаєш, Марія прийшла до мене, а ти, дурню, думав, що вона прийшла, бо кохає мене... І після того, як ти так скривдив дівчину, хотів ще й побити її, правда ж? Чи, може, забув? Нічого, я нагадаю тобі... Про все, про все нагадаю! Тільки не смій хитрувати, чуєш? А втім, це для тебе, великий жонглер, єдиний тут атракціон, з вільною трапецією, безстрашний... ха-ха-ха... безстрашний Поло, що в карколомному стрибку потрапляє в мертву петлю. Великий Поло!

— Послухай, досить з мене цього... І ти, і вони... Я ще хочу жити... А ти — або ж відпусти мене, і я піду собі, або ж гайда зі мною... Хіба не бачиш — немає виходу? Сто проти одного, що нас виявлять.

— ...немає оплесків. Ти розумієш? Чи, може, надієшся, що в них зможеш щось виконати? Ти один час, — пам'ятаєш? — дуже вправно ходив по дроту... Ішов усміхнений, гордий, самозакоханий, посилаючи поцілунки публіці, свідомий того, що за тобою стежать закохані очі Марії, а я під тим дротом спотикався, падав, хитався, і публіка сміялася, коли ти після свого номера з повною мискою води на вказівному пальці, мовби ненароком, облив мене всього... Так передбачалося програмою, адже правда? А так, як оце зараз, хіба передбачалося коли? Хе-хе-хе, ніколи не передбачалося, еге ж? Обидва ми однаково виконуємо той самий номер... Смішно, чи не так?

А оплесків нема... Чи не правда, дивно це, ти, великий Поло, майстре мертвої пеглі?.. Через це ти хочеш утекти з арени? О, ні, не вийде, запевняю тебе, не вийде. Це тобі каже маленький клоун, який — можеш мені повірити — бачив не одну виставу... А він знає, що таке вистава! Знає! І куди ж ти, нарешті, думаєш тікати? Хіба не бачиш: скоро почне світати?.. Он уже схід сиріє. Тебе одразу ж схоплять, мов зайця...

— То вас половлять, мов зайців під кущем... А я тоді вже буду далеко, на шляху додому... А там — побачимо... мені настобісіло все це, розумієш?.. А ти не насмілишся стріляти, бо почують... А ти не хочеш цього, так, так... І навіщо, справді, ти пнешся так, щоб затримати мене?.. Який тобі клопіт, ти, бридкий, нікчемний, смішний клоуне?

«Ні, його не можна відпускати. Якщо помітять його, то і йому, і нам кінець, здогадаються, що він не сам, що десь є інші... Що робити? Товариші чекають... Вони так поклалися на нас, що, може, знайдемо якийсь перевалець серед цього похмурого гірського громаддя, що нависає над нами. Невже це буде остання вистава?.. Ах, все одно... А він і справді злякався! Я розумію... І зовсім це не дивно, еге ж? Але як його затримати?»

— Ні, не туди... не звідти шлях... Хіба не бачиш, що вийдеш на голу рівнину? Гадасш, ті пси не бачать? Бачать! Треба звернути до потічка, а вже по ньому поміж верб і завернути до товаришів... Може, нас і не помітять...

— Слухай, ти... Іди собі куди хочеш, а я вже не піду туди... Досить з мене! Так, так, досить! Знаєш, я не тікаю, але чому я прийшов сюди? Тут тепер зовсім інакше... Давай підемо всі прямо на них... І будь, що буде... А так чекати, наче миша в пастці,— ні, не можу... Я не боюся смерті, розумієш, і не тікаю від неї, але не можу я чекати, скулившись у кущах, і відчувати, як вони наближаються... і отак по-дурному загинути... Так! Загинути — то хоча б на видноті, розумієш?.. Залиш мене, адже ти напевне не хочеш, щоб ми самі перебили один одного... Так, так...

«Перебили один одного? Наче все це обертається на жарт... Що ж робити? Відпустити... може, було б краще?.. Він приверне увагу переслідувачів, а ми тим часом — у протилежний бік. Може, й вискочимо... А коли спитають, чому я сам? Що я скажу? Ні, ні, не можна. Та й чому він має загинути? Просто налякався... А хіба ти ніколи не лякався? І потім, звідки знати, може, саме коли побачать його, то здогадаються й де ми! А як його затримаєш? Ось морок стікає з гір у долину, все дужче шкіряться скелі... Яке ж страшне це світання! І чи підуть вони далі?.. А треба б... На тому боці — літні кошари. Може, вони думають, що ми пішли туди... добути їжі. Як же поминути старого з пасовиська? Справді старий вовцюга! Ех, не хотів би я зараз опинитися в його шкурі!.. А втім, що це я? Нїби наша шкура нині варта більшого! І як воно вийшло, що ми заблукали, згубили стежку й відбилися від інших? Але ж проклята темінь, і зв'язок наче в землю зацав... А все через отих псів...»

— Слухай, ти можеш, нарешті, піти достобіса? Тільки

перед тим, як ти підеш, і перед тим, як тебе, може, розчавлять на отій закривавленій рівнині, я хочу сказати тобі... Слухай, що я скажу, а потім роби, що знаєш... Як знаєш... Підійди до мене, щоб не говорити голосно та не наразитися на когось із тих...

— Гаразд, тільки коротко... не хочу гаяти часу! Поспішаю!

— Що, поспішаєш до тих собак? Не турбуйся, встигнеш... А тепер слухай! Уважно слухай, ти, великий жонглер, безстрашний Поло, а на ім'я — просто Яне (я тепер називатиму тебе Яне), адже зараз ми не на виставі. Чи, може, ти хочеш, щоб тебе й перед смертю звали Поло? Великий, безстрашний Поло, єдиний, хто у стрибку з трапедії потрапляє в мертву петлю... Все одно, Яне чи Поло... А я таки зватиму тебе Яне... Давненько ти не чув цього імені, правда ж... Яне? Як просто — Яне... А не Поло... Чого ти прийшов сюди, Поло чи Яне? І тут шукав оплесків? Га, Яне? Так ти вже звик — без оплесків не можеш, правда ж? А зараз останній виступ! Що скажеш? Тобі не до вподоби публіка... лише один нещасний клоун, і фашисти в шоломах... Цього разу ти, великий Поло, не зможеш потрапити в мертву петлю! Адже так? Чого ти так хвилюєшся? Адже це вистава — як і всі інші!

— Те-те-те... Чого розквоктався? Я тебе просив — коротше! Сядьмо, кажи, що маєш казати, і — бувай здоров, кожен своєю стежкою... Я не маю про що говорити з тобою... Отак.

— Легше, легше, Яне... пробач — Поло... Всьому свій час... Ні, не хочу сідати... Мені здається, що коли я сяду, то вже й не встану! А я ще хочу йти, розумієш? І...

— Просто в могилу... Але ж і могили нема! Так. Кинуть тебе просто на галяві, наче вбитого вовка, дичина рознесе твій труп на шматки, так що й кісточок не залишиться...

— Та хоч умру стоячи, не навколішки, розумієш?

А так — хтозна, може, це й не останній мій номер... Ми, клоуни, жиливі створіння... Тільки аби стемніло... Якийсь та знайдемо шлях... Та й не всі ж стежки вони перекрили... Але то вже інша річ... Тепер, коли тут нема нікого, коли ми самі, один жонглер, у якого трусяться руки...

— Брепеш, у мене не трусяться руки... тільки я вже не хочу, щоб...

— ...І один клоун, який не сміється, розумієш, не сміється. Як же це дивно, правда?

«А я все-таки сміюся... І він не здогадується, навіщо я затіяв усю цю балачку, позбавлену будь-якого зв'язку... Який же він бідолашний, розгублений!.. І так погано виглядає... отак зігнувся... Власне, воно й не дивно... відколи ми не мали й крихти в роті... І ступні ніг закривавилися по камінню... і дихати нічим... серед пекла з колюччя й ворогів... А тільки очі горять... Як страшно дивитись на палаючі очі... очі загублені... очі закривавлені... очі здичавілі... очі, що виють».

— ...І десь, у дивовижних кріслах серед куців... якась публіка... від якої ми втікаємо обоє... непрохана... небажана... що не збагне наших номерів... Вони й не чули про мертву петлю уславленого Поло! Пригадуєш, ти один час мріяв поїхати до Німеччини... Відень, — казав, — Пратер... Дунай... Штраус... вальс... Берлін... Фотознімки в газетах... Великий Поло здійснює свій коронний стрибок... Очі й м'язи, які ловлять мить, щоб потрапити в мертву петлю... Гойдається трапеція... Барабани б'ють все частіше... Глядачі затамували подих... Чи потрапить безстрашний Поло в мертву петлю?.. Чи залишиться живим неповторний Поло? Ні, не підеш... вони самі придуть до тебе... Вони зараз чекають твого останнього виступу... Як гадаєш — плескатимуть у долоні? А ти й зараз шукаєш мертвої петлі! І не знаходиш її! Ха-ха! Вперше великий Поло розгубився... Не може знайти мертву петлю... Ніколи я не любив тебе, Яне, розумієш,

ніколи... А коли ти став Поло, то ще менше... Оце я хотів тобі сказати...

— Гаразд. Тільки... не збагну: навіщо?

— Легше, легше, Яне... чи то пак, Поло... Я все тобі скажу! Не зупиняйся, йди! Давай поминемо ось цю галявину... Ти нічого не чув? Чи не здалося тобі, ніби щось шелеснуло он там... Нічого... нічого... Якась сполохана птиця... Ті помітять, що це світання не таке, як інші... Нічого, нічого... Чи згадуєш ти хоч інколи Марію? Чи тобі не хочеться й згадувати про неї? Я розумію тебе. І мені здається, що ти тоді не потрапив у мертву петлю... Адже молодий був... І вона молода... Ми її підібрали на вулиці, пам'ятаєш? І чого я так полюбив ту дитину? Не знаю, певно, тому, що вона нагадувала дружину... Смішно, еге ж? А взагалі не схожа була... Ти цього ніколи не знав... Хіба ж клоуни можуть почувати — думав ти собі, напевно... Все одно, все одно... А пам'ятаєш, як потім вона почала на трапеції з тобою?.. Ти вчив її. І це було гарно... Вона вся сяяла радістю... Прямо з трапеції прибігала до мене в шатро й довго-довго розповідала, як то прекрасно відчувати себе птицею. Ширяти в повітрі, чекаючи, поки до тебе наблизиться трапеція... не знаю... я не відчував того ніколи... Тільки знав, що кохаю її... І тоді прийшов ти... Навіть вправ не скінчив на трапеції... Так було, правда ж? А я одразу відчув... Ти приховував... Наче злодій... Так, Яне, ти тоді пограбував мене! Тоді я відчув, який я самотній! Не казав тобі нічого... Знав, що вона колись однаково піде від мене... А я тільки хотів бачити її, бачити й більше нічого... Щоб вона була поблизу... А ти був злодієм... Обоє ховались од мене... А я знав... Хотів навіть утекти з нею з труп... Та подумав, вона ж сумуватиме за тобою... Я зрозумів це тоді, коли ти одного разу якось попустив мотуза й не встиг на якусь мить зав'язати вузол і залишився в мертвій петлі... Як вона тоді закричала! О, зовсім

інакше, ніж коли кричать просто з жалю чи страху, що хтось може вбитися... Той «хтось» був ти! А ти тоді вже не був для неї лише «хтось», чи не так? Так було? Тоді ні ти, ні вона, ні публіка — ніхто не помітив нічого в старого клоуна! Так само гуркотіли барабани, я схлипував і блюзнірствував, вивертав прорвані глибокі порожні кишені в штаних, сміхом відповідав на ляпаси, а очі мої туманили сльози, коли бачив, що Марія вже втрачена, як вона, мов у сні, п'є тебе очима... Не знаю, що ти їй казав, щоб спокусити... А вона ж не була легковажним дівчам. І як ти міг посягнути на неї, коли був зі мною і знав, як багато вона важить для мене?.. А ти... ех, жонглере... А вона ж так набідувалася... і сама... Як і я... Що ти їй обіцяв?

— Нічого я їй не обіцяв. Я запропонував їй тільки виступити. Хоча вона й була з тобою. Не обіцяв їй, що одружуся... Ти знаєш, що тоді я, як Поло, не думав... знаєш, що тоді я ще мав надію поблукати по світу... Мав надію...

— ...Саме так сталося... А потім, коли вона тобі набридла, ти викинув її, мов ганчірку... Тебе завжди любили жінки... чи не за те, що ти не вмів їх цінувати й любити?..

— Це неправда... Я...

— Мовчи! Тепер говорю я! Ти мусиш мовчати! Ти зараз пропащий Поло, що хоче втекти, і я не говорю ні з Поло, ні з Яне, а з простим злодієм...

— Гей, думай, що язиком плещеш!

— Ха-ха, тобі не подобається, еге ж? Ех ти, жонглере... Хоч ти й Поло, а так і zostався жонглером... Підійди до мене... Пам'ятаєш, ти казав... Але що там... ти сам пам'ятаєш, що казав їй... Марії, моїй Марії, котра до тебе не відала, що таке чоловіча долоня... А ти, негіднику?..

— Послухай...

— Слухай, ти... Я плакав, плакав, Яне, і плентався

за вами, як пес, грим мій розпливався від її очей, що з таким благоанням дивилися на тебе... Пам'ятаєш, коли я тебе п'яного привів до себе... ти плакав... Тоді ти ще не був розбещений... казав, що тобі прикро... але не хотів зв'язуватись. Що буде з великим Поло, казав, з єдиним Поло мертвої петлі... Ех, ти, балаганний пацюк! Пам'ятаєш, тоді я, бідний клоун, що тільки підставляв свої щоки під ляпаса, я тоді дав тобі доброго прочухана... Смішно, правда ж?.. Вона ж, сердешна, кинулась боронити тебе... Кого? Якогось злодія й дури-світа...

— Але ж я потім...

— Знаю, знаю, великий Поло змилостивився... А хіба це те, що треба? Що ти думав про Марію? Що вона могла б погодитись, аби ти одружився з нею лише з жалю до неї?.. Хіба так ти міг узнати її? Дзуськи, ти ніколи не знав її, ти ніколи не мав справжньої Марії... Невже ти б погодився, щоб оті гади, що нас переслідують, подарували тобі життя, коли б ти впав перед ними на коліна?.. Принизив себе?.. Плазував перед ними?

— Що сталося потім з Марією? Я не чув про неї нічого...

— Що сталося?.. Що ж станеться? Нічого... Знайшла іншого, як ти, потім іншого... Зустрів її якось на вулиці, коли вона кликала когось... Упізнала мене, хотіла підбігти, а потім наче спіткнулася на півкроку... І зникла в темряві... Так, ти з неї зробив повію! А тепер я стрілятиму... уб'ю тебе за це... як собаку... Давно я чекав цієї нагоди...

— Стрільай! — байдуже, наче йшлося про когось іншого, а не про нього, прошепотів він.

«Дурень! Щоб я стріляв! Цього ти хотів? Хе-хе-хе... Але пора вже йти... Де ж сховались вони?»

— Гей, ви там! — перебив його думки чийсь голос. З кущів вийшов якийсь чоловік і махнув їм рукою, щоб підійшли.

Вони лежали горілиць, задивившись на далекі, байдужі зорі. Обидва думали про Марію...

— Слухай, ти й справді думаєш так, як казав?

— Дурниці. Я й сам не знав, що роблю. Але нічого не міг би зробити, коли б не спинив тебе саме так. Ти весь розгубився. Просто в пащу до них ішов. Я знав, що, коли заговорю тебе, ти підеш зі мною. І, бачиш, вийшло на добре. Знову потрапили в мертву петлю... Ха-ха-ха... А ті псюри тепер виють від злості, що прогавили нас.

...Здалеку, з-за гір, ніч показувала свій великий вогняний язик. Десь горіли кошари.

ВОГНІ

Двадцять років я не бачилася з моїм братом, двадцять років ми були з ним у розлуці — він там, а я тут. Згадавши про те, який вихор розметав нас по світу, я ледве віри йняла, що майже через двадцять років одержу телеграму і що він, мій брат, приїде побачитися зі мною. Світе ясний, ти свідок, він приїде увечері о десятій годині, а я мушу чекати, я, тільки я, бо я для нього і батько, і мати, і дім, і все...

Вже й не знаю, як одяглася, пам'ятаю тільки, що схопила телеграму й мерщій на станцію, щоб, бува, не запізнитись до поїзда. На radoщах людина може й розум втратити. Коли я вибігла на перон, настоббурчені чорні стрілки закiштюженого годинника показували, що чекати ще чотири години, поки зачахкає той сподіваний експрес. Оскільки в мені все було збуджене, я зупинилася, ще раз підрахувала години і вже спокійніше повернулася до скверика перед станцією. Сіла на дерев'яну лаву. Хотіла пригадати нашу з братом розлуку і не могла, отже, почала вдивлятися в перехожих, в пасажирів, у всі звичайні предмети і врешті засмутилася, що люди, предмети і все довкола не змогли розвіяти моїх думок. Я сиділа на лаві, а щось колюче стискало мені горло й повертало мене до рожевих днів мого дитинства. Я чула татків голос: «Ти, Маріє, старша, можеш піти зі мною, а Томче, твоєму братикові, ледве пість. Залишимо його в тітки Гунн». Так казав тато й ходив по скособоченій веранді, збираючи моє манаття і дещо своє у торбу, а внизу, в селі, вже били кулеметні

черги. Коли сонце прощалося з землею, тато взяв мене за руку, поглянув на Заячу гору, на кладовище; здається, він прощався з моєю матір'ю, і нагинці похід деревами та тином побігли ми, полишаючи нашу домівку. «Швидше, швидше!» — підганяв мене тато, бачачи, що я відстаю, а треба ж було дістатися аж до Високої гори. До гори ми добулися, коли вже стемніло, бо я не могла бігти, як тато: мені ж бо ледве минуло вісім років. Ніяк не прощу татові, що не дав мені й озирнутися на село, хоч знав, що ніхто вже не женеться за нами, бо все зло залишилося там, поміж шляхом і вогнем. Село горіло, дим лоскотав ніздрі, хоч були ми вже й досить далеко, та й тепло від полум'я ми добре відчували своїми спинами. І з того дня чого ми тільки не пережили з татом, але про брата Томче нічого не знали. Тільки сумували за ним.

Батько мій загинув у сорок дев'ятому році в бою на Вічі. Я залишилася зовсім сама й подалася разом із сонцем мандрувати по світу. Іду з ним крок у крок, а воно гріє мене, бадьорить та по-братськи підтримує. Скінчила я гімназію і вступила на філософський факультет. Дні минали легко, може, через оту радість, що її давало мені сонце, чи тишило навчання, але в вечірні години холодніло біля серця, і воно, кляте, інколи кам'яніло. І в очах був холод, тому сльози завжди крижаніли й ніколи не лилися. Аж ось раптом проникнув до мене всередину промінчик тепла. Горло стискають спазми: почекай, Маріє, не спіши, спершу зустрінься з братом, а тоді вже хай усе відтає. А чотири години — то не мало, щоб чекати з отаким болем, та ще й з отими спазмами, що раз у раз стискають горло.

Сиджу на лаві, а з протилежного боку підходить якийсь невеличкий дідусь із торбою за плечем. Наближається натрудженою старечею ходою, певно, пасажир. Наблизився й приміряється до моєї лави. Так, зовні добре зодягнений, поголений, міцний і жилавий, тільки

не знаю, в що вбране його серце. Та й очі мої, повиті сльозою, майже нічого не бачать; у таку мить і самого дідька годі впізнати!

— Добрий вечір, дочко! — вітається він до мене.

— Добрий вечір! — відповіла я й відсунулась, аби він сів, якщо захоче.

Старий зняв торбу, трохи постояв з похиленою головою й нишком притулився на самому краєчку лави. Я дивилась на нього, й сама не знаю чому, мені здалося, що я вперше зустріла такого пасажира. Спалахнули міські ліхтарі, і місто продовжило день. Один з них засвітився якраз перед нашою лавою й освітив сиву голову старого. Мені здалося, що дідусь мовби занепокоївся од світла.

— Ідеш кудись? — спитав у мене.

— Ні, чекаю пасажирського поїзда, — відповіла я.

— Мій поїзд уже пішов. Треба чекати іншого.

— А коли буде інший?

— Десь опівночі.

Я глянула на годинник. Старий мусив чекати ще досить довго. А втім, по його голосу я зрозуміла, що йому байдуже, скільки чекати а чи й взагалі їхати.

Ми трохи помовчали. Потім я запитала:

— А що, як вас там зустрічатимуть?

— Ніхто мене не стрічатиме, дочко. Немає в мене нікого на білому світі.

З його слів я зрозуміла, що він нетутешній. І він такий же, як я, подумала.

— А ви нетутешній, дідусю?

— Ні... Приїздив у гості, до приятеля...

Він повернув голову в бік станції, а я ніяк не могла вловити його погляду. Думала, старий втомився, хай подрімає, а я краще не заважатиму йому. Осінній вітер почав загравати з пустиря. Час від часу мене піднімав з лави пронизливий дріж. Я ждала, поки старий засне, але він саме заговорив.

— Шістдесят п'ять років тягаю на плечах... Що й казати, числом, може, не так уже й багато, але для ноші вони, кляті, важкі. Тиснуть до землі, і я почав вибиватися з сил, приставати. Чи всі старі несуть отакий тягар? А я, скільки пам'ятаю, ще коли мав чотири роки, зазнав прикростей спершу з мовою, а потім і на силі підупав. Батько мій, ще за турецьких часів, був муляром у Солуні. Одного разу він посковзнувся, впав з риштовань і зламав ліву ногу. Взяли його до лікарні начебто лікувати, а там відтяли спочатку ступню, потім до коліна, а коли дійшло до стегна, помер. Залишив троє сиріт і вдову двадцяти одного року. Я — найстарший, з чотирма роками, братові три роки, а сестричка ще пелюшки мочила. У ті часи в нас на Балканах багато хто клопотався про те, щоб насадити поміж нас свою науку і, звичайно ж, свою мову. Мене, як сироту, взяли греки, щоб зробити з мене вчителя, а брата — болгари, на офіцера. Ех, дочко, і став би я вчителем, коли б не об'єдналися троє сусідів та не поділили поміж собою нашу земельку. Потім кажуть мені: «Тепер, хлопче, гайда додому. Був ти сиротою, ми тебе вчили, бо ваш народ був у неволі і йому потрібні очі, щоб бачити. Тепер ми вас звільнили, і очі вам не потрібні». Отак мені мовили й показали на двері. Те ж саме вчинили й з моїм братом.

Поки ми поневірялися в сирітських будинках, мати наша кинула Солунь і повернулася до свого батька у Велике село. Повертаємось й ми до неї, вчені та не довчені. Там я виявився мовби німий, коли вперше довелось розмовляти: троє слів вимовляв грецьких, четверте — македонське. І ніяк не міг порозумітися з своїми однолітками. А воно й справді нелегко; дванадцять років я белькотів чужою мовою, а рідною ледве до чотирьох років, і нині знову мав учити її. Дехто потішався й з мого одягу, але найбільше з мови. Були й такі, що заздрили мені, бо коли надходив лист до

села або військо проходило, мене розшукували навіть у мишачій норі, щоб їм за тлумача був.

Якось мати віддала мене в найми до заможного селянина. Може, хоч на хліб собі заробиш, сказала. І я до вісімнадцяти літ пас чужу худобу. Удень пас, а ввечері вдома обмолочував колоски, що їх мати збирала на чужих нивах. Горе, злидні, що тобі ще казати. Бог дав, утворилась нова держава, почали забирати в солдати. А кого ж першим візьмуть, як не мене? Селяни кажуть мені: «Мову ти знаєш, Божине, грошей за тебе платити нікому, щоб відкласти твій строк». Так воно й вийшло, бо хто б за мене рахував драхми? Ніхто. Мати в плач, але ніхто на те не звернув уваги. Одягли мене в Солуні в зелену форму і вже наступного дня повезли аж у Дедеагач. Замалим і в Одесі не опинився, щоб боротися з більшовиками. На щастя, не сталося зі мною такого лиха. Ще в перший місяць мого воякування я впав з коня й зламав собі ногу. Шість місяців мене возили по шпиталях, бо, крім зламаної ноги, у мене ще виявили й дві тріснуті кістки. А з тих солдат, що згідно з договором їхали допомагати російському цареві, не повернувся жоден. Мені шкода своїх ровесників, що полягли на чужині, але я й радий був, що моя зламана нога врятувала мою сирітську голову.

Прослужив я в тому Дедеагачі аж сім років. Жодного дня відпустки, жодного побачення з рідними. Одержую одежину з дому — куди там, тісна, куца, руки вилазять з рукавів — сердешна матінка думає, що я і досі недолугий парубійко. Випустили мене, мов пташину з клітки, і я лечу мерщій у Велике село, спішу якнайшвидше дістатись туди. Та от нове лихо: виявляється, я повернувся старим парубком. У моїх однолітків по двоє, а то й по троє дітей. Хто ж за мене віддасть дівчину, за такого? Сліпий, злидений, перезрілий... Якщо тобі минуло двадцять років, вважай, важко оженився.

На щастя, дочка сільського попа ще лишилася для мене, от мати й почала намовляти мене побратися з нею, до того ж ще й у прийми. «Трохи застара,— каже мати,— зате попова дочка. Кажуть, дуже лагідна, соромлива, тому й засиділась у дівках до тридцяти». Виходить, що так. Господиня моя виявилася й справді лагідною, слухняною. Піп за якийсь місяць помер, а попада ще до того, як я прийшов, простилася з білим світом. Нажили ми з жінкою чотирьох дітей — трое хлопчиків і дівчинку, і я ніби сам на світ народився:

«Ех, думаю, світоньку мій, яка ж то хороша річ — жити!»

Старий зітхнув, помовчав. Я сиділа на лаві й чекала, коли він продовжить, а він тремтливими пальцями бавився мотузкою з торби і голову схилив на груди. Світло ліхтаря було просто у вічі, і він, випрямляючись, затулився від нього тінню долоні й задивився поперед себе.

— І я, і мій брат були сумирні, лагідні,— провадив далі старий.— В селі нас прозивали «тишками» та «боягузами», але як там не є, ми знали трохи грамоти й дивилися на речі іншими очима. Він теж одружився. Такий же бідак, як і я. Але ж якось та живемо! У тисяча дев'ятсот тридцять п'ятому році померла братова дружина. За два місяці по тому й він пішов услід за нею. Лишилося двоє дітей. Що робити? Хай до моїх чотирьох іще й ці двоє, міркую, й забрав сиріт до себе. Хлопцеві сповнилося шістнадцять років, а дівчинці дванадцять. Динко, небіж, заробляв собі хліб на будівництві дороги, розбиваючи камінь, а коли залишався в нього зайвий гріш, віддавав мені, на цигарки. Дуже сумирний хлопець, аж я дорікав йому, чого він голову хилить перед сильнішим. Ти не дивись на мене, було, кажу йому, у мене інше. Я про ці злидні, про всіх шістьох мав думати. Та не довго тривала радість. У наші місця прибули переселенці. Якщо подумати

по-людськи, то й серед них були розумні люди, тільки здебільшого лихі. Правда, й серед наших були гірші за розбійників, і тому я не любив ні тих, ні других. Та й як їх любити? Вони прибули з Малої Азії, спершу переполовинили нашу землю, а потім почали нас витіснити й з тієї, що залишилася. Мовляв, ти встань, а я сяду. І це у твоїй власній хаті! Довгенько маячили перед очима, проте до грудок ще, слава богу, не доходило.

У березні тисяча дев'ятсот тридцять шостого року, десь надвечір, мій небіж повертався од своєї тітки. Йшов, насвистуючи та наспівуючи,— адже був майже парубок. Молоде як молоде, не пішло прямо додому, а закортіло йому зазирнути в кав'ярню, поглянути, чи немає там якогось товариша. А моя хата всього на п'ятдесят кроків від тої кав'ярні.

Я вдома сік житню солону, коли раптом чую постріл. Наче голкою мене шпигнуло в груди. «Ах ти, лишенько, думаю, а Динка ще нема!» Зачекав трохи, а тим часом язик мій і мозок нашіптують мені, що постріл той не к добру, постріл той у людину спрямовано, й починаю сердитись на небожа, що його досі нема. Кличу дівчат, щоб лаштували стіл, ніби мені вечеряти хочеться. Дівчата кинулись до кухні, а мене вогнем пече, місця собі не знаходжу. Жінка зиркає на мене, мовчить, сердешна. І тільки я зібрався сідати до столу, чую хтось грюкає в двері. Підхопився я й сам не знаю, як відчинив. Бачу, сусіди. Кіро Якимов і Донче з кав'ярні тримають мого Динка на руках, мов немовля.

— Кав'ярню обсіли переселенці, Динко хотів увійти, а вони взяли й вистрелили в нього.

Дивлюсь я на сусідів і не бачу їх. Місяць, мов ліхтар, почеплений на бересті, світить, а їхні голови хитаються, наче тіні, і я бачу поперед себе лише морок. А Динко ще раз жалібно охнув і по всьому. Отак я й поховав молоде й зелене, свого коханого небожа, та ще поверх

того заплатив властям триста драхм за те, що жінки голосили над покійником нашою мовою.

Ще не влягся смуток за великою втратою, як мене потягли до в'язниці. Питаю: «За віщо?» Ніхто не може мені сказати. Нібито я лаяв Метаксаса! Чорти б його вхопили, не знав я того Метаксаса і в вічі не бачив. А за що — ясно, аби не шукав убивці свого небожа.

Відсидів я три роки на маслиновому острові поміж злодіїв та вбивць. Повернувся додому — шкіра та кістки. Йду по селу — ніхто мене не впізнає. Дехто ще й підозріло дивиться, мовляв, зганьбився, у в'язниці сидів. А що ж вдома? Ні волячого хвоста, ні зораної ниви, ні зернини в коморі. Все запустило. Моя господиня день і ніч пряде та плете на все село, аби для дітей заробити скоринку хліба чи око борошна.

Ну, думаю, мипулися напасті, відтепер піде на краще. А тут війна. Загрюкала, клята, і в наші двері лютіша від скаженого пса. Зшаленіла, душогубка, й не знає, кого їй кусати й від кого відбатовувати кривавий шмат живого тіла. І так село змішане, люди вовком дивляться одне на одного, а тут ще й це, наче іскра в порох. Відколи розповзлися німці по рівнині — запанував тут голод. Голод приніс багато зла й страждань. Хіба розповіси? Люди рікою текли з міста в село, щоб знайти десь скоринку хліба. Дехто з македонців, наляканий невідомістю, чекав, як своїх рятівників, болгар. Але вийшло так, що вони мовби рухалися на черепасі, а селяни тим часом сварилися між собою, мало очей одне одному не видирали: прийдуть — не прийдуть, хочемо — не хочемо... Ніби в них хтось питав. Болгари таки прикотили, тільки дійшли вони десь до Струми та до Бітоли, а в наші краї від них лише дух дістався.

Я таки набідувався на тому триклятому острові, кістки мої втратили твердість від піску й туману, кров моя вицвіла, голова опустилась на груди. Що ж, такі часи настали! Сьогодні одні села оточують, завтра інші.

Там знайшли вбитого, там закатованих. І ниви, й канали просякли людською кров'ю. А для нас, македонців, найгірше. Не знаєш, від кого боронитися. Німці видають гвинтівки, всі пройдисвіти та злодюги обряджаються патронташами. І що за страхіття сталося у Великому селі за день чи за два до того, як утікали німці!

Ще вдосвіта, коли закукурікали півні, нас позривали з постелі кулеметні черги. Підхопилася моя жінка, вся тремтить. Питає мене: «Що то таке, Божине?» Я похмуро відповів: «Звідки я знаю? Либонь, на шляху стріляють...» Так я відповів, щоб заспокоїти її, а сам собі міркую: от і твій, Божине, настав кінець. Сяк-так одягся, глянув за хвіртку і що ж бачу: гасають озброєні вершники сільськими вулицями — одні вгору, другі вниз, строчать автомати, із червоного неба кров виціджують. Що ж тепер? До чийого ж ума дослухатися? Чую гамір і в сусідів. І вони собі місця не знаходять, бігають то в сад, то знову в хату. Собак одв'язують. Про втечу годі й думати — дехто пробував, та й наклав головами на нивах та у ровах.

Ледве розвиднілося, як загув церковний дзвін. А потім чуємо голос: «Селяни, старі й молоді, діти й недужі, усі мають зібратись у церковному дворниці, там вам прочитають наказ, а хати залиште відчиненими, є кому їх стерегти!» Ну, з оцим, другим, відомо: щоб легше поганцям грабувати. А от з першим — ніхто не знав, що й до чого. Дивлюся, село плавом пливе до церкви, наче воскресне шестя. Рушив і я з дружиною й дітьми, іду, а ноги не несуть мене. Серце квилить, стискається, не зрозуміло мені, чого так передчасно мусимо вмирати? Біля брами церковної огорожі порядкують поліцаї. Вони наказали жінкам з малими дітьми лишатися за брамою, а чоловікам з хлопчиками увійти в двір. Почалася штовханина, крики, лайка. Жінка моя пригорнула дітей до себе, а я, щоб не лякати їх, тихенько відійшов

собі, навіть не попросившись, мовби йшов на весілля. Коли всередині вродилося нове. На дзвіницю видерся запроданець і подає наказ: «У кого є свої серед лісовиків, одійти набік. Усім македонцям стати під старим явором, решті відійти якнайдалі від них!» Тулимося ми один до одного, велике село, місця собі не знаходимо. Чоловіки всі, а, наче овечки, топчемося на місці. Біля церкви — вартовий на вартовому.

Нічого доброго не віщував той другий наказ, дочко. Люди нутром чули, навіщо вони те роблять, і трималися, мов потопельники, одне за одного. За соломинку хапалися. Спробують переселенці відділитись од нас, ми, як вода, течемо за ними. Вони рушать уліво — ми теж наліво, вони направо — і ми за ними. І так щоразу. Той злодюга-запроданець бачить, що ця вода каламутиметься цілий день, та як гарикне: «Усім сісти під явором!» Попадали ми хто де стояв. Була осінь, але сонце ще добре припікало, і листя на деревах, що набуло морської барви, красувалося з призахідному сонці. На серці поспокійнішало, бо мій Євтимко лишився з матір'ю, і я дивлюся на золотаве листя та й думаю собі: «Господи, якою ж чудовою габою ти мене вкриєш, якщо нас повбивають оці бузувіри!» Бачу, поряд мене сидять Євтимкові однолітки. Я шепчу до них: «Не лякайтеся, діти. Бог дасть — минеться». А вони, сердешні, туляться ближче до мене та тільки щелепами трясуть. Я й оком не змигнув, коли бачу, й моя рідна дитина, моє найперше сидить, уткнувши коліна в землю, в першому ряду під явором. Коли його приволокли сюди, я не бачив, але, мабуть, силоміць одірвали від матері. Що робити, місця собі не знаходжу. Крикнути, щоб відволікти душолюбів, та й поповзом до нього, але де там, голці віде впасти! Куди полізеши? А тут саме Чимідак, сусіда мій. Нічого лихого я не вчинив йому, тож підхоробрююсь. Стоїть, очі наліті кров'ю, ніби сто ночей не спав. Куценький такий і товстий, як діжа,

обперезаний патронташами аж по шию, кровинку мою пантрує. Зиркає на нас. А яка посмішка на обличчі, не можу тобі описати, але поки житиму, не забуду її. Він не марнував часу, одразу ж розвернувся, мов коршак. І кого ж першого вхопили його пазури? Чабана Зіньківського! Простодушне хлоп'я, ледве чи й сімнадцяту весну зустріло, а вже чи чуло воно, хто ці, що замінили собою хижого звіра з нетрів, господь його знає. Втупився в Чимідака й оком не змигне. Не відома йому, бідолашному, ні політика, ні держава. Гахнули його двічі ломакою по потилиці, і воно розпласталось на землі. Потім другого, третього — і так перед нами аж дев'ятох. Здебільшого діти македонців. Дивлюся, мій Євтимко, сполотнілий, дивиться на свої коротенькі штанці, забризкані людською кров'ю. Коли це нагинається якийсь бородань з-за Чимідака й хапає Євтимка за руку. Блискавиця мені засліпила очі, я тільки й встиг почути дитячий голос: «Ой мамо!» Усе в мені обірвалося. Коли я прийшов до тями, розплющив очі, кілька разів кліпнув повіками, то відчув, що живий ще. Та живими були тільки очі, бо все інше в мені було мертво. Дивлюся, мій Євтимко, випростаний, мов деревце з бруньками-первородками, лежить на чіємусь тілі. Розплющив очі й дивиться на руку того, що під ним. Селяни ледве тримають мене, щоб я не встав. Рвуть одержу на мені, пальці їхні впиваються, мов голки, в мою шкіру, шеночуть: «Сиди, Божине, брате, сиди, бо хіба ж не бачиш?..» Та й звідки в мене сила, щоб встати без їхньої допомоги? Тіло моє зрослося з землею, мов налилося свинцем, не поворухнутись. Жінки з того боку голосять, рвуть на собі волосся.

Убили ще трьох. Коли ось підходять двоє німців з перекладачем. Певно, подивитися на роботу своїх підлеглих. Видно, не сподобалось: надто повільно вбивали. Німець наказав усіх нас вивести до шляху і там у рову одразу — др-р-р-р! — і квіт.

Сказано — зроблено. Вишикували нас по троє і гайда до того рову. Не знаю, чи йшли мої ноги, чи товариші мене тягли, тільки бачив, як вивели нас з церковного двору — матері кинулися до побитих і почали самі падати біля них. Та й що можна було ще робити? Що сталося потім — не знаю. Вже ось-ось шлях, коли поверх наших голів вдарили з горбів кулемети. Не встигли ми озирнутися, як наші кати вже тікали до міста. Хтось гукав із села: «Партизани прийшли! Тікайте, партизани прийшли!» Хлопці бігли з гір цілу ніч, землі під собою не чуючи, коли їх повідомили, що в Великому селі відбувається страшна різня. Врятувалися ми. Партизани наказали перебиратися в гірські села, поки німці скрутять собі шию.

Поховали ми вбитих в одній ямі для вапна в церковному дворі і гайда, мов цигани, до лісу, поки ще день. Що потім було, ти вже знаєш. Увесь люд зітхнув од тої проклятої війни. Думав, що й нам буде спокій. Душа загрубіла, терпить усякі незгоди, що їх принесли повоєнні часи. Та й діти... Мичові сповнилося п'ятнадцять літ, Нацкові — чотирнадцять. Один взявся за рало, другий порпався в винограднику та на луках... Дружина моя була хвороблива, нелегко в неї загоювалася рана, то я тільки й знав, що водив її по лікарнях.

Старий враз умовк, мов перетятий. Сидів погаслий, засмучений. Я підсунулась ближче, бо й сама не знаю, чому горе його стало мовби й моїм. І, замість того, щоб я в нього питала, він сам обернувся до мене й спитав: — Ех, пташко, чи багато ти в цьому тямив?

Я мовчала. Гіркота й сум не давали мені розтулити вуст. Та й що я йому скажу? Як йому сказати, що та ж недуга і в мене? Аж ось він знову заговорив, ніби тільки дух перевів:

— У сорок п'ятому увесь світ спав без страху від снарядів і бомб, а в нас знову почалася круговерть. Знову почалося полювання на македонців. Тільки тепер

уже під новою вивіскою: «Хто македонець, той комуніст». Половина чоловічого населення подалася в гори, а деякі наклали головами, не встигли сховатись. «Не буду втікати, думаю собі, не буду, хай убивають, принаймні на тому світі буду разом з моїм Євтимком». І не рушив з місця. День відо дня ставало все гірше й гірше, але я терпів. Витримав до сорок сьомого...

— А тоді втекли? — спитала я.

— Ні, не тоді. Мої сини Нацко й Мичо не вдалися в мене. Не хотіли схилити голову, та й кров буяла в їхніх жилах. Потай від мене рушили в гори. А потім — на тобі, перед моїми дверима щодня військові. Шукають, нас залякують. «Нема їх», — кажу. Тоді вони починають копати під хатою, ніби шукають зброю, а самі грабують нас нещадно. Почали тягати мене щодня в жандармерію. Потім якось заштовхали в лъох із зв'язаними руками й підвісили за ноги до стелі, так я й провисів там цілу ніч. Наступного дня випустили, розбухлого, мов лантух. Ні встати, ні йти. Полежав трохи під якоюсь стріхою, щоб оговтатися, та потім і поплентався додому. Йшов цілий день і аж смерком прибився до хати. Тихенько прочиняю двері, аби не наполохати дитину й жінку. Дослухаюсь, а зсередини не чути ніякого гомону. Стукнув ціпком, на який справлявся, — ніхто не озивається. Тоді я ширше відчиняю двері — ніде живої душі. Знову виходжу в сіни, виглядаю в сад, чи не там вони, коли тут баба Йорданиха, сусідка навпроти, входить у хату.

— Повели її, Божине, вчора повели до міста, разом з іншими сімома жінками повели бідолашну Кристу, а вона ж, сердешна, нездужала...

Я прихилився до стіни, щоб якось утриматись на ногах, і питаю:

— А дитина?

— І її забрали...

Не гаючи часу, повертаюся я до міста шукати рідних.

І вже там почув страшну правду: дівчатко моє і хвору матір розстріляли увечері, саме коли мене катували в жандармерії. Господи немилый, куди ж мені тепер іти? Притулювся під чиеюсь стріхою, ноги не тримають. Хтозна, допоки сидів ні живий ні мертвий. За якийсь час підвівся, роздивляюсь довкола — темрява. Значить, день давно кінчився, а проте не зменшив ані моїх мук, ані страждань. Повернутися в село, але до кого? Двері лишив я відчинені — нехай з ними бавиться вітер. Залишитися в місті — так не знаю ж навіть, де могилки моїх рідних, щоб хоч з ними поговорити. І раптом мені слянула думка про інше. Я тихцем залишаю місто і гайда до найгустішого лісу. До нього не так і далеко — три чи чотири кілометри од міста. Аж тоді я почав відчувати, як коле в очах. І наче п'яний, що, йдучи, співає влад нерівному кроку, так і я — іду та плачу на весь голос. Мій плач підхоплює вітер і несе аж над зелене шумовиння густого лісу, і мовби всі довколишні гори стогнуть разом зі мною. Увійшов я гарненько в ліс, куці колючі, мов злодюги, обдирають на мені одіж, а я не відчуваю нічого. Зненацька чую хрипкий голос: «Стій!» Я не зупинився, а, знесилений, упав як сніп у самі ноги вартового. Сил уже не було. На щастя, потрапив у надійні руки. Відтоді, як я прийшов до тям (мені здавалося, минуло принаймні три дні), я все розповідав їм, що коїться внизу, на рівнині.

Якийсь парубійко сидів осторонь та все придивлявся, усміхаючись, до мене. Ніби хоче мені щось повідати, але моя довга й сумна розповідь не дає йому розтулити рота. Коли це з одної печери виходить кремезний вояка і прямує просто до мене. Господи, та невже ж це мій Мичо з веснянками на щічках? До мене наближався справжній мужчина, що виріс у лісі, і, мов розгалужений берест, могутній. Не кажу йому, який мене вітер пригнав, а тільки дивлюся на нього. А він, цей паруб'яга з дитячою душею, саме хотів розпитувати про матір...

Старий трохи помовчав, ніби збирався з думками, ніби силував себе й далі продовжувати розповідь, а я дивилася в іскристе зоряне небо й думала про ті страхтливі сліди життя, які він відкривав переді мною.

— Ось так ми вже втрюх, дочко, тепер осиротілі, без матері, воювали в наших горах. Звідки в мене сила взялася носити рушницю, я й сам не знаю, але тоді б і гармату тягав, коли б дали. Вони бачили, як я схуд, і наставили мене кухарем у партизанському лазареті. А чим тут не робота? Варю, печу, поранених доглядаю та плачу над їхніми братськими могилами.

Якось викликає мене політичний комісар до штабу. Я весь аж похолов. Знімаю казан, гашу вогонь і йду. Коли це у сховищі — так ми називали наш штаб — сидить мій Нацко, зодягнений у новеньку форму в чині англійського капітана. Політичного комісара ніде не видно. Ну, гадаю собі, хотів потішити синок та отак мене, мов у пастку. Дивлюся на Нацка і весь аж палаю від щастя, і хоч у нього прорізувалися й зморшки на чолі, в очах по-дитячому витанцьовують вогники. Я кинувся в обійми й ніяк не можу відірватись від нього. А він розплакався на моїм плечі, мов справжня дитина. А батькова душа зачерствіла й ніяк не відтане, тож я й гніваюся на його сльози:

— Чоловіки,— кажу,— по-чоловічому обнімаються, а не плачуть.

А він ще дужче, ще голосніше. Потім дістає з кишені й подає мені газету.

— На, читай, що тут написано...

Я взяв газету, спершу глянув на фотознімок, потім читаю: «Спіймано бандита. Хто впізнає його, дістане таку-то й таку-то нагороду...»

У мене затряслися руки. Перед моїми очима майнула відрубана голова мого сина. Нацко дивиться на мене весь сполотнілий, і губи його щось шепочуть. Увійшов і політкомісар з перев'язаним оком. Поранений в голо-

ву. Взяв мене за плече, мовчить. Мовчимо всі трое, ніби віддаємо останню шану загиблому бійцеві... І ми продовжували далі боротися, тепер уже вдвох, без Мичо.

В сорок дев'ятому році я потрапив до рук ворогів разом з моїм казаном. Дивляться вони на мене — старий, виснажений, шкода на мене й кулі. Приволокли в якийсь пустир, поміж тисяч людей, захоплених так само, як я, й начепили на мене бирку з номером. Полонені вхопили мене у свої руки й не дали сконати. Тиснуть мені руку та все підбадьорюють: «Тримайся, старий, боротьба не скінчилася, побачиш ще сина й проживеш іще довго на світі!» Отак-то, дочко. Через шість років мене випустили. Метикую собі, до друга в гості прийду, а там, гляди, з сином зустрінусь. А знаю: треба через кордон перебраться. І я перебрався. Знайшов сили, бо знав, що мій Нацко десь тут прихистився. Після двох років пошуків мені повідомили врешті, що він у Ташкенті. Ну, що ж тут сказати, хоч одна моя іскринка лишилася на світі. Спасибі долі, не все мені понищила. Пишу листа своєму синові, а згодом отримую й відповідь від нього. Людське серце нелегко відтає, але від тої іскри почало зм'ягчатися. Ось тому я й тут. Приїхали наші від нього. Поспішив оце спитати в них, чому син мій не хоче повернутись до мене. Або ж щоб я поїхав до нього. Дивлюся, люди мнутьсь, не хочять казати мені правди.

— Що таке, люди? Що ви приховуєте від мене? — питаю.

А вони мені:

— Нацко наказав, щоб ти тут лишався. Таке далеке місце не для тебе.

Благаю їх сказати мені правду, і вони зрештою сказали: мій Нацко втратив обидві ноги...

Пронизливий крик паровоза підхопив мене з лави. Рівномірне чахання експреса примусило мене бігцем кинутись до перону. І хоч я прибула на станцію ще

чотири години тому, все ж спізналася, бо коли вибігла на перон, пасажирів вже вийшли з вагонів і розійшлися. Перед очима вешталися лише станційні службовці, двері вагонів позачинялися, експрес мав продовжувати свій довгий шлях. Невже я розминулася з братом? Може, не впізнали одне одного? Озираюся на всі боки, а очі застилають сльози. Коли раптом у другому кінці перону бачу — стоїть мій батько. Високий, смаглявий чоловік з чорною кучерявою чуприною і з незмінно живою усмішкою на устах. Він. Батько мій.

Чую — гукає:

— Сестро! Сестро!

А я не можу ступити кроку. Отямилася в його обіймах.

— Сестро, як же ти схожа на нашого батька!

А я мовчу, бо мене душать сльози. «Я схожа на батька, він схожий на батька, значить, ми є, і світ не може стерти нас...»

Пригорнувшись одне до одного, ми залишаємо перон і йдемо сквериком повз ту лаву, де я сиділа. Лавка була порожня...

БІОГРАФІЯ

Так воно було, Динко Трендафілов не знав, чи є в нього біографія, і, хоч убий, не пояснив би, що це таке. Тому тільки міцно вилаявся, навіть не розтуляючи рота. Спершу лайнув усі круті стежки-доріжки, з яких, може, його біографія десь ненароком шаснула в прірву. Потім заходився перебирати всіх по черзі — бабів, дідів, прадідів, рід увесь до найглибшого кореня. Перебирає, бісова личина, й бурмоче собі під ніс:

«Чом ви, миленькі, чом ви, добренькі, не залишили сліду про себе, про свої часи та про людей? Чому, дере-

во родове, ти не лишило й натяку на те, хто кому ким доводиться, якого хто кореня і яка тінь вишила його снагу? Тоді б сьогодні я, македонець Динко Трендафілов, учорашний наймит-чабан у волохів, не ширяв би думками так далеко та безнадійно?»

Отак і перебирав Динко все по порядку, бо таки не знав, що йому ще робити. Перед ним бундючився молодий офіцерик. Пахтів ананасовим цукром, пахтів, проклятий, і дичавиною, бо в його очиськах справді було щось дике — вони погрожували, лякали. Він подав Динкові білий аркуш паперу й сказав:

— Рядовий Костас Трендафіліс, на ось, візьми й напиши свою біографію!

Саме так, чорти б його вхопили. Але Динко дивився на той папір, як теля на нові ворота, й не знав, що з ним діяти. Офіцер збагнув те й тут же пояснив йому. Та й як не пояснити? Без біографії він не може записати його до рекрутської книги. Не зможе видати йому уніформи — білих штанів, кавової сорочки й шапки з короною. І, боронь боже, не може помилитися й записати його до списку чесних, незаплямованих, надійних солдатів.

У Динка Трендафілова висохла слина під язиком і піднебінням, стислося горло, наче його щось душило. Зате очі, його мигдалеподібні очі, промовляли сміливо, безстрашно:

— Еге ж, пане офіцер, коли б то я знав грамоти, то не був би чабаном у волохів, а складав би пісні, бо голос маю, мов у соловейка, і так заспівав би, що весь білий світ, усі б люди почули мене. Коли б я мав очі, пане офіцер, то цілий божий день дивився на сонце, бо хіба є щось гарніше в світі над сонце й видноту? А коли б я був дужий, пане офіцер, то звів би оцей порепаний кулак, покірно онущений перед твоїми жовтодзьобими пальчиками, й опустил би його, мов грім, на всі кривди. Дідько б тебе вхопив, на біса ти

мені тичеш отой білий аркуш під ніс? Невже гадаєш, що він розповість тобі все про моїх братів, батьків, дідів і прадідів?»

Ет, байдуже. Біда, та й годі... Коли йде війна або коли надворі негода, коли діти лишаються під чистим небом без батька й матері, з голими животами й порепаними п'ятами, вони стають камінням. А чи ви чули, щоб каміння та мало корінь? Всяк може пацнути той брудний камінчик ногою, бо більшість, чорти б їх ухопили, й не знає, навіщо їм встановлено палець в ступню, окрім того, щоб пацати ним каміння.

Хай мені день буде свідком, але я народився як справжній камінь. Білий, твердий і холодний, бо матінка моя, коли народила мене, була вже при смерті. Не дїждалась, сердешна, щоб зігріти мене своїми теплими грудьми.

Перед тим, як вона вмерла, мене принесли до її постелі, поклали на подушку, аби вона пораділа, а я, дурненький, саме в цю мить заверещав, мов недорізаний, і вся кров мені ринула в щічки. Матінка дивом дивувалася: як то воно, щоб отака недійшла жінка та народила таке здорове дитя? На радощах ворухнула краєчком зблідлих уст і віддала богові душу.

Опісля її смерті мене взялась годувати тітка, сестра мого батька. Її молочко виявилось тонюсіньким, як ніточка. І, чорти б мене вхопили, за два місяці я добряче схуд. Збагнувши, що так я, чого доброго, й дуба вріжу, батько забрав мене додому. Почав варити кашу з кукурудзяного борошна й годувати мене ледве чи не ополоником. На кашу ту почав зазіхати й мій старший братик, тож згодом і він викруглився, мов поросля.

Ледве я трохи підріс, як у нашій хаті зачали помічатися зміни. Батько все частіше голив бороду, а біла його сорочка аж розлазилася від прання. Його погляд завжди був сумний, йому чогось бракувало. Якось увечері, коли до нас прийшов дядько, батько ніби жартома

кинув йому слово-друге про сільських удовиць. Він уже давно думав про тих хижачок, тільки все вибирав та перебирав, прикидаючи, котра з них могла б замінити нам матір.

Коли мені минуло шість років, я вже на все дивився своїми очима. Одного вечора батько сидів у сінях, а я в нього на колінах. Батько подивився на схід сонця, потім зауважив, що саме звідти, звідки приходить світло, піднімаються чорні хмари. Вони плывуть, прокляті, переганяючи одна одну, мов стоногі фурії, аж поки на македонські голови не обрушать якогось лиха!

Нехай мені день буде свідком, але всі у Великому селі подекували, що батько мій — найрозумніший і найдужчий чоловік, а те, що він дудлить вино із гасової бляшанки, то це від того, що побратався він з Марком Королевичем по силі й героїству, аби не гнутися перед бурею.

Хай буде проклятий той, хто вигадав гру з камінням. І ту дурну звичку пацати його ногою! Батько мій, не змігши подолати стоногих фурій, одного вечора, коли весняні трави запахли розкішним літом, кинув нас, двох жовторотих пташат, вважай, на курних сільських шляхах і майнув у гори.

Удень над нашими головами яріло південне сонце, у вечірні години нас милували теплі й жалісливі зорі, а вранці на нас падала ціла гибель роси.

Коли настала осінь і почались дощі, на зло і заздрість ворогам мого батька, нас забрала найстарша тітка. Братові було тоді дев'ять років, і він міг бути корисним моїй тітоньці. А що вона, сердешна, мала робити зі мною?

Я особисто не відчував великої порожнечі од відсутності батька, коли цілий день бував з братом. Але наша тітка була хитра лисиця. Щоб я не сидів у неї на шиї, вона спровадила мене до іншої тітки, мовляв, у неї буде краще.

Друга тітка була ще хитріша за першу і так уміла правити теревені, що всяк міг би позаздрити їй. Вона, сердешна, слабувала на серце, і я, непосидюче дитя, можу в один мент спричинитись до того, що й жовч у неї лусне, скаржилась вона вголос, та так, аби чуло всеньке село.

Але біс із ними, з тітками. Хай їм усім трьом морока! Жодної з них я не хотів тоді бачити. Я любив тільки свого брата. Коли надворі завивав вітер, коли гілля нагиналося до землі, а листя падало, мов гіркі сльози, коли горобчик стукав замерзлим дзьобиком у вікно й благав, щоб його впустили в теплий черевичок з дитячих снів,— як було б гарно, щоб я, сиротина, спав з моїм братом, щоб засунув свої ноженята поміж його ніг й дихав би, дихав з ним разом!

Та от, на подив і осуд усього Великого села, я, як позичений посуд, переходив з одної хати в другу. А втім, я теж не лишався в боргу. І я міг бути неабияким харцизякою. Наприклад, коли мені не випадало іншого, як уже десь перед смерком іти до старшої тітки, я вдавався до хитроців і прикидався хворим. Я починав корчитись, начебто від болю в животі, і не те що корчився, а навіть пускав,— звичайно ж, не без зусиль — білу слину з рота.

— Страднику наш, Ісусе,— тут же починала хреститися тітка перед дерев'яним розп'яттям у кутку.— Чим я завинила перед тобою? Невже ж оце дитятко, синок мого брата, помре на моїх очах? Страднику наш, допоможи йому, адже й він, як і ти, сирота.

Потім жаліслива тітка крізь сльози казала мені:

— Не ходи, Динку, не йди на ніч, соколику. Залишайся та спатимеш зі своїм братиком.

А я, хитрун, і не ждав, поки вона мені те вдруге скаже: мерщій у постіль, до брата, кулився в клубочок та тихенько й підсміювався під ковдрою, не забуваючи якийсь раз застогнати.

Ледве я переконувався, що всі вже сплять, а мені насправді ніде й не боліло, я розтуляв очі й неуситимо дивився на фотокартку на протилежній стіні. Повний місяць, наче ліхтар, освітлював помутніле вікно, і, бісова сила, кидав таке сяйво на всю стіну, розмальовуючи її візерунками, що, здавалося, ніби вона вся оббита сосновим деревом. А в сірій рамі тулились одна до одної дві голови — мої мати й батько. То тітка з жалю до них почепила їх на стіну. А мене втішало ніжними словами тепло, що линуло з тієї фотокартки:

«Не лякайся, маленький, не лякайся, сонечко, адже не сам ти у хаті. Ось і ми тут, на картці, і твій братик спить коло тебе...»

Між іншим, було ще одне, чому я залишався зі своїм братом. Віп, можна сказати, часто лишався голодним (доказом тому були його аж надто співучі кишки), а проте перший шмат, отой м'який, хрумкий шмат, відламаний від щойно видобутої з печі хлібини, віддавав мені, бо я був маленький і мені треба було рости. Я тоді ладен був на те, щоб у мене відняли ложку з рук, аніж розлучили мене з братом.

Минув рік відтоді, як наш батько пішов у гори. Я тоді жив у другій тітки. Вона славилась у Великому селі багатими стравами. Коли ми сідали за стіл, у великій полив'яній мисці вже смачно парувала каша, але моя коротка рука ніяк не діставала, щоб зачерпнути з неї стільки, скільки хотілося.

Одного вечора мені, зголоднілому, несподівано дозволили набирати повну ложку. Навіть хліба дозволили їсти «від пуза». Повірите, ніколи в житті мені не доводилося їсти смачнішої вечері. Та, чорти б його вхопили, треба ж було, щоб саме того вечора вирішилася й моя подальша доля.

— Якщо хочеш лишитися в нас,— сказала мені тоді тітка,— і якщо хочеш смачно їсти, то мусиш погодитися ось на таке: по-перше, віднині спатимеш у коморі

(а не як досі,— в кімнаті, з її дітьми), бо ти знаєш, там з'явилися цілі зграї пацюків і немилосердно псують бринзу в діжках. А ночуватимеш там,— вела далі тітка,— миші та пацюки, слава богу, бояться кішок і людей,— то ми врятуємо хоч решту тієї бринзи. По-друге, ти не маячітимеш перед очима гостей, а то ненароком хтось поспитає: «А що це за обшарпане старчення?» І щоб, боронь боже, не довелось відповідати йому, що батько його, мовляв, утік у гори, бореться проти короля та держави, так ми оце взяли його до себе. І нарешті — бути якнайдалі від її дітей, навіть не дивитись на їхні забавки й ігрища і т. д. і т. п.

Але ж я, чорти б мене вхопили, мав і свій гонор! Не пристав на ці вимоги, а подався прямо до третьої тітки. Та, добросерда, зустріла мене з розпростертими обіймами:

— Чому ж, миленький, ти не прийшов раніше? Чому обминаєш свою тітоньку?

Так зустріла мене третя тітка, і великі, як горіх, сльози капали на її новий фартух.

— Та хіба ж я тебе не нагодувала б? Хіба ж не маю що тобі дати? Ось, небоже, хліб, ось бринзочка, ось водичка — бери, їж, миленький, скільки душа бажає!

Після таких теплих і щирих слів третьої тітки серце моє розтало, мов крижана бурулька. Людоньки, мене душили сльози від болю, від страждань. Чом же я, дурень, раніше не перехрестився в оцьому святому храмі? Вперше відтоді, як знав я самого себе, вперше за все життя мого нахололого серця торкнулося таке тепло.

Ім, а мені шматок не йде в горло. Ситий душею від теплих, людяних слів. Лишив шматок недоїденим. Озираюсь довкола: господи, і ти, страднику Ісусе, на якому ж пуховику покладе мене тітка? Щось не бачу постелі, приготовленої для мене. Але втішаю себе, мовляв, хоче, добросерда, вразити мене несподіванкою, тож приготувала десь нишком.

І ждав, чорти б його вхопили, бо що я ще міг робити? Ждав, а тим часом шастав очима, ніби тупою голкою вишивав навколо. Раптом від сірих стін потягло якимось холодом, серце мое ходором заходило.

— Послухай, Динку, — наблизилась до мене тітка з лагідною усмішкою на устах, а очі, ох, ті її очі! Такі я ще раз бачив, але вже в лихому сні! — Послухай, небоже, а що ти скажеш, коли я пошлю тебе, любенький мій, на ніч до кошари? Прокляті чабани відмовилися стерегти вночі овець, а ягнята — свіжа копійка в нашій кишені — полишені на милість вовків... А ти, небоже мій любий, не бійся. Там з тобою буде аж чотири вовкодави.

Чорти б мене вхопили, від того дня я так зненавидів усмішки на устах людей, що всякому, хто всміхнеться до мене, плюнув би межі очі й послав би його к бісу.

Все село дивувалося: що я за дитина? Чому не плачу? Чом не скавчу, мов побите щеня? Невже я такий безстрашний, що ночую в тому проклятому полі, та ще в такий неспокійний час? А хіба село не знало, що то була б марна річ! Чи плакатиму, чи скавчатиму, а мушу йти до тих ягнят, бо дядько — тітчин чоловік — так пригрозив мені кулацюрою, що я не йшов поперед нього, а вибрикував, мов розвеселілий стригунець.

Наше поле добре для огляду. Рівне, мов безкрає море, а навколо ні деревця, ні пагорка. Є тільки рівчаки, що їх навіть найбистріше око не годне перелічити, а розплановані вони так гарно, що, здається, по них тече весь кровообіг села. У вечірній час не так-то й погано спати в полі. Земля ніколи не переводить духу, а коли ще притулиш вухо да трави, то й почувш, як долинують звідкись якісь дивні голоси.

Не знаю, з чого воно, але щодня, ледве пригріє сонечко і під його пекучим промінням почне в'янути трава, в моєму тілі виникає колючий дроз і трясє мене, мов осиковий лист. Я лежав на підвищеному

помості серед кошари й дивився у високе беззоряне небо. Матінко моя, пресвята богородице, думав я, невже люди отак збайдужіли, що я ось тут лежу й збираю всі гріхи в страшній пропасниці? А ще як небо беззоряне, як оце зараз, тоді хоч сядь та й плач. Страх не дає мені нашорошити вуха, аби чути подих землі. Одного разу я чув, як у нашої землі була поранена душа; хтось хотів навіть серце з неї витягти, але ж, люди, не так-то легко це зробити, бо серце в землі велике, як світ.

Так от, по якомусь часі темрява, морок мені вже не були на заваді. Я почав ставитися до них по-дружньому. Мене вже непокоїло інше. Як тільки небо всівалося зорями, чиїсь кроки полохали тишу неприємної ночі. Хтось, скрадаючись, відчиняв хвіртку кошари, поширюючи в ніч протяжне: р-р-и-и-ип!..

Потім я збагнув, що то не якась там нечиста сила, а звичайна людина. Пізніше почув і голос:

— Гей, чи є тут хтось?

Цієї миті в мені все похололо. Сніп яскравого світла з кишенькового ліхтаря освітив мені сполотніле лице, але тут же стурбований голос вигукнув:

— Е, та ти, бачу, зовсім перелякався! Не бійся, ми не злодії!

Тільки до мене, дурненького, ті слова не доходили. Я лежав ледве живий.

— Де чабани? Чуєш, хлопчику, де чабани, питаю?

Лиш тепер я обернувся. Звівся на лікоть, висунув голову, мов черепащачий писок, і відповів йому:

— Чабанів тут немає, дядьку.

Кишеньковий ліхтарик — це чарівне око — знову — пах! — і недовірливо занишпорило довкола моєї постелі.

— Вони у селі, — переконував я незнайомого, — вони бояться ночувати в кошарі!..

Тепер голос чоловіка долинув до мене, як тепла хвиля надвечір'я. Було щось велике й глибоке в його мові:

— А хіба тобі, маленький, не лячно спати самому в безлюдному полі?

А я, сердега, почав, ніби перед татом, сповідатися перед ним:

— Ех, дядьку! — кажу.— Як же мені не лячно? Тільки ніхто не питає, чи лячно мені, чи не лячно...

Він перебив мене:

— Ну, а... мама твоя, тато — вони хіба не питали?

І тут мені вперше захотілося плакати. Але сліз не було. Чого воно інколи так буває, не знаю. Я глянув прямо в світло від ліхтаря й відповів:

— Вони, дядечку, подалися на небо, не спитавши мене, чи боязко мені перед темрявою, чи перед світлом. Люди можуть тебе проковтнути і в темряві, й завидна.

І чи то вже чорнота ночі утнула йому язика, чи з чоловіком тим щось приключилось, але раптом урвалася його мова. Що сталося — про це я, певно, ніколи не визнаю, тільки того вечора я придбав собі нічного друга й надію на все життя.

Щовечора, в той самий час, чоловік з кишеньковим ліхтариком приходив до кошари. Присівши десь у кутку, він розмовляв зі мною про дитячі справи, начебто все, що стосувалось дорослих, його й не цікавило. А я, жадібний до такої ласки, засинав з його казками, мов у материнських обіймах. Уранці я силкувався пригадати все, що було вночі, але воно виринало в пам'яті невиразно, і мені здавалося, наче все те привиділося мені уві сні. Присягаюся зорями, клявся я вголос, якщо то був сон, то я не бачив і ніколи не побачу чарівнішого.

І так я щовечора ждав, аби швидше смерклося, щоб мерщій у постіль і там, зачавшись, чекати, поки він прийде.

Людське щастя — мов та гнила нитка. Там, де ти зовсім не ждеш, воно порветься. Минуло вже три вечори, а хвіртка ні разу не рипнула. Знову почала мене

бити лихоманка, а разом з лихоманкою зародився й страх. Небо, всіяне ясними зорями, здавалося мені розбурханою пожежею і, коли б я весь час дивився на неї, вона, певно, охопила б і мене. Поле своїм лінивим подихом запалювало вогнем мою кров, і мені боліло. Саме в такому стані якимось опівночі мене затрясла, наче лист на гілочці, страшенна тріскотнява кулеметних черг, рушничні постріли, вибухи снарядів і мін. Матінко моя рідна, що діється на землі! Я зліз із свого сідала й видряпався на найвищу тополю. З такої високості можна й самого господя бога побачити, але я не бачив його, бо й він був зайнятий обрахунками грішних душ, та й неба не міг бачити, бо воно геть усе було затьмарене димом, а поле аж стогнало від жахливої гуркотняви.

Оте «гуп-гуп!» та «фюїть-фюїть!» — тривало цілу ніч. Коли сонце насилу пробилось крізь білуваті, пошарпані хмари, стрілянина вже була вщухла. В селі запала тиша, не інакше, як страшна ніч поглинула всю наволоч, яка аж кипіла в ньому, подумав я. Тільки поле чимось нагадувало поранену матір. Воно стогнало й ненаситно пило цілі калюжі людської крові.

Танки, зачайвшись у неглибоких баюрах вздовж шляху, дримали, милувані першими променями сонця. Солдати, наче зарощені зайці, з автоматами напоготові, лежали насторожені: десь квакне жаба — і вони одразу ж: дир-р-р! дир-р-р!

Одні щось витягали з рівчака, але я добре не бачив, що саме. Тільки бачив — недобре щось, якісь шматки: голову, руку, ногу... Один солдат у сірому шоломі, насунутому аж на очі, гукав до іншого позад себе:

— Знайшов два бідони. Може, візьмемо?

Другий відповів:

— Візьми, може, вони заговорять.

Коли вже й найменша тінь сковзнула в море, а сонце закривавленим чолом торкнулося найвищих верховин,

танки вирушили до міста, а 'я, блідіший за мерця, метнувся до села. Мчав щодуху не тому, що мене гнав жах, а хотів якнайшвидше дістатись до села й розповісти людям про все, що бачив.

Чорти б мене вхопили, немає ж мені щастя ні в чому. Навіть у найліпших намірах. Коли мене ще здалека помітила тітка, хай мені день буде свідком, вона мовби побачила якесь страховисько. Хряпнула дверима перед моїм носом, а її синок ще й заверещав з вікна:

— Геть, розбійнику, з нашого двору! І з нашої хати геть! Шкода, що й тебе не розчавили танки!

Мені голова пішла обертом. Що ж це таке?

Повертаю назад. Біжу, аби якнайшвидше дістатися до рову, що біля кошари. Шастаю очима увсебіч. Чогось шукаю, а не знаю чого. Нікого нема, не чути людського гомону, а все ж чийсь жалібний шепіт долинає до моїх вух:

— Тікай, синку, тікай мерщій і не дивися на таткову поразку. Був він дужий, був безстрашний, боровся до останнього віддиху, ти сам бачив. Але ж вони проти дев'яток бійців кинули десять танків і цілу роту солдатів. Траншей накопали, бузувіри. Накинулись на те, що було тут, поблизу, а зазирнути глибше в гори, щоб там віднайти мене, забракло їм духу. Що ж, синку, я лежатиму тут, лежатиму день і ніч, оберігатиму тебе...

Отакий шепіт запалив мені кров. Я знову повернувся до села. Пішов прямо до брата. Засмучений пережитим, хотів розповісти йому про все. А він, замість того, щоб повести мене до тітчиної хати, потяг, як собаку, у хлів, до худоби.

— Тікай мерщій, поки тебе не побачила тітка,— сказав мені брат.— Тікай, бо як побачить, її розіб'є падуца! Вона якось довідалась, що до тебе в кошару приходив наш тато й присипляв тебе. Потім брав бідони з кошари й носив ними воду партизанам, що лежали в рові.

На radoщах я мало не збожеволів. Брат сторопіло

дивився на мене: що я роблю, навіжений? А я метнувся по сільських вулицях на руках, догори ногами. Ніхто не знав, що зі мною, чому я так поводжуся, але всі вважали, що то я від нічних страхів утратив розум.

А як не втратити, коли я бачив, що, ледве смеркне, мені ніде буде навіть переночувати. Усі двері зачинялися перед моїм носом і мовчки волали до мене: назад! А була ніч. Жодна жива душа не промайне на безлюдних сільських вулицях. Навіть собаки, зачаївшись, ховалися у своїх будках.

І раптом спало мені на думку: а чом би не гайнути до церкви, у дзвіницю? Там, під сходами, є місце, хоча його й не більше, ніж для собаки, скуленої в клубок.

Подолав я і цю біду. Цілими днями бавився з дітьми, а на ніч — туди. Щоранку, ще не встигне синій туманець піднятися над черепичними дахами, мої однолітки вже вибігають на вулицю. Без мене і гра — не гра, бо я вже став справжнім героєм у їхніх очах. Усі дитячі забавки зводилися до гри у війну. Всі діти правили за військо, а я був танком. І як годиться танкові, я всіх дітей одним махом згортав у брудний рів. А відомо, що споконвіку рови у великосельців правили більше за нужники, ніж за межі їхніх городів. Так «вороже військо», зторнуте мною — «танком» — у рів, одразу ж опинялося в тих нечистотах, а носи й роти чомусь потрапляли в найсвіжіше. Що ж до вбрання малечі, то годі було й упізнати, з яких ниток воно виткане.

Я знав, що на крики переможеного «війська» одразу ж позбігаються матері з паліччям і, бісові душі, не пожаліють малої сиротини. Тож я мерщій схоплювався на рівні і, поки злощасне «військо» набирало духу, щоб заволати: «Мамо!», — опинявся біля мого брата.

Одного ранку знову біда. Біжачи якоюсь вузьенькою стежкою, я наступив на колючий дріт. Вп'ялася мені іржава колючка в ногу, сів я на камінь і почав витягати її, зціпивши зуби. Раптом відчув якийсь дроз у тілі,

і мені наче аж ногу потягло. Накульгуючи, я сьак-так дістався до свого барлога. Ліг горілиць і заснув. Надвечір прокинувся. Розплющив очі, але нічого не бачу. Перед очима наче туман. Та коли б тільки це. В голові співали сопілки всього світу. Я палав вогнем, а по тілу бігали мурашки, мов колюччя. Почав крутитися, але ж я весь розпух і не годен був повернутися. Тоді я вхопив мотуза від дзвона й почав гоїдатися разом з ним. Тільки ж я був оглух од високого жару, а той божевільний дзвін підняв на ноги все село.

— Що сталося, людоньки? Чому б'ють у дзвін?

Селяни тупцюють на місці, мов неповороткі баби. А дзвін гуде й гуде.

Найспритніші зважилися, нарешті, прийти й подивитися.

— Це не к добру,— кричали декотрі.

Аджія в білих штанях першим кинувся до церкви, за ним Динко, що теж носив колись білі штани, але нині на ньому шурхотів європейський стрій, бо чоловік видавав себе за великогрека.

Поприповзали на животах до мого царства й зупинилися, вражені.

Хтозна, допоки все село проклинало б мене, байстрюче сім'я, коли б не прибігла тітка з моїм братом. Я ж, бідолашний, нічого не чув і не бачив. Поки селяни ремствували на розбитий сон, тітка з братом узяли мене на руки й понесли прямо до сільського лікаря.

Місяць, отой великосільський місяць, світив, мов ліхтар, і тітка сказала, що, коли я так розпух, то не інакше, як мене вкусила гадюка.

Лікар на те сердито крикнув, оглянувши мене:

— Яка там гадюка! Дитина наступила на іржавий дріт, у неї заражена кров.

Лікар дав мені укола, наче ослячим істиком штрикнув, але я тут же розплющив очі.

З того вечора я вже спав разом із моїм братом.

А коли підріс, пішов у чабани до волохів.

Аж одного дня прийшла й повістка — мав я іти до війська. Чорти б мене вхопили, я й незчувся, як від мене на землю простяглася довга тінь. Зовні я дуже був схожий на батька, і дехто з наших недругів боявся, аби я не успадкував і його силу та хоробрість.

Сільські парубки в обіймах матерів та всієї рідні мокли від сліз перед сірою машиною, ніби їх мали везти на розстріл. А я спокійно стояв коло брата, він пожадливо затягався цигаркою й не помічав, як я все тулився до нього.

На машину я виліз першим, виліз на неї і брат мій. Він усе ще пожадливо курив і ніяк не зважувався заглянути мені в вічі.

— Попрошу, аби хтось надряпав мені там якогось листа...— сказав я братові, бо не міг уже дивитися, як він стоїть переді мною, наче німий. А він, не дивлячись на мене, відповідає:

— Якщо тобі дадуть чистий аркуш паперу і звелять написати автобіографію, скажи, що ти неграмотний. А коли скажуть, що вони самі тобі напишуть, мовчи. А як спитають, коли помер батько, скажи, що помер він ще до того, як ти народився...

Тепер Динко дивився на чистий аркуш паперу й згадував братову науку. Тоді йому нічого не було ясно, зате нині дещо прояснилося. Тому й стояв, стуливши губи, на півслові урвавши мовчазну лайку. Його брат так само служив три роки тому в війську, але не як справжній солдат, а як солдат без рушниць. Написав біографію, як годиться, а коли її прочитав офіцер, то одразу ж записав його до другого списку. Чорти б їх ухопили, всі оті списки на світі! Його список називався: «Білий острів».

На тому «Білому острові» і земля, і небо схожі одне на одне. Небо, кучугури й море шепотіли тією самою мовою. А солдати мовчки дивилися, довбали камінь і за

найменшу провину діставали ще по одному білому дню покарання. Довбання тривало роками. У такий спосіб його старший брат, замість двох років, відтрубив цілих три, ще й без жодного дня відпустки.

Нарешті Динко сказав:

— У мене, пане офіцер, нема біографії. Я вродився так, без неї. Може, це великий гріх, але хіба є на світі людина без гріха? Можливо, тільки це за мною й водиться.

ТАЛИЙ СНІГ

Ніхто не знає, що небо тримається на моєму чолі. Небо — це розтоплена синява, що виливає на мої скроні киплячі потоки. Я побачив його відразу, щойно розклепив повіки, і збагнув, що день — це іскра, розпромінена навколо, і проміння її ще довго тримається в повітрі після її спалаху. Небо спирається на моє чоло і тисне на скроні. Це достеменно, бо я відчуваю, як пружаються жили й як гучно стукає в скронях від цього неймовірно великого тягара.

Я знаю, що лежу горлиць. Ще заплющеними очима я відчув небо. А під собою не відчуваю нічого. Може, там порожнеча, безкрая і бездонна порожнеча. Мені пригадуються пологі пагорби з приземкуватими кущами й острівцями снігу довкола них, тільки ж вони вже далеко позаду, їх не вернеш. А може, вони десь тут. Але це байдуже, адже й тоді, коли я був поряд з ними, це не мало значення: низенький чагарник не захисток нам від куль. Пригадую, під кущами лежав зернистий сніг, добре б оце зараз торкнутися його губами. Але й це не істотно, адже сніг, напевно, лишився далеко позаду. Небо гаряче, як і мої скроні. Дивно, чого воно таке гаряче? Адже тоді воно було тільки ясним, і земля піді мною волога, прохолодна, з острівцями снігу.

Небо вкрите білими острівцями хмар, як і земля снігом. Хмари тануть від гарячої синяви, а сніг не тоне, він ховається на косогорі в убогому затінку низеньких кущів. Земля розкисла, розповзлася від талого снігу, але я не відчуваю ні холоду, ні вологості. Можливо,

минув день, а може, кілька годин чи хвилини, бо небо тоді було таке ж чисте, синє, ніби щойно вимите, і сонце вже зійшло, і так само, як зараз, по ньому блукали білі хмари. Може, минув день, година чи хвилина, я не знаю, і, певно, не зможу підвестися, щоб роздивитися місцевість довкола.

Земля розкисла так, що ноги вгрузали в багно і на них налипала пудова грязюка. Іти було важко не тільки через грязюку, але ще й тому, що ми дерлися вгору, і ноги ковзали, поки не загрузали по самі кісточки. Сонце стояло ще низько, і скісне його проміння слішило очі. Від цього все навкруги здавалося незвичним, і не тільки куці на косогорі з зернистим снігом неможливо було роздивитися як слід,— вони лише вгадувалися,— але й колона попереду пливла, мов у тумані, а люди в скісному промінні сонця здавалися ланцюжком тіней. Проте я чітко усвідомлював, що попереду — колона, а довкола чорні куці з острівцями снігу під ними. Куці весь час купчилися круг мене, а колона — попереду між ними, але йти по грязюці було важко, сонце слішило очі й заважало розгледіти голову колони.

Був ранок. Весняний ранок з нерозталим біля куців снігом, з пеленою пари, що попливла вгору, коли зійшло сонце. Туман стояв по коліна і здавався молочно-білим у сонячних променях, а сонце, мов той місяць, не гріло. Не гріло, хоч над туманом висло ясне синє небо і ноги горіли. Від напруження, від ходи по глибокій грязюці ноги ставали гарячими й мокрими. На черевики налипала пудова грязюка. Колона важко просувалася крізь туман, що обіцяв сонячний день.

Але дня, звичайного весняного дня з яскравою синявою над випаром, з сонцем, що розганяє його своїми яскравими променями, так що аж замружує засльозені очі, цього дня я не бачив, не бачив, як він розпанахав той серпанок, у якому ми ховалися. Голова колони бовваніла десь попереду в молочній імлі, прохололі

ноги, як і перше, лишалися мокрими від поту й раз у раз утопали в грязюці, коли зненацька звідкись ізбоку пролунали постріли. Спершу це нагадувало виляски, коли хтось розтинає повітря пугою, і на мить воно так і лишається розітнутим, але це тільки в перші хвилини, поки постріли, наче блискавиці, пронизували імлу.

Нині я, мабуть, лежу горілиць, а тоді я стояв, я це твердо пам'ятаю, стояв по кісточки в грязюці й силкувався наддати ходи. Колона швидко розсипалася в тумані, і пострілів, здається, вже не було чути. Але мої ноги відразу обважніли. Невідомо звідки взялося приємне тепло, воно йшло зсередини й лишалося поміж тілом і одежею. Жорстке, мов кора, воно душило, муляло, і треба було негайно його позбутися. Ноги обважніли ще дужче і, здавалося, я не витягну їх з грязюки. Можливо, я захитався, закружляв на місці, бо перед очима замиготіло, понеслося, весь час змінюючи напрям. Я більше не чув стрілянини, а може, її й не було, але щось усе-таки гуркотіло, не знаю, в мені самому чи довкіл, і важко визначити, що це за гуркіт. Одне зрозуміло — він пов'язаний з цією безладною метушнею довкола, такою незбагненою у вранішній млі.

Цей звук більше скидався на відлуння дзвону, а дзвонило повсюди, гудіння те щільно охоплювало мою голову і розлягалось в ній. Дзвін похитувався над землею, і я, сп'янілий від його руху, відчував себе легеньким, як хвиля повітря. Ось чому, розуміючи, що я вже ніколи не витягну обважнілих ніг з глибокої й липкої багнюки, я почував себе незвичайно легко, й усе довкола мене розліталось в найнезбагненніших напрямках. Одне достеменно: обабіч стежки, якою я йшов, стирчали голі низенькі кущі з острівцями снігу в їхній убогій тіняві. Кущів багато, і, може, я розхитувався саме тому, що намагався дотягтися губами до снігу, відчуті свіжість цього крижанистого винограду. Можливо, я до нього дістався: якусь мить я бачив зернятка

безбарвного снігу зовсім близько. Вони ховалися в блаженській тіні біля кореневища. Мереживна тінь непорушно лежала на снігу, і це єдине, що не рухалось, хоча лише хвилину тому довкола мене все мчало й кружляло в нестримному вирі. Можливо, цей острівець безбарвного снігу в цілковито непорушній тіні, від тоненького гілляччя дно виру. Я розумів, що з тої пори, коли гудіння дзвону в моїй голові злилося з незрозумілим дзвоном довкола, ніякі інші шуми вже не сягають моєї свідомості.

Зараз я, напевне, лежу горілиць, бо, замість тіні від тоненьких галузочок на зернистому снігу, заплющеними очима відчуваю гарячу синяву неба. Я шастаю рукою по зернистому снігу, але в моїх долонях, здається, нічого не лишається. Я поранений. Це ясно. Ось чому не вдається мені пов'язати в одне дно виру — останнє, що лишилося в свідомості, коли я впав лицем у сніг, — з сліпучим світлом над собою, що не дає мені розплющити очі й роздивитися, що ж воно діялося навкруги, коли після перших пострілів я ще ступав крізь туман, усвідомлюючи, що ноги мої все ще вгрузають у глибоку й липку грязюку. Зараз я не почуваю пудової ваги в ногах, зате сам обважнів так, що навряд чи зможу ворухнутися. І все ж треба підвестися, хоча б на лікоть, і пошукати поблизу трохи снігу: всередині все горить, спрага. Незрозуміло тільки, як це небо може так раптом перетворитися в розплавлену лаву і так пекти голову? Губи пересохли, здається, й не ворухнеш ними, і, мабуть, жоден звук не здатен вихопитися з них. Власне, не обов'язково зводитись на лікоть, не може бути, щоб я опинився в іншому місці, якщо я бачив острівці снігу зовсім близько, в очах моїх ще й досі дрібний зернистий сніг. І все ж якийсь рух зробити треба. Хоч задля того, щоб сонце не било в очі.

Тепер добре, тепер під долонями надійно відчувається земля. Вона грузька, але пальці не вгрузають надто

глибоко, мабуть, земля кам'яниста. Я не думав, що мені так легко пощастить перевернутися зі спини на живіт, хоч і неспроможний був навіть полічити, вкотре брався за це, аж поки мені не вдалося здійснити задумане. Тепер добре, треба ще дотягтися до карабіна. Все довкола таке ж, як і вранці, в тумані. Ті ж кущі з убогою тінню, в якій напевно залишився сніг. Все таке ж, тільки неподалік від карабіна зводиться великий камінь, можливо, верхівка захищеної в землю скелі. Добре б опинитися за тим каменем.

Сонце стояло над головою, коли, перевернувшись на живіт, я побачив на відстані кількох кроків свій карабін,— сонце було на півшляху до верхівки пагорба, коли я дістався до карабіна. Тепер я біля каменя, з карабіном, а сонце скоро сяде на верхівку пагорба і потім скотиться в заграву заходу. Камінь синюватий, місцями порослий м'яким, наче килим, жовтаво-зеленим мохом. Коли я повз до карабіна, а потім з карабіном до каменя, під кущами я переводив дух і підбирав губами захищені від сонця залишки снігу. Сніг і справді був зернистий і хрумтів на зубах, а язик потім довго пощипувало. Я не пропускав жодного кущика, і тепер у мене в обох жменях сніг, він тане, але я не дам йому розтанути, перш ніж не відчую його на своїх губах. І в западинах на камені є сніг. Точніше, майже непомітні залишки його, маленькі калюжки в затінених ямках, що зблискують на вологій землі.

Це добре, як добре і те, що в мене є карабін. Це мій карабін, я впізнав його, коли повз чагарями вгору, ще до того, як дотягнувся до нього. Я одразу збагнув, що це мій карабін, хоча й досі не розумію як. У ньому п'ять патронів. П'ять патронів, один уже в ців'ї, та камінь перед грудьми. Я лежу на животі на набухлій від талого снігу землі, і мені добре видно сусідні пагорби.

Тепер мені цілком ясно — я поранений. Кудись у ниж-

ню частину тіла — в ноги або в стегна, або в одну ногу, не знаю. З тої хвилини, як я перевернувся на живіт і поповз до карабіна, а потім до каменя, я намагався не дивитися під лікті, хоча й пересувався лише з їх допомогою: досить знати, що я поранений,— бачити кров і рану було понад мої сили. Я не певен, що пам'ятаю, як це я зостався один, непритомний, серед чагарів, але певен, що стежина, якою я йшов за товаришами крізь туман, десь тут, неподалік від мого каменя. Куці — ось вони, з острівцями снігу в тіні. Усе, мабуть, склалося так тому, що мене поранило і я відстав від колони. Знаю лише, що сталося це вранці, а зараз уже за полудень, і сонце повисло над верхом пагорба.

Вони повинні вернутися, ті, хто стріляв, коли ми ланцюжком просувалися серед чагарів, хто примусив мене порушити стрій і впасти в зернистий сніг під суцільний гул дзвону. Вони, звичайно, повернуться, щоб подивитися, що їм пощастило зробити й що ні. Їм закортить потішитися своєю роботою. Але в моєму карабіні п'ять патронів. Чотири для них і один для себе. Тільки потрібно стріляти напевно, коли вони будуть не далі, ніж за десять кроків. Так чудово, що переді мною камінь і я ще відчуваю сніг у долонях.

Вони обов'язково повернуться, але в мене п'ять патронів, а мені досить одного. Я чекаю на них. Лежу на холодній, розм'яклій землі і думаю, як усе-таки добре, що небо — це розплавлена синява, як добре, що воно ллє на мої скроні киплячі потоки. З-за мого каменя видно схил пагорба і пагорб навпроти, і ніхто не наблизиться до мене, не потрапивши на мушку мого карабіна. В затінених виляжках каменя є ще сніг, і, коли сніг розтане в руках і потече крізь пальці, я знову змочу пересохлі губи, це придасть сили. Карабін під правою рукою, камінь — прекрасний захисток, він міцно сидить у землі. Я готовий. Хай повертаються. Чотири патрони для них, п'ятий для себе.

Це все той самий день, який розпочався з білого, вкутаного туманом ранку, коли наші ноги по кісточки грузли в багні. Тільки зараз він котиться до кінця. Сонце незабаром сховається за вершечок пагорба навпроти й розплавить його у вогні заходу. Але ніхто не знає, що небо тримається на моїх обважнілих бровах.

ВІТЕР

Вечір зненацька став ясний і тихий; певно, вітер десь причаївся, вистерігаючи свою жертву, або, може, просто щось велике десь сталося, і тепер над оцим білим безкраїм простором розляглося спокійне небо з ясними зорями, наче нині й не зима, наче тут не домівка всіх вітрів.

— Що воно, старче? Що скоїлося з горами? Невже їх приручили?

Старий ламав скінку, відчахнуту від палиці, яку він тримав у руці. Холод скував усе довкола, і лише якийсь дивний шум, ніби кроки чийсь по затверділому снігу, ливув звідусіль.

— Він прийде, кат його бери, запізниться, але прийде. Втомився сьогодні, от і спочиває десь під кущем. А набереться сили, то налетить, зміцнілий, розвихрений, ладний і гори перевернути.

— Мороз бере.

— Бере.

— Нічого не чути. Наче після грому.

— Мертва ніч.

— А все ж ніби чути якийсь шум, щось таки тривожить слух; чи, може, то тільки згадуються дивні шуми в оцій мертвій тиші, чи воно й справді щось шумить?

— То, певно, сам по собі сніг порипує від морозу.

— А може, то шелестить засніжена трава? Адже до весни йдеться. Мабуть, якийсь росточок заворушився внизу, під снігом, просинається, напружує своє тендітне тіло, щоб звільнитися від крижаних пут.

— Можливо,— мовив старий.
— Сам аж до весни нічого не вдіє.
— А певно.
— Як і людина. Що вона може, коли сама? Що?
— Не знаю. Я ніколи не був сам,— відповів старий.
— Не уявляю, як можна жити без друзів, без хати, без дітей...

— І я не уявляю,— погодився старий.— Ніколи я не був сам, хоч нікого й не маю.

— Ми, здається, не розуміємо один одного. Мене спустошує самотина, як вітер спустошує ліс, як злива розмиває корінь, і дерево лишається беззахисним перед холодом. Такий я самотній і вразливий.

— Розумію,— сказав старий,— буває в людини пора, коли вона губить себе серед білого дня; наче лисиця з пораненим носом — крутиться навколо, а не може знайти власної нори.

— І все щось тривожить, щось озивається до мене й породжує сумніви: чи то страх, а чи й зневіра...

— Можливо.

— Невже немає ліків від усього цього? А що, як розкрию душу, чи не полегшає?

— Можливо.

— А ти, старче, ти вислухав би все, що я ношу на серці? Вислухав би, скажи?

Старий голосно зітхнув і потягся до вогнища — розворушити. Полум'я на мить звислося вгору і знову сховалося.

— У мене завжди болить голова; усе тіло моє тремтить, я весь налитий гіркотою, здається, коли-небудь я, замість слини, виплюну гадюччя.

— Неправду кажеш, сину,— мовив старий.— Все минеться, заживе.

— Ні, не минеться. Боюся, це живим мене сточить.

— Минеться, як вітрянка. Ти багато думаєш про себе. Через те воно.

— А про кого ж мені думати? Й про що? Я сам-один. І тут, і вдома. Не приймає мене природа. Чужий я їй, а вона чужа мені; живемо наче мачуха й пасинок.

— Не думай про себе, хлопче. Не чіпай, не рань себе, не сотай власну кров.

— А про що ж мені думати? Каміння збиває мені ноги, вітер хльоскає в лице, колюччя рве на мені свиту, бджола не підпускає мене до свого меду...

— У бога вір, дитино моя.

— Він покарає мене за нерішучість.

— То вір у якусь зірку, дитино моя.

— Вона впаде з неба.

— Повір у сонце.

— Воно спопелить мене.

— Полюби когось. Закохайся.

— Боюся, зрадить.

— Тоді ще раз полюби.

— Щоб удруге зазнати зради? О старче, скажу тобі: я був ніжний, я так кохав, і ось я тут, аби вирвати з пам'яті спогади, аби відкусити язик, що марне звірявся в коханні, аби викинути вовкам серце, що вірило мріям.

— Ляж поспи, сину.

— Все одно світанку діждуся без сну.

— На третю ніч заснеш. Всякому диву три дні віку.

— Це диво не таке, як інші, старче.

— Тоді нехай мине тричі по три дні.

— Але ж, кажу тобі, це не таке й диво.

— Тричі по три дні хай мине. І ще тричі. І так буде.

Юнак задивився в полум'я; розпач туманив йому очі, вогонь випікав їх.

— А все-таки щось шумить, щось долинає до моїх вух. Чи, може, то згадуються в цій мертвій тиші якісь давні шуми, бо не можна ж людині жити без гамору. Чи воно й справді щось шумить?

— То вітер іде,— мовив старий.

— Йде вітер? — занепокоївся хлопець.

— Вдарить мороз — камінь і дерево почнуть тріскатись. Розворуши вогонь.

— Камінь і дерево почнуть тріскатись.

— Але ми залишимося тут, йому несила прогнати нас, — мовив старий. — У людини є іскра, що завжди тліє — найпотужніший вітер її не згасить. А завтра — пам'ятай моє слово — все буде, наче вітру й не було, наче він нам тільки наснився вночі.

— Може й так, — непевно відповів хлопець. — Може й так...

— А тепер спи.

НЕСПОКІЙНА НІЧ

Колона, мов звивиста гадюка, то збиралася, то знову розтягалася. Вуха оглухли від тріскотняви пострілів: в них оглушливо шумлять водоспади. Гори — саме прокляття: вони тягнуться й тягнуться до безкраю — то стрімкі підйоми, то крутосхили. Привали короткі й не дуже приємні: здерев'яніле, натомлене тіло, мов тлінь, розпадається на частки, зневолюється, і перша ж спроба встати й продовжувати шлях невимовно болюча: по кістках розливається холодний пекучий дроз. Жили мов перев'язані по краях — болять. Листя пожоване ненаситними дощами: вони налітають безперестанку. Гірські вершини заповонила біла пустеля, що нестримно й пожадливо сповзає вниз. Скаламучена виднота осідає в ярах і просіках. Деревця клякнуть, мов обсмоктані кісті.

У колони немає ні голови, ні хвоста. Вона в'юниться, купчиться довкола командира. В село добулася поки що сама голова, а уповноважені вихоплюють з неї по двоє й розводять по хатах. Скрегочуть засуви.

— Братця, гадаю, в цій хаті вам буде добре, — сказав уповноважений і ціпком постукав у двері.

— Спасибі, — мовили Митре і Нове, знімаючи гвинтівки.

Старенька бабуся уважно оглянула їх.

— Це партизани, бабуся, — сказав уповноважений. — До тебе на постій...

— Угу, — промимрила стара, — ти завше приводиш мені когось. Чом ти мого сина не приведиш?

— Не знаю. Коли б він був з нами, сам би прийшов...

Знадвору увійшла молодиця. Вона наблизилась, але не сказала нічого. Щоби у неї шарілися, мов розквітла троянда. Дивилася на прибулих лагідно, усміхнено.

До кімнати увійшла стара й підсмикнула доріжку ближче до груби.

— Невістка твоя, бабусю? — поцікавився Митре, вішаючи речовий мішок на раму вікна, за яким невістка жмакала вим'я неспокоїної корови.

Нове сердито глипнув на товариша.

— Атож, і невістка, і сучка, — сердито мовила стара. Митре так і застиг, вражений:

— Сучка?

— А то хто ж... Добре вам, нежонатим.

— Чому?

— Так. Син мій, як оце й ви, поневіряється в горах. Господь його зна де... Казала ж: не женись, дитино, не час. Хочеш іти в гори — відмовся від неї. Будеш живий-здоровий, повернешся, тоді вже як знаєш... Тільки хіба послухав? Привів, щоб вешталася, ганьбила мою старість... Бачиш, який живіт? Потішить чоловіченька байстрам...

— А може, то від сина, бабусю?

— Ет! Вона ще з минулого літа сама. Син же й написав мені, щоб забрала її, мовляв, щоб не сиділа сама та щоб на очах була... А що з того? Хіба встежиш..

— Гм, — невизначено кашлянув Митре й замовк. Опустився до Нове на рогіжку й підігнув коліна.— А в якому загоні твій син?

— А звідки мені знати? Не писав... Марком зветься. Радеський.

— Радеський? — перепитав Митре й умовк.

Стара похитала головою.

— Жду його — не діждуся.

У грубці палахкотіло й потріскувало, ніби хтось ступав по сухому тину. Кімната скидалась на колимагу,

що поволі рухалася й рипіла. Вітер раз у раз бився у вікна. Митре й Нове прилягли на солон'яні подушки, потяглися руками до вогню. Стара на дворі цюкала сокирою.

Дошки на стелі захиталися, потім рипнули двері. Вітер пожадливо метнувся в грубку.

— Я не завадила?

— Ні.

— Принесла вам молочка,— усміхнулася молодича.— Погрістесь трошки...— Вона нагнулася й помішала коцюбою в грубці.— Важко з дровами,— зітхнула.— Ви не мерзнете?

— Ні. Дякуємо.

— І я не мерзлячка. Звикла в нетопленій хаті.

— Гаряча кров гріє. Це добре,— усміхнувся Митре.

Жінка й собі усміхнулася, і дошки захитались по хаті. Виходячи, вона сказала:

— Свекруха спить унизу. Коли щось знадобиться...

Тепер дошки захиталися в сусідній кімнаті. Захиталися й стихли. Вітер не переставав битись у вікна.

Нове лежав, укритись з головою. Тихе дихання надимало йому бульбашки біля рота. Митре, підклавши руки під голову, дивився в стелю: на ній витанцювали золоті смужки, що вилітали стрілами з грубки, переламуючись по краях стелі. Ковдра здавалась важкою, мов свинцева, і він одкинув її, звільнивши груди. Патьоки гарячого поту заливали йому лице. Все частіше повертав голову до вікна: золоті смужки не могли пробитись назовні й прилипали до скла. Час минав повільно. Зрештою й стеля почорніла в кімнаті, стихло й у грубці.

Нараз рипнули дошки на підлозі. Тихо. В густих сутінках, що соталися з вікна, хитнулася постать Митре в пальті наопашки. Але до дверей не дійшов. Ковдра на Нове ворухнулася й сповзла до грудей.

— Ти куди? — підвів він голову.

Митре зупинився.

— Спати не хочеться,— збрехав він.— Вийду, подихаю...

— Знаю, куди намірився. Ану, ляж.

— Та я ж...

— Ляж, кажу тобі!

— Якого ти дідька репетуєш? Спи собі.

— Не смій...

— Чому? Хіба не чув, що казала стара? Чого ж іще?..

— Я сказав: не смій! Якщо не хочеш гвалту.

Митре сердито жбурнув пальто.

— Йолоп!

Він потоптався біля вікна й знову ліг. Груди його прискорено дихали.

Світанок густим молоком облив вікна. Вітер не вгвавав, стукав у вікна, свистів у димар, доносив звідкись ревіння худоби. Митре й Нове мовчки натягали на ноги висушені опинки. Коли вже зібрались виходити, молодяця покликкала їх у свою кімнату.

— Пробачте,— сказала вона.— Я знаю, моя свекруха наговорювала вам на мене, сучкою обзивала. Але я не зважаю на це... І не серджусь. Аби душа моя була чиста. Я зовсім не така, як вона каже. Те, що я ношу під серцем,— від чоловіка... Я це кажу вам тому, що хтось із вас уночі добивався до мене...

Нове сердито зиркнув на Митре. Скреготнув зубами.

— Ви повірили моїй свекрусі... Але я поясню вам. Чоловік мій уже кілька разів приходив потай... Не хотів, щоб хто знав, бо коли вперше з'явився, пішли плітки, мовляв, утік до жінчиної спідниці, не може без неї. А як, мовляв, інші? Хіба в них немає жінок?.. Тоді я сказала Маркові: «Не приходь. Мати завше розпитує мене й сердиться. І в селі язиками плещуть...» А він мені: «Не втручайся не в своє діло. То моя справа. Тільки гляди, щоб ніхто не дізнався...» Приходив увечері, прив'язував на куші кизилу хустинку на городі,

і я з того знаку вже знала, що він прийшов... Ось він, мій чоловік,— вона зняла з стіни й витерла долонею фотокартку.— Може, ви десь бачили його?

Нове ворухнув губами:

— Так.

Жінка стрепенулася. Обличчя її взялося рум'янцем.

— Вітайте його. А коли зможете, то передайте й листа. Давно вже писав...

Виходячи з хати, Митре шепнув своєму товаришеві:

— Чого ж ти змовчав, коли запитувала стара? Чом не сказав їй?

— Так. Не треба.

Село, оповите легеньким серпанком вранішньої імлі, лишилося позаду. На хатах, що купчилися на пагорбах, сонце своїм гарячим язиком облизувало вологі дахи. Колона направлялась до лісу. Поруч Нове важко ступав Митре й дивився на розгорнутий лист. Читав з бо-лем: «Дорогий Марочку, чом не приходиш? Прошу тебе, коли прийдеш, об'явся й матері. Скажі їй, бо я вже не можу... Обзиває мене сучкою. Б'ється головою, каже — не син ти їй... Тому я прошу тебе, поясни їй усе...»

Нове неквапом згорнув листа, поклав у кишеню на грудях і замислився.

— Навіщо ти його розпечатав? — прошепотів Митре.

— Нікому його віддавати.— Йому перехопило горло.— Йі чоловік, отой самий Марко, потрапив у засідку й загинув...

Колона чорною рваною стрічкою оперізувала верховину...

ДОБРОВОЛКИ

Десятеро бійців, скрадаючися, підійшли до монастиря. Вранішня зоря світлою смугою відділила небо від

землі, теплим молоком розлилася по діброві, попливла запахом смоли й папороті по віттю дерев або й просто впала з обляманого гілля на траву, нерішуче ковзаючи по найжачених, сонних обличчях.

Високі мури, визміївшись поміж дерев, ховали за собою подвір'я і монастир. Будь-яка спроба проникнути через браму всередину загрожувала небезпекою. Двоє охочих видряпалися на дерево, обшастали очима подвір'я, потім по гіллю перебравшись на мури й опинилися по той бік. Тиша була неприємною для всіх — і для тих, що всередині, й для тих, що стояли зовні й не зводили з брами очей.

По лісі розлилися неначе відблиски пожежі; сонце, мов розпечений таз, обдавало промінням гірську верховину. Тиша в монастирі насторожувала.

Нараз по бруківці загупали кроки. За брамою дзенькнули ключі, скреготнув засув. Брама відчинилася і в її проймі, наче мальована фреска, виникла середньовічна черниця, в якій поверх мантиї на ланцюжку гоїдався вперед з ключами хрест. Вона стояла якимось дивно, визивно-зухвало, ладна щомиті покласти руки на свої круті стегна й розпочати сварку. За нею стояв партизан, тримаючи автомат у руді.

— Гм,— гмикнула черниця й зачекала, поки наблизяться ті, що були біля брами.

— Ми партизани,— сказав командир.— Не лякайтесь, товаришко...

— Я не товаришка. Я — мати Меланія...

— Пробачте, мати Меланіє. Хто там всередині?

Черниця мовчала. З-за її спини виступив партизан.

— Там ще дві,— доповів пошепки.— І старий.

Командир потоптався у дворі й рушив до горішньої тераси. Мати Меланія за ним.

— Що ви тут робите?

— На вас чекаємо,— огризнулася мати Меланія.

Командир запитливо глянув на неї.

— Оце ви всі такі? — не вгавала черниця. — А ще партизани...

Командир ніяково зупинився:

— Що ви маєте на увазі?

— А ось що... — Вона сердито пирхнула й задріботіла поперед нього по терасі. Штовхнула ногою двері. В келії командир побачив дивну картину: дві молоді черниці стояли біля стіни з кляпами в ротах і зв'язаними за спиною руками. Другий партизан даремно намагався заспокоїти їх.

— Що таке? — гримнув командир.

Партизани невиразно промимрили:

— Дияволки вони, товаришу командир, якісь несамошиті...

— Що сталося? Навіщо ви їх позв'язували?

— Мусили... Бо коли увійшли, здійняли галас, мов недорізані... А звідки ми знаємо, хто тут у них? Все може трапитися... Могли нас виказати...

Одна з черниць енергійно захитала головою й затупала ногами.

— Вийміть їй кляц, — наказав командир.

Відплювуючись, черниця крикнула на весь голос:

— Бреше! Він бреше, ірод! Погляньте сюди, — вона показала на шию. — Він укусив мене. Бачите? Мов собака, вп'явся зубами...

Командир гнівно глянув на винуватого.

— Мусив, товаришу командир, вона кинулася з ножом... А я ніколи не стріляв у жінку... Перви не витримали... Кров закипіла...

— Ха! А чому? Кажі, чому? — сікалася черниця.

Усі мовчки презиралися.

— Розв'яжіть їх, — пошепки наказав командир і виїшов з келії.

Увечері всі десятеро за наказом командира зібрались на коротеньку нараду. І ті двоє, які дістали наказ почистити коней. Келія наповнилася густим тютюновим

димом. Сморід від потертих сережок із свійського каштана, що правили за тютюн найліпшого гатунку, та від газетного паперу, з якого крутили цигарки, забивав вогник, що ледве блимав у густій сивій хмарі, швидко розтоплюючи скоцюрблену, кволу вощану свічку.

Командир натер собі сухих каштанових сережок, висипав на клаптик паперу й заходився крутити цигарку. В келії панувало напружене мовчання. Присутні сиділи мовчки й дивилися на свого командира. Нарешті він підвів голову й лизнув язиком цигарку, що репнула по краях.

— Товариші,— почав він і прокашлявся.— Я скликав вас, щоб поговорити одверто, по щирості... Хто ми, я питаю вас: військо чи не військо? — Він обвів поглядом похнюплені голови і, замість відповіді, скрушно додав: — Не знаю, як сказати, але ми військо, яке не скрізь і не завжди може правити за приклад... У бою — орли! Та цього замало... Ми всюди повинні лишатися чесними воїнами. А те, що сьогодні сталося,— він знову прокашлявся,— хіба личить порядному бійцеві? Хіба ж так ми маємо поводитись, матері його... Ось ви,— обернувся він до тих двох,— скажіть мені...

Перебираючи в руках вуздечки, ті промимрили:

— Винуваті, товаришу командир... Не так...

— То навіщо ж ви так вчинили?

— Не знаємо, товаришу командир... Помилілися...

Командир знову понурив голову. Помовчав.

— Жонаті?

— Ні.

— Ясно. Все одно... Мусите триматися, матері його... Бо що про нас люди скажуть? Он стара щойно знову скаржилася на вас, щось там про коней: поприв'язували їх перед входом до вівтаря, чи що... Як там вони думають про це, то їхня справа. Але ми не сміємо так зухвало і, як би це мовити...

— Та ніде ж було, товаришу командир, адже там затінок... А вона нічого нам не казала, хоч і бачила, що ми прив'язуємо... Потім піднялася нагору, в келію, й нишком зирнула на нас з віконця... Ми вдавали, ніби не помічаємо, ну, і почали чистити коней. А коні — коні і є... Потім, коли обернулися в той бік, вона висунулася з вікна і в крик: «Це розбій! Хто вам дозволив у святому місці ставити, та ще й чистити цих паскудних коней?..» Ми на те нічого не відповіли, а мовчки пішли в інше місце...

— Гаразд. Пам'ятайте, нам щоразу слід бути насторожі. Не можна, щоб і так і інак. Диявольські душі... Тут нам доведеться довгенько бути. Так що подалі від них... Важливо, щоб вони допомагали нам... Не відмовляли... Зрозуміло?

— Зрозуміло, товаришу командир.

І внизу, в чернечій келії, з вузького віконця вальє дим. Приміщення переповнене запахом розтопленого воску й ладану. В одному кутку келії, на стільці з старовинною різьбою, сидить випростана мати Меланія, а біля неї на такому ж стільці горбиться старий ігумен, поклавши на костур руки, щоб не тряслися. Борода його лежить на зімкнутих руках, наче валок пожовклого сіна.

Перед ними на колінах, похнюплені, дві молоденькі черниці, обличчям до старої, потертої ікони богородиці, над головою якої лишилися тільки сліди від колишньої золотої оздобы. Їхні долоні прикривають уста, тому важко розібрати й почути, що вони шепочуть. На знак матері Меланії вони обертаються до неї. Починається сповідь.

— Чого ви прийшли до монастиря?

— Служити богові.

— А ще?

— Не мали чого їсти. Зосталися без нікого...

— А ще, важливіше?

— Відмовитись від усього мирського, недостойного, що суперечить святому чернечому санові...

— А за це?

— Господь нас помилує...

— Ну от, а ви вже почали грішити...

— Ми боронилися, мати...

— Мовчати! Скажіть — согрішили...

— Согрішили, мати...

— Встаньте.

Старий підняв бороду й простягнув руку. Теплі уста молоденьких черниць прикипіли до тонкої, зморщеної шкіри.

— Прощаю вас, чада мої.

Уста перекочували до руки матері Меланії.

— Віднині ви нікого тут не знаєте... Ні до кого ні очима, ні словом... Тільки монастир...— І перехрестилася: — Прости їм, господи!..

— Амінь.

Черниці, напинаючи коліньми довгі чорні мантиї, подалися до виходу, брязкаючи дужками порожніх відер. Вони поминули двір, вийшли за браму й рушили вузькою стежкою, що сходинками спускалася до джерельця, в дубовий гай. Поверталися, зігнувшись під вагою наповнених відер.

Коли вони з відрами вийшли вдруге, їм заступили дорогу двоє тих партизанів.

— Куди ви?

Черниці мовчки йшли далі.

— Ви що, оглухли? Ми питаємо — куди?

— Хіба не бачите: по воду.

— Виходити за монастир не велено.

— Он як? То, виходить, нам тут вмирати без води?

— Ніхто цього не каже. Ми мусимо пильнувати...

І знати, хто коли виходить і куди йде...

Черниці мовчки попрямували стежкою. За ними попленталися й хлопці. Біля джерельця черниці повмива-

лися. Личка їхні спалахнули, зашарілися. Партизани посідали осторонь, не спускаючи з них очей. Черниці понабирали у відра води й, позгинавшись, рушили вгору. Партизани за ними. За кілька кроків вони наздогнали їх.

— Давайте сюди, важко вам,— сказали й повідбирали в них відра.

Черниці нічого не відповіли.

Хлопці, насвистуючи, поминули двір, вийшли за браму й попрямували стежкою в дубовий гай. В руках несли брудні шкарпетки й сорочки. Біля джерела вони повкидали сорочки в воду, позакочували рукава й заходилися прати.

Саме в цей час до джерела, брязкаючи відрами, наблизилися черниці. Вони трохи постояли, потім позбирали на траві солдатські шкарпетки й повкидали їх у воду.

— Не для вас ця робота,— сказали й мовчки взялися прати.

Партизани мовчали.

Ранок злизував тонку запону туману, розіпнута над припінським подвір'ям монастиря. Черепиця на монастирській покрівлі зблискувала міддю, і тонкі нитки пари снувалися по лишайнику та перепрілому листю. Перші пожовклі листочки тріпотіли на легенькому вітерці, потім падали, облітаючи довкола стовбурів, у монастирське дворище й лягали на брук витертими мідяками.

Невеличкий загін зарання приготувався в дорбгу. Де кілька бійців уже порались у дворі, решта збирали соломку та сміття в покинутих келіях і скидали все це до купи за монастирські мури. Нарешті з усім покінчено й загін вирушив. Верхи на конях сиділи й молоденькі черниці, міцно тримаючись за луки сідел. Двоє партизанів тримали коней за повіді.

Командир зупинився й глянув на черниць.

— Доброволки, товаришу командир,— доповіли коноводи.— Без жодного примусу... Самі схотіли. І ми, кажуть, підемо з вами, добровільно.

Командир усміхнувся, похитав головою.

Біля брами стояли мати Меланія і старий ігумен. Мати Меланія люто зиркала очима й брудними словами поливала і монастир, і черниць, і бога. Потім вона обернулася й люто просичала старому в вічі:

— І твою бороду!..

ЛЕБЕДИНА ЛЮБОВ

Зима видалася лагідна, тепла, і двоє лебедів, що прилетіли невідомо звідки на нашу річку, так і залишилися тут. На маленькому, порослому очеретом, рогозом та осокою острівці вони звили собі гніздо. Місцевість була гарна, спокійна й тиха. З острівця виднілася синя блискуча смужка води, що губилась далеко на сході, посеред рівного, неозорого поля. На півдні темнів густий ялиновий ліс, а на півночі здіймалися в небо синюваті шпилі далеких гір. До найближчого села од річки було тільки два-три кілометри, та лебеді лише інколи бачили червоні черепичні покрівлі хат, коли виходили прогулятися на зелені луки.

І люди рідко навідувалися сюди. Час від часу лише рибальський човен пропливав річкою, полишаючи за собою блідий пінявий слід та неспокійну рибальську пісню.

Весна щедро обдарувала цю тиху місцину сонцем, зеленим клечанням, барвами... Лебеді були щасливі. Їм ще ніде не траплялося такого приємного й затишного куточка на землі. Білі, мов снігові купини, з вигнутими шиями й червоними дзьобами, вони гордовито плавали в своєму водяному царстві, мовчки благословляючи щедру природу і втішаючись власним життям.

Мирні в цьому неляканому світі, прекрасні серед невимовної краси, вони вже незабаром здобули прихильність у різних мешканців річки — качок, гусей, нирок, лисок і всякої іншої пернатої живності.

Згодом самка знесла у своєму гнізді двоє великих

білих яєць, і це ще дужче привернуло їх до острова й річки. На яйцях сиділи по черзі. Коли самка добувала їжу, її місце в гнізді займав самець.

Чекаючи, доки вилупляться лебедята, вони й не помічали, як минав час. Кожен наступний день був для них щасливішим за попередній, кожна наступна хвилина наближала ту мить, коли у них мали з'явитися маленькі лебедята... Так і жили собі лебеді, спокійно й щасливо, ніким не лякані, ніким не турбовані, бо, крім кількох рибалок, ніхто й не знав про їхнє існування. А найдорожчі таємниці людина часто зберігає лише для самої себе, носить у своєму серці радість, мов теплоту. Отже, ті, хто знав про лебедів, мовчали.

Проте щасливе життя білих птахів тривало недовго.

* * *

Спершу ми помітили одного птаха. Кілька хлопчаків із села прийшли в оситняги на річку драти качині яйця. Угледівши великого білого птаха, ми зупинилися, вражені його красою. То був наче уривок сну, вихоплений десь уже на світанні. Вперше ми бачили такого птаха, що й порівняти з чимось годі. Я й досі не можу збагнути, чому відразу на думку нам спало погане. Серця сільських дітей не черстві, не жорстокі до тварин і птахів, але, я досить виразно почув, як Бранко запропонував:

— Давайте вб'ємо! Мабуть, він одбився, прилетівши з якогось моря...

Чи то заради м'яса Бранко хотів знищити цю білу, рідкісну живу квітку, що випадково потрапила на нашу річку, аби прикрасити її нудну, зпайому всім нам буденність? Чи заради білого пір'я або червоного дзьоба? Чи керуючись чимось непоясним, що чаїлося в кожному дитячому серці, далекому й від злоби, й від жорстокості; таким, чим кожна дитина хоче похвалитися

перед іншим, що, мовляв, і вона може чинити речі, гідні пошани й схвалення.

Не знаю, не знаю... Пам'ятаю лише, що тієї хвилини мені хотілося, щоб птах знявся вгору, пірнув у воду, сховався в гущавині. Але він цього не зробив. Ми вже махали руками на нього, жбурляли камінці, бо він дуже близько був від берега. Коли ж метнувся, наляканий, до свого острова, бурунючи воду білими грудьми, один камінець улучив йому в голову. Лебідь якось здивовано шарпнувся, перекинувся, засичав, ледве доплив до острова і там, на самісінькому краєчку його, розпластав крила.

Спочатку ми сприйняли це за подвиг, навіть почали сперечатися, хто ж поцілив у птаха. Нам було весело й радісно, що поталанило вбити такого рідкісного птаха — невідомого жодній дитині в нашій селі. Але те почуття тривало одну мить... А потім...

З гущавини острівця випірнув другий птах, такий же самісінький, як і його бідний товариш. Ох, той птах не був єдиним... Гніздо. Маленькі пташата...

Не знаю вже, що я думав, але пам'ятаю, що мене охопила якась невиразна думка про гріх, яка довго потім боляче колола мене: «Підлота... Злочин!»

Чим ясніше я розумів, що злочин, вчинений нами, непоправний, тим більшим докором ставало уражене сумління. Убитий птах лежав на траві непорушно, і це мене дуже непокоїло. Другий птах зупинився над своїм товаришем, щось прокричав, але, не доставши відповіді, спрямував погляд на нас. О, то був погляд... людини, в якому клекотіли, аж вибухали осуд, прокляття, зневага... Не вірилося, щоб очі такого чарівного птаха могли горіти поглядом, що нищить, холодить кров, що примушує людину тремтіти, відступати.

Наступного ранку, гнані якоюсь нестримною цікавістю, ми подалися до річки.

Мертвого лебедя хтось прибрав або ж розтерзали вно-

чі лисяці, а живий утік. Так гадали ми по дорозі, так передбачали. Певно, і хотіли, щоб так було.

Та ледве наблизились до берега, побачили ту ж саму картину, що й учора. Над мертвим птахом стояв живий, засмучений і скам'янілий, мов мармурова статуя.

Наша гелготнява на мить привернула увагу лебедя, і він знову подивився на нас. Але в його очах тепер не було ні осуду, ні прокльону, ні докору. То був тупий, каламутний, безвиразний, розпачливий погляд, у якому ятрився нестерпний, несамовитий біль.

Кілька днів лебідь вартував свого мертвого друга — німий, непорушний, білоскам'янілий...

Чутка про вбитого лебедя миттю облетіла село. І люди — хто з поля, хто з дому — йшли до річки й дивилися на сумну й приголомшливу картину. Не знайшлося серця, яке б не несло в собі на прощання хоч краплину смутку й прокляття тому, хто був убивцею.

Живий лебідь не рухався з місця. Він навіть не дивився на тих, що стояли на березі. Мабуть, і не їв нічого, і вночі не повертався до свого гнізда. Яйця в ньому охололи, а життя в них, іще й не народившись, згасло. Гніздо стало порожньою домівкою без господаря. Лише час від часу, коли гамір на березі голоснішав, навіть не обертаючись, лебідь подавав якісь тужливі звуки, схожі на болісний плач. А може, то було безсиле благання, звернене до нас, людей: «Коли вже ви зробили мене нещасним, то залиште бодай на самоті, не заважайте мені в моєму горі...»

Сім днів і ночей стеріг лебідь мертвого товариша. Сім днів і сім ночей він жертвував собою заради своєї любові. То ніби останній був його обов'язок перед мертвим другом.

На восьмий ранок його знайшли мертвим!

Біля острівця, де ще недавно буяло щасливе життя, тепер лежали одна біля одної дві білі снігові купки, ще не розтоплені сонцем.

СКРИПКА

Усі, хто сидів на широкому дворіщі за столами під важкими гронами винограду, на мить замовкли. Погляди їхні спрямувались на миршавого чоловічка в дранті, що наближався до них, б'ючи в тарабуку. Чоловічок той був низенького зросту, мав криві ноги; обличчя негарне, з рідкою, давно не голеною бородою, з якої визирала пара каламутних загноєних очей. Наближаючись, прибулець якимось кумедно накульгував. Ледве він торкався кощавими пальцями тарабуки, як вони одразу ж німіли, клякли, наче їх брала несподівана судома, і, здавалося, навіть обценьками їх не відірвеш. Йому стало тяжко від поглядів присутніх, вони його кололи, гнали від гурту, і він враз відчував себе нестерпно самотнім, самотнім до нестями.

«Веселіться, веселіться, добрі люди,— хотів було сказати їм.— Я прийшов не задля того, щоб розладнати ваше весілля. Я несу тільки своє горе. А воно ж нікому не на заваді, та нікому й не потрібне!» Так він хотів сказати цим людям, глянути їм просто у вічі, але не зміг. Стояв у облозі поглядів, не знаючи, що робити й куди подітися. Хотів утекти кудись, але не спромігся на це. Потоптався на місці і, поки зурна виджмелювала свою нудьгу, знеможено опустився тут же на жердину, затиснувши тарабуку між коліном і ліктем зігнутої руки.

— Реджо! — зненацька почув він своє ім'я, і чиясь тепла важка правиця лягла йому на плече.— Ти без своєї скрипки?

Так, тут справді бракувало тонкого квиління його скрипки. Пуста була музика без неї, тільки якась недужа й тиха, нічим не заповнена порожнеча. Ця порожнеча відчувалася і в вухах, і в серцях тих, хто за довгі роки звикся з нею.

Реджо лише непевно похитав головою й знизав плечима.

— Де ж твоя скрипка?

— Скрипка? — ледь чутно мовив Реджо, ніяково скрививши губи, наче не міг ними вимовити потрібної відповіді, і вступився у стоптану землю. — Е-ех, скрипка... — То було зітхання, важке і болісне зітхання, схоже на передсмертний шепіт...

Потім наче вродилося босоного хлопча зі скрипкою під пахвою. У нього великі зволожені циганські очі, личко осяяне й чорне.

— Ось вона, — сказав хтось. — Ось де скрипка!

— Це його, — хлопчик показав пальцем на Реджо. — Скрипка мого тата. Це найдавніша циганська скрипка.

Люди були вражені: Реджо всі знали ще до війни, сухореброго, дрібнотілого, але на диво меткого й завзятого веселуна. Знали й двох його підлітків-дочок. А хлопчика ніхто не пам'ятав — був він у нього чи не було.

— Давненько тебе не видно, — кинув йому хтось. — Де тебе лиха носила?

— Усіх нас не обминула проклята, — зітхнув циган, беручи пляшку. Потім припав до неї і кілька разів пожадливо ковтнув. — У мандрах був, там, де ходила смерть...

— Візьми скрипку, Реджо, — попросив іще хтось. — У кожного своє горе на серці. Ану ж, давай, поплач трохи, лихо його мамі!..

Реджо ще раз приклався до пляшки. Мовчав, немов зацікавлений, непорушний, задивлений просто себе каламутними, з холодним блиском очима, такий худий та мршавий, що ледве тримався купи.

— Чом не граєш, Реджо? Біда в тебе якась, чи що? — спитав хтось із гурту.

— Так, — ворухнулися циганові уста. — Але я прийшов сюди не для того, щоб звалити її на ваші плечі. Ви хочете, щоби я грав, а я не можу. Пісню треба ткати з ниток серця, кров'ю скропити її, а це — болить... Коли б

я міг подолати біль, то й пісні було б не жаль. А така пісня, якої ви хочете,— то пісня велика, і я вже безсилий перед нею. Мене здолав біль, і пісня моя стала раною. Доторкнуся до неї — закривавить...

— Усі ми в жалобі,— втрутився ще хтось.— А так хоч на часину забули б про неї.

— Та дайте людині спокій! — урвав його важкий, хрипкий голос.

Реджо вже не чув, як гула зурна й грімів барабан. Він навіть не помітив, як у нього з-під руки хлопчик витяг тарабуку й натомість поклав скрипку. Поки молоді серед запорошеного двору кружляли в барвистому колі, тут, за столами, під налитими сонцем гронами винограду, люди із стуленими устами слухали сумну сповідь нещасного цигана, що, крім вогнища, утратив і своїх дітей.

— ...Вони налетіли зненацька. Перед моєю колибою раптом заіржав кінь. Було їх шестеро, в сірих сталевих шоломах, і всі верхи. «У циганок гаряча кров»,— сказав один з них і накинувся на мою старшу дочку. Інші реготали, мов божевільні. Вона хотіла вирватися, але не змогла. Її повалили в солому. Меншу вже встигли роздягти... Ми з старою кинулися до них, але що ми могли? Побили нас нелюди, я думав, уже й не встану. В душі моїй почорніло. Вони кричать, бідолашні, пручаються, благають, і їхні крики шматують мені серце... А коли опритомнів — прокляті були б мої очі... Посинілі, забризкані кров'ю лежать мої дівчатка на брудній соломі... Стара не витримала, вмерла від ганьби і болю. А я — як я не був наляканий у ті страшні хвилини, а от же вижив... Лишився мені тільки оцей малюк. Хлоп'я, певно, забуло все, а моє серце навіки зранене.

І знову зболілий циган жадібно ковтнув міцної, наче хотів загасити всередині якусь невидиму пожежу. Біль його поступово тупішав, тьмарився, розпливався, аж поки не перетворився в якесь невиразне і п'яне напів-

забуття. І оро, і люди навколо нього, і виноградні кущі, які різьбили в синяві неба свої грона, тепер здавалися йому нечуваною, фантастичною грою, в якій бракувало тільки тонких, жалібних звуків його скрипки. Все потонуло в загальній круговерті світла й тіней. Він хотів заплакати, але не міг уже згадати чому. Поки пляшка ходила з рук до рук, він п'яно витріщався на людей, вдивлявся в їхні обличчя, мовби силкуючись розпізнати, хто вони й що. Вигляд мав здерев'янілий, байдужий. Може, то біль залишив на мить його страждення, змучене тіло, і воно аж трепетало за тою давньою грою, що вміла з найчерствішого серця вичавити сльозу або ж розпроміняти усміхом навіть найсуворіше лице. Пісня циганська, дика, вільна, про білі простори й жагучі пристрасті, які спалахують під срібним місячним сяйвом. І саме такої пісні жадало згорьоване циганове серце.

— Хіба ж то людина, яка не знає, що таке смуток? — перешіптувалися люди поміж себе.

— Біда його зломилася. Страшна біда, геть усього висмоктала, до кісток висушила...

Якусь мить він сам не знав, чого хоче.

Та ось до вух його долинула музика, вічна його супутниця. На пошерхлих губах цигана з'явилася якась мимовільна, замріяна усмішка; очі стали схожі на дозрілий плід, що ось-ось має зірватися з гілки; руки намацали скрипку. Він приклав її до плеча й легенько, полохливо торкнувся смичком струн. Такий же полохливий звук злетів у повітря, затрепетав у червонястих пагіннях винограду й розтанув у рум'яневі сонячних грон. Звуки привернули увагу цікавих поглядів, і ті, хто вперше по стількох роках бачив старого скрипача, весело заохочували його:

— Давай, Реджо! Ану ж бо, піддай жару, лихо його мамі!.. Хай люди почують, як грали та веселились колись!..

Хрипкі вигуки поволі спадали, мов ріка після повені. Попливла спокійна мелодія, п'яний смичок тихо й поволі ковзав по струнах... Люди знову слухали скрипку, але тепер на ній грала мовби зовсім інша людина. Точними рухами пальців, які вловлювали найніжніші тони, Реджо видобував із скрипки чарівні звуки, а ті, що слухали, аж мліли від щастя.

Заклекотіла ракія в горлі, розбудила пісню, що була причаїлася на дні душі, і вона ожила знову.

Циган ще раз подолав пісню.

Великий невигойний біль став її невсихаючим джерелом.

Людина, що несла в собі великий смуток, на мить зігріла, сама не знаючи того, серця людей.

— Щоб отак грати, треба мати велику душу,— казали люди, тамуючи дихання.

А мелодія старої циганської скрипки все панувала над юрбою. Інколи вона ставала світлинкою з дивовижним сяйвом, що проникало всередину, в оті потаємні куточки людського серця, в яких зберігаються найлюбіші спогади й найніжніші почуття. Тому сорочки були порозстібані, груди розхристані — щоб серце було ближче до пісні, а пісня — до серця. Вона там гніздилася, плакала й співала водночас, трепетала, мов щойно розпелюсткована квітка, полишала невидимі сліди в крові, а звідти злітала високо вгору, над голови хмільного натовпу, де на сонці визривало ще не виточене вино, і там хвилювалася. І була це не та музика, що має якесь ім'я і що викликає в людини бажання ще раз її почути,— ні, то була чиясь душа, розквітла в чарівних звуках, розтоплена в ніжному тканеві смутку й радості. В ній було виткане все циганове життя, воно горіло в тому ніжному поруху смичка по струнах, у тому живому полум'ї, що його не можна бачити, а тільки відчувати.

І на тій грані, за якою настає найвища досконалість,

щось раптом урвалось. Але того ніхто не помітив, навіть сам Реджо не здатен був уловити ту мить; звуки й далі текли, самі, відокремлені, спурхнувши в повітря, перенасичене гарячим вересневим сонячним теплом.

Він подолав біль у пісні, а пісня лишилася такою ж, великою й переможною, тільки не в ньому. Він залишив її, самотню й світлу. Щоб пам'яталася.

З його обличчя випромінювалася застигла усмішка, і хтось, чи то він радів якійсь далекій хорошій думці, чи смуток повертався в його спустошене тіло, в порожнє серце, щоб зайняти там звичне місце.

Скрипка лежала на землі з неживими струнами, що вже ніколи не заспівають і не заплачуть, так як співали й плакали в оцей останній раз.

І падали на неї одне за одним білі виноградні зерна з великих циганових очей.

НІЧ У СОЛОМІ

Було це десь наприкінці літа, коли згасав серпень, у жнива. Фронт розпався, і солдати поверталися додому. Всі ми знали, що брат мій не повернеться: і я, і батько, і мати, і наша невістка Евродика. Ще торік батько мій відпустив бороду, а мати й Евродика пов'язали голови чорними хустками. Ми знали, що Манолакі загинув, а проте вишком, потай одне від одного все ж сподівалися його, чекали. Евродика не раз казала мені:

— Він повернеться, синку. Бо що ж я робитиму без нього, що буде зі мною?

Якісь незвичайні, як достиглі ягоди ожини, великі й вологі були в нашої Евродики очі. Вона зводила їх на мене й чекала, що я підтримаю її оманливу надію, зміцню її віру, пригою рани. Я знав це й мусив щоразу

казати їй: «Звісно, повернеться, не може не повернутися, хіба він дурний назавжди лишатися військовим?» Але іноді й мені бракувало слів, губи мої шерхли, пересихало в горлі, я задихався й ледве мене тримали ноги, а проте мусив казати, що брат живий і скоро повернеться. За всі тринадцять моїх років не пам'ятаю сильнішого бажання, ніж бажання, щоб повернувся мій брат Манолакї. То вже була не людина, а якесь боже-ство, сповнене добра й ласки, і чим ввижався він мені нереальнішим, тим добрішим і дорожчим.

Ми тільки справили йому весілля, як він пішов до війська. І саме розпочалася війна.

Три роки жодної звістки від Манолакї. Та хіба ж малий світ! Вся земля гуготіла, стогнала, шаліла й палала в пожежі війни, і чи він — хтозна-куди, на який край світу закинула його війна! — мав ту вільну часинку й можливість озватися, послати хоч звістку, що живий і здоровий?

Вилюдніла, міцна й здорова, налита, мов свіже яблуко, в розквіті своєї молодості й краси, Евродика зосталася вдовою й жила в нас. Зосталася і вмерла для людей. Завжди заклопотана, вона думала тільки про мого брата і завжди була зі мною. Ех, хіба ж забути дні й години, які я провів з Евродикою! Любов, якою повнилось моє серце до старшого брата, тепер я переніс на Евродіку. Я тоді не ходив до школи; батько, вже в літах, не міг змагатися з землею, тож доглядав овець; мати пильнувала хату, зате поле було наше — моє й Евродики. Ми копирсалися в землі, ходили за плугом, орудували мотикою, поралися біля волів і воза, клопоталися водою та молотьбою. Власне, все лягало на плечі Евродики, я ж лише допомагав їй.

Безмовно, надійно, сумлінно Евродика несла на собі важку ношу клопотів по господарству. Але все вона робила весело, з усміхом, з молодечим завзяттям, і все ждала, ждала когось, аби потім обернутися й сказати

йому, коли повернеться: «О! А я й незчулася, як промайнув час! А ти вже прийшов...» Я знав, кого вона жде: брат мій Манолакi повнив її роздуми і сподівання, тому охоче, щиросердо допомагав їй у всьому.

— Ти ще малий, синку,— казала інколи вона мені.— Сядь і спочинь, я вже сама впораюся.

Скільки любові, скільки щирого співчуття й турботи було в її словах! Я відчував те не так розумом, як дитячим серцем.

Вставали вдосвіта, а поверталися додому пізно ввечері, проте ні я, ні Евродика не відчували втоми. У хаті в нас був спокій і лад, життя текло тим усталеним звичаєм, який підтримувався в сім'ї багато років.

Поки не розійшлася по селу чутка про загибель на фронті мого брата, парубки та й старші чоловіки не раз зачіпали Евродіку:

— Ох, лебідонька ж! А соковита! Доторкнись — так молоко і бризне... Поталанило ж тому Манолакi, є за що воювати!..

Інші раділи, що хоч ущипнуть її біля криниці.

— Ну, що тобі станеться? — казали.— Не поменшає ж тебе від того, що торкнуся...

Евродика не відповідала на дурні жарти зальотників, але інколи, ніде правди діти, частувала їх добрячим ляпасом, так що аж виляски йшли селом.

Коли ж селом пронеслася чутка про загибель мого брата на Сремському фронті (не знаю, хто, коли й як приніс ту страшну звістку), люди перестали зачіпати нашу красуню невістку, хоча й тепер крутилися перед її очима, і ті, хто вже доріс до женихання, плекали надію, що, може, і їм усміхнеться щастя й вони матимуть її за дружину.

— Дивися, синку, які вони звірі,— гнівно скаржилась вона мені,— живою ладні закопати людину. Ах, проклятуці! Та він повернеться, я знаю, і хай тоді сором виїсть їм очі!

Тепер у її словах не вчувалося колишньої певності; вона зблякла від сумнівів і розпачу, але все-таки Евродика не здавалася, вирішила ждати, ждати ще терплячіше, ще дужче, ніж то можливо в подібних випадках.

Так от, було це наприкінці літа, кінчався серпень і саме збирали врожай. Ми з Евродикою були на току, вершили стіжки. У ті дні до нашого села прибився незнайомець на ім'я Вельян, міцний, кремезний чоловігя, у військових штанях і сорочці з короткими рукавами. Зупинився він жити в наших сусідів. Сказав, що не схотів повертатися до свого села, бо наше йому більше припало до серця, тим паче, що там у нього ні кола ні двора. Так от цей прибулець цілими днями крутився біля нас та все косував на Евродику. Нічого осудливого не було в тих його поглядах, були вони, можна сказати, лагідними, несмілими, навіть благальними. Мені він одразу сподобався і своїм поведженням, і працьовитістю, і розважливою мовою з людьми. Щоправда, говорив він мало, більше слухав, та вже коли заходився щось розповідати, рідко хто лишався байдужим. Голос його був глибокий, задумливий, тихий.

Евродика не лишалася в боргу перед ним і теж інколи позирала на нього: швидко, недбало, інколи навіть гостро. «Е, ні,— думав я,— цей чоловік, братова моя, заслуговує лагіднішого погляду!»

Сиділи ми якось опівдні в затінку під явором на току. Був тут і Вельян. Уперше я його бачив отак зблизька: смаглявий, з виразними рисами, чоло високе, очі лагідні й глибокі — все в ньому було привабливе й миле.

Люди розпитували його про бої на фронті, і він розповідав. Розповідав спокійно й розважливо, не виділяючи того чи іншого епізоду й навіть не згадуючи про себе. Потім додав, що знався й з Манолакі — воювали в одному загоні. Розповів, як той загинув і як його там нашвидкуруч поховали.

Евродика, на диво, не дуже й збентежилася. Розпо-

відь сприйняла як підтвердження давньої, вже переболілої правди, лиш в соковиті свої вуста до крові впилася білими зубами. Та хіба ще трохи зблідла, посмутніла, а глянувши на мене, враз захапалася й сказала тремтячим голосом:

— Піди, синку, до джерела та набери води.

Я здогадався: вона не хотіла, щоб я слухав, коли мовитиметься про смерть мого і її Манолакi; хотіла й надалі, принаймні для мене, зберегти оте, в що я досі вірив, говорити мені й далі, що він живий і неодмінно повернеться. Проте пізно — все було зрозуміло і їй, і мені, і всьому світові. Манолакi нема, він загинув, Вельян назвав і містечко, поблизу якого він загинув, описав навіть місцевість, де поховано його. Більш не сказав нічого. Горло йому перехопило, борлак засмикався, очі зволожилися, він поволеньки встав, і були в тому його русі і сум, і раптова втома, і біль. Він хотів усе те приховати од нас, але воно проглядало в усьому, впадав у вічі і його вдаваний спокій, бо все було на виду.

Уночі ми спали на току, в соломі. Було тепло, синя ковдра неба яскріла великими зорями, навколо слалася глибока нічна тиша, час від часу порушувана кінським форканням та далеким пронизливим криком якогось птаха, аби потім стати ще густішою, ще непроникнішою й глибшою. У ті вечори я довго не міг заснути, бо піді мною раз у раз шурхотіла солома. Пора була гарна, дихалось легко, приємно обвівав прохолодою вечірній вітерець, що освіжав, милував після спекотних, повних полови та кушпелюги задушливих денних годин. Мені пішов чотирнадцятий рік, і, мабуть, у мені вже прокидалося справжнє життя, юнацькі почуття розпукувалися, наче ранньої весни бруньки на дереві; щось ніби штовхало мене на роздуми про щастя й нещастя — слова, які для мене досі майже не мали або ж мали

невизначені значення. Я думав про Евродика, про її горе, сам жив тим горем. Якось мимохіть вловлював і глибоке, хоч і приховане, зітхання, що виривалося з її грудей, наче німотний сум, наче невигойна туга за втраченим.

У ті вечори я нерідко чув той самий Вельянів голос, що линув з-під явора, тільки тепер він виливався в пісню. У тієї пісні були нерозбірливі слова, зате мелодія звучала зрозуміло, проникала в саме серце й лишалася в ньому, наче м'який клубочок, який гріє, пестить, хоча й викликає якийсь незрозумілий, солодкий щем...

Евродика не могла залишитися глухою до того голосу, не могла залишитися німою. Вона ворушилася в соломі, і я ще дужче вдавав, що сплю. Не знаю чому, але вже тоді я передчував, що має щось статися, статися щось незвичайне. І напружено чекав: що ж саме, звідки і як?

Нічого. Хіба що Евродика стала ще неспокійнішою, уривчасто й важко дихала. І чим далі линув у ніч глибокий Вельянів голос, тим неспокійнішою ставала Евродика, тим чутніше під нею шаруділа солома. Ми лежали досить близько одне біля одного, і я пам'ятаю, як від її тіла пашіло теплом, я навіть чув, як відлипають одна від одної її повні ноги, як вони легенько випростуються, віддаляючись одна від одної. Ах, то справді був бентежний, неприборканий внутрішній неспокій, який будить і сама природа, і теплий серпневий вечір, і тиша, і Вельянів голос, і гаряча кров молодої жінки. Адже все це мало свою частку в тому неспокої, а саме він тримав у безсонні нашу невісточку Евродіку.

Потім, коли голос затих, принишк на часинку, Евродика ніби заспокоїлась, але я відчував, що насправді вона й далі така ж неспокійна, тільки на мить затамувала дух, випробовуючи силу своїх почуттів та ще дослухаючись, чи сплю я, і, нарешті, змагаючись з якимись внутрішніми поривами, з спокусою: чи встати

й відповісти на той голос, який кликав її в ніч, кликав з чарівливою могутністю закоханого, чи залишитися тут, у соломі, перекидатися з боку на бік, виснажувати своє ніжне й налите тіло, в нестерпних муках очікуючи ранку.

Важко сказати, скільки тривали ті нічні тортури для неї, Вельяна та й для мене. Інколи мені здавалося, що вони без кінця-краю і що розпашіле тіло Евродика або спалахне нестримною пожежею, або ж не витримає й лусне. А ночі були короткі, ох, які ж короткі були то ночі! Тільки опуститься така ніч над током — і вже ранок!

Як не стримувала себе вночі Евродика, як не гамувала своїх почуттів, вдень вона дедалі частіше позирала на пічного співака (він працював поряд, на сусідньому току), тільки тепер її погляд був не таким байдужим і не таким гострим, як перше; було тепер у ньому ніби благання, невиказана мука. Я помітив це одразу, проте вдавав, ніби нічого не знаю. Евродика вже не казала мені: «Він повернеться!» Обоє ми знали, що Манолакї нема, що він мертвий для всіх, тож перестаньмо сподіватися й обманювати себе непотрібною грою.

Настали ночі ще жахливіших мук. Бідна Евродика, як же вона страждала! Тепер на токах не було тиші; на багатьох з них цілими ночами тупцяли коні з кам'яними котками; звідкись прибули цигани, завищали й заплакали їхні скришки, загупали бубни; а той голос, той глибокий, нуртуючий голос пришельця лився, кликав, зазивав... Евродика металася в соломі, кулилася, задихалася в якомусь невизражному, глибокому внутрішньому риданні; ні, не від розпачу й безнадії. То була її пристрасть, її жадання, то була, врешті, її любов...

Мені трохи ніяково розповідати вам про все це, але, зізнаюся, заради правди не можу змовчати. Була тиха, зоряна ніч. Місяць уповні, великий і ясний, плив посеред неба. Ми з Евродикою лежали поряд. Я повернувся

лицем до неї і мимохіть дивився на її груди. Вони були оголені, молочно-білі й не торкані чоловічою рукою. Аж ось вона сама ніжно доторкнулась до них, міцно здушила їх і важко задихала. Ноги її були розкриті, я бачив її тугі, повні, гарні стегна. Бачив її всю — по-дівочому чисту й згорьовану, кинуту проклятою, немилосердною рукою долі на цей злощасний сільський тік у соломі, щоб вона сохнула й скніла, щоб страждала й невідомо на що сподівалася. Я затремтів. Щось здушило мені горло, пташина першої, ранньої юні затрепетала в моїх грудях. Тепер я насилу стримував свій колишній спокій, спокій заснулої дитини. А Евродика, певно, й справді думала, що я сплю, вона якось неоковирно присунулася ближче, і мене враз обдало жаром буйного жіночого тіла; я тоді вперше зазнав таке почуття — почуття невиразне, але всевладне, нестримне, мов гарячка: на мої руки лягло м'яке, ніжне і тепле тіло; то були її тугі, повні груди, а її дихання обпекло мене...

І вона знову повернулася на своє місце. То була тільки мить, коли пристрасть божевільним поривом завихрила тіло, коли серце взяло гору над розумом. То була мить, коли Єва ступила свій перший крок у раю до гріха. Я збагнув усе те, але згодом. Мені й зараз мурашки обсіпають тіло, коли згадую про ту першу дитячу любов із своєю братовою — невизначену, безіменну, миттєву, але таку всевіддайну й нестримну, що навіть тепер не можу ніяк викреслити з пам'яті білих грудей і ніг Евродики.

Це сталося в далекі дні дитинства, тоді, коли серце почуває більше й сильніше, ніж розмірковує й судить розум.

ДЕВ'ЯТЬ НАРЕЧЕНИХ

Там, де не горіли села, горіли душі людей. Ніде не було так, щоб не було ні того, ні другого. Пелагія не бачила, щоб горіло їхнє село, зате бачила, як текла гаряча вода на виноградний корінь. «Сестро Добро, чому народ не прожене їх?» — питала Пелагія, тулячись до старшої сестри. А Добра, уткнувшись головою в землю, думала, що підуть і ці, як ті, що два тижні тому вивели їх за село і там, на річці, примусили прати просмерділе потом солдатське манаття. Селян зігнали на середину села, збивши їх у чорний тлум. І ледве на котрусь дівчину спрямовували багнет, як у небо злітав розпачливий голос матері: «Мати богородице, ох, невірна діво свята, як же ти принадила їх, як додумалась на свій день привести сюди цих іродів, щоб ти була проклята там, на небі, й тут, на землі», — кляла богородицю чиясь знетямлена мати. Пелагія не пам'ятала своєї матері, виросла біля чоловічих рук, а Добра тільки бурмотіла про неї: «Сердешна, земля їй пухом, вона все-таки щасливіша за оцих матерів». Семеро їх було, тих матерів, що проклинали святу діву, що лаяли її ім'я й її насіння, що присягалися своїм життям на свято богородиці ніколи не запалити свічки. Коли б могла їхня мати, з могили встала й прилинула б до них. А ті семеро найвродливіших дівчат рвали на собі коси, оточені багнетами. «Гей, людоньки, чоловіки, чуєте? Он наших дівчат роздягають», — заволала якась мати. Інші хором заголосили й кинулись на багнети, рвучи на собі волосся та падаючи солдатам у ноги;

кляли, молилися, благали: «Мати богородице, заступнице наша, невже ти не бачиш, що діється на наших очах, яка наруга коїться у твій день, змилуйся, заступися, о леле! Та який же гріх ми перед тобою вчинили, мати божа?..» Якийсь чоловік не витримав, крикнув з натовпу: «Не благайте, жінки, ту розпусницю, була б вона жінкою й матір'ю, то не допустила б отакої ганьби на наших очах. У-у-у, скажені пси, отак сердешних дівчат оголити!» Але гримнув постріл, куля проклала стежку поміж людьми, і голосу того більше не стало чути. Чоловіки й жінки позатуляли руками очі, аби не бачити, як солдати за частоколом багнетів кидують голих, як мати вродила, їхніх дочок на землю посеред села і в білий день на очах богородиці чинять наругу й топчуть дівочу честь. Богородиця подбала, щоб день її був теплий і чистий, ах, та тільки якими ж брудними діяннями напхала вона душі людей! Коли Пелагія і Добра, все ще голі, з розтріпаним волоссям, поверталися, взявшись за руки, вулицею додому, над сільськими хатами висло звичайнісіньке літнє небо — чисте, безхмарне, тільки з великим сонячним колом. Знетямлений батько чекав на них у дворі. І хтозна, чи він бачив, коли дівчата проходили повз нього, бо стояв і промовляв: «Жінко, жінко, чого ж ти не прийшла на майдан — побачила б наших наречених, наших красунь — Пелагію і Добру. Де ти запропастилась і де тебе носило в цей день богородиці? Хіба не казала вона тобі, щоб ти прийшла та подивилася на дівчат — посеред села, на майдані. У багні та поросі?» І в головах Пелагії та Добри щось помутніло, але вони трималися і все розуміли. Ось Пелагія, накинувши якесь шмаття на своє зганьблене тіло, вийшла у двір, присіла до батька й почала просити його, щоб він встав та йшов до хати. І поки згасав день, сповнений голосіння й крику, що долинали з сільського цвинтаря, вона ввела батька до кімнати, посадила його на лаву біля вікна,

потім обняла коліна своєї старшої сестри і разом почали оплакувати свою страшну ганьбу. Батько їхній, лагідний, тихий, замислений, все мовчав, тільки час від часу звертався до своєї жінки: «Де ти запропастилася, жінко, де тебе носило, чом не прийшла поглянути на дівчат-наречених на сільський майдан?» Бідолашний чоловік, коли він урвав нитку своїх думок: чи тоді, як забрали в нього дочок, чи коли почали роздягати їх на очах у всього люду, чи коли розпатланих, голих схопили й повалили на землю, в порох, а потім чинили над ними оту наругу, чи коли гримнув постріл і куля проклала стежку в натовпі людей? Пелагія і Добра за кілька місяців оговтались, а їхній батько тим часом сохнув на лаві біля вікна або на колоді під хатою. А коли Добра цілком одужала, вона якось увечері сказала Пелагії, ковтаючи сльози: «Ох, сестро, сестро, нещасна я! Ох, навчи мене, сестро, що робити? Отой наш сором, ота ганьба отут мені зав'язалася,— вона вхопила її руку й притулила до свого живота.— Мине трохи часу — і від людських очей не сховаєш»,— додала Добра, але чим її сестра могла зарадити? Обидві вони були безпорадні, тим більше, що і їхнього доброго татка не стало. Його знайшли заснулим перед хатою. Він сидів, схилившись до стіни, очі були розплющені, але він заснув — заснув навіки. Сестри пронизливо закричали, позбігалися люди, багато людей — чоловіків і жінок. Вони взяли їхнього доброго татка, внесли до кімнати, поклали на лаву й склали йому руки на грудях, а на очі накинули шмат матерії, бо не могли стулити застигли повіки. Але його добрі очі бачили все й крізь матерію. Для всіх чоловіків та жінок, а також для Пелагії і Добра то була важка ніч. А наступного дня, коли його поховали поміж нових, свіжих могил, і коли всі, хто проводжав татка в останню путь, розійшлися, вони вдвох залишилися, мов чорні птахи,— одна по цей, а друга по той бік могилки, уткнули

обличчя в коліна й мовчки виплакували свою скорботу. Адже вона, та їхня скорбота, виплакана була передчасно, бо й нахлинула передчасно, і тепер можна було тільки мовчати. Згодом Пелагія прошепотіла собі в коліна: «Бідна моя сестро, що ж ми робитимемо з отим, що росте в твоєму лоні?» Добра підвела голову, але Пелагія сховала свої очі. «Тепер ми зовсім самі, сестро,— сказала Добра.— Що ми можемо робити?» Могили мовчали. І ті, старі, і ті, щойно насипані, свіжі. Жодна плита не ворухнулася. Ніхто з мертвих не перевернувся. А Пелагія ж думала, що має щось статися після отих Добриних слів. А тут навіть татко, якого вони щойно поховали, не подав жодного знака. «Невже так залишиш, щоб виставити на люди нашу ганьбу?» — спитала Пелагія, все ще не підводячи голови. Добра не відповіла. Вони мовчки вийшли з кладовища. Вдома на них чекала порожня хата. Порожня лава. Відчинене вікно. Обидві були мовчазні, із міцно стуленими устами. Поминули хату, подвір'я, сад. «Бідна моя сестро,— видобулась на слово Пелагія.— Що ж це ми, знову чекатимемо, поки прийдуть солдати?» Добра знизала плечима. «Не знаю»,— відповіла. А Пелагія вже поникла від того, що промайнуло в її голові, вхопила Добру за руку, потім обхопила її стан, упала на коліна, тягнучи й її за собою, й заплакала: «Не можу я витримати, сестро моя, не можу! Боюся — збожеволю!» Добра по-материнському гладила її волосся і, поки те робила, всім серцем розуміла, що тепер вони й справді лишилися зовсім самі. До того страшного дня Добра була найвродливіша дівчина в селі, та й Пелагія, хоч на кілька років і молодша за неї, не дуже-то поступалася перед старшою сестрою. Вроджена смаглявість шкіри й циганкуватість робили її навіть привабливішою за Добру. Тільки тепер обидві вони поволі в'янули. Лице Пелагії змарніло, шкіра почорніла, здавалося, ніби хтось посипав її порохом із товченого вугілля, і тільки

Її очі лишилися ще такі ж великі й гарні. «Люди втікають через кордон, сестро,— сказала Пелагія.— Чому б і нам не втекти, поки знову не прийшли оті прокляті фашисти?» Добра знала, навіщо те пропонувала Пелагія: вона рятувала сестру від ще страшнішої ганьби, яка росла в її утробі і яку ще можна було поки що сховати від людей. Добра погодилась. Навіть не спитала, чи думає вона вдвох утікати, чи пошукає ще когось. За день чи два вони зібрали все, що можна було зв'язати в клунок, налаштували торбу з двома хлібцями, взяли зіткане ще покійною матір'ю рядно. Вийшли з села вночі. Лампу лишили засвіченою в хаті, а самі потай від сусідів, через сад, через чужі городи вийшли на кладовище. Ішли поміж чужими могилами й шукали могилу свого батька. Обом їм було лячно від тих кущів, що обступали їх, од вітру, що шелестів у траві, од тих чорних хрестів, що, здавалося, обернулися в чорних дияволів і танцювали над могилами. Але вони гамували в собі той страх, соромлячись одна одної. Коли наблизились до могил батька й матері, в них уже не було сліз для плачу, бо думали про те, щоб скоріше пройти через кладовище й податися в гори. «Простіть нам, рідні наші тату й мамо,— думала Пелагія,— якщо змилюється колись богородиця, то ми знову повернемося до вас, а ви вже не гнівайтесь й лишайтесь тут (та й куди б ви пішли, сердешні?)». Добра мерщій ухопила її за руку й потягла за собою, та так і тримала теплу сестрини руку, аж поки вони, перестрибуючи через мертвих, не вийшли за межу кладовища. Угорі, вже за селом, опинившись посеред голого каміння, вони ще раз озирнулися. В селі світилося одним-однісіньке вікно. Вікно їхньої запустілої хати. Наче прощальний привіт, з нижнього кутка села долинуло собаче гавкання. Дівчата так налякалися, що аж притиснулися одна до одної. Чому загавкав лиш один пес? Невже тільки він один проводить їх у таку далеку й невідому путь?

А ще страшнішим і моторошнішим був прощальний привіт з отого вікна, що світилося скупим жовтавим вогником, який то спалахував, то зовсім зникав. «Догорає наша лампа, сестро»,— сказала Пелагія. «Так, догорає. У нашій порожній хаті»,— додала Добра. Коли темрява вирівнялася над селом, коли вже згас і той останній кволий вогник у їхній хаті, вони звернули зі шляху і попрямували в гори.

ТО БУЛА ТІЛЬКИ БІЛА ШАЛЬ...

Вона обернулася й тихо покликала:

— Йди-но сюди, швидше! Поглянь он туди, бачиш?

Хлопчик вийшов на балкон і вступив очі в пелену, зіткану з темного ниття вечірніх сутінок. Нічого там не було. Він уже хотів сказати, що нічого там немає й нічого він не бачить, але вона показала пальцем. Тоді він наблизився до неї й сперся грудьми на бильце балкона.

— Кажі вже, що там? — розсердився він, а проте не міг приховати своєї цікавості. Вона засміялася тим зловтішним сміхом, який нагадував йому, що вона старша й що має право покепкувати з нього.

— Але це правда,— тут же почала виправдовуватись вона.— Поглянь он туди, до бараків. Невже не бачиш?

Він перехилився через бильце, що воно аж рипнуло й погрозово хитнулося. Не думав він, що там і справді може бути щось цікаве, а боявся, що коли не побачить нічого, вона знову підніме його на глум та обізве дурником. Дивно, чому вона завжди намагається показати себе старшою? Певно, тому, що тато й мама більше звіряються на неї, коли їм треба кудись піти. Їй дозволяють ходити, куди вона захоче, бо вже доросла. І все-таки, збираючись куди-небудь, вона кланяється їм у ноги, а вони відсилають її за дозволом одне до одного.

По хвилі він тихо, але досить грубо, щоб виказати свою незалежність від неї, обернувся й сказав:

— Нічого я не бачу й нічого там немає... Хіба отих

двоє біля першого барака. Але ж то, здається, наші тато й мама!

— Вони! — аж скрикнула дівчина і вхопила його за руку.— Значить, бачив?

— Бачив. Ну, то й що? Зупинилися й розмовляють. Он, уже йдуть сюди.

Йй нетерпеливилось:

— А більше ти нічого не бачив?

— Нічого.— Він байдуже позіхнув.— Якась ти дивна: або в тебе мухи в голові, або потішася з мене. Оце й усе, задля чого ти мене кликала?

— Ех ти, дурнику! — шарпнула вона його за рукав.— Невже ти не бачиш? Вони ж обнімаються! Тобто тато поклав свою руку на мамине плече. Он, бачиш?

Він мерщій повернувся на балкон.

— Справді,— одразу ж погодився.— Біла рука чітко виділяється в сутінках. А сьогодні ж сварилися! Тепер, мабуть, усе гаразд. Мені аж дихати легше, що все гаразд. Значить, допомогли твої квитки в кіно.

Хоч він і не дивився на неї, проте знав — вона аж мліє від щастя. Чоловік і жінка тим часом рушили з місця й знов зупинилися. Тепер уже чути і їхні голоси.

— А про що вони там розмовляють? — спитав брат у сестри, і обоє принишкли. Вона тут же набрала самопевненого вигляду і майже вголос промовила:

— Мабуть, з'ясовують щось важливе...

— Важливе...— Він знову відчув її намагання показати себе старшою, а ще те, що вона те «щось» знає ліпше за нього.— І чому «з'ясовують»? Хіба не можна робити цього вдома?

— Цить! — штовхнула вона його.

— Ти сам і скажеш їм! — долинуло знизу. Говорила жінка. В тому її голосі вони відчули стримане, але напружене тремтіння.— Справді, так буде ліпше...

— Мої нерви вже не витримують,— сказав чоловік.— От що я їм скажу.

— О боже, хіба тільки твої? — стрепенулася жінка.—
І який же ти егоїст!

— А ти знову починаєш мене ображати! Не можу я
більше слухати твоїх брутальних слів!

— От і гаразд,— зловтішно мовила жінка.— От і не
будеш слухати. Я звільню тебе, дуже швидко звільню
тебе від себе. Знайдеш собі іншу, лагідну й розумну,
адже так? Ти в мене мастак на це, ще й який! Навряд чи
хтось може зрівнятися в цьому з тобою. Тільки ж чи
заспокоїш ти й тоді свої нерви? О, навряд!..

— Замовч, прошу тебе! — люто просичав чоловік.

— Про що вони? — спитав хлопчик на балконі й на-
близився до сестри.

— Цить! Я всього не розчула. Розмовляють про
щось...

— Ага, «з'ясовують»...— І він беззвучно засміявся.—
Я піду.

І справді пішов. А вона не могла надивуватися. Невже
його й справді не зацікавили її слова? От і лишив її
в дурниках. Сказав, що піде— й пішов, а вона не зуміла
його втримати. Йому набридли чвари між батьком
і матір'ю. Вони завжди сваряться і здебільшого через
дрібниці. Батько сердиться, каже, що так далі жити
не може, що він уже не годен витримати. А мати по-
чинає щось швидко й нервово робити, метушиться по
кімнаті, потім бере якусь річ, переставляє її з місця
на місце, знову повертається, стане й стоїть, наче вко-
пана, і з якимось дивно спустошеним, порожнім лицем
дивиться на двері, що ще хитаються за батьком, який
вискочив з хати. Це трапляється майже щодня, і мати
завжди щось переносить у другу кімнату, нервує, ме-
тушиться, аж поки не впаде на канапу й не заллється
гіркими слізьми. Тоді він підходить до неї й сердито
каже: «Досить уже, я не можу дивитися на тебе, годі!»
Вона так само, тільки трохи тихіше, відповідає, що
й вона не може його терпіти, але мусить заради дітей,

бо про них повинна думати. А вони, діти, сидять у другій кімнаті, слухають і втішають себе, що це не востаннє, що наступного дня вони знову так само розмовлятимуть про них, тому тільки й думки про свої клопоти, про школу та про те, хто кого перемудрить, перехитрує. Вранці вони знову сварилися. Вона чула, як батько дорікнув матері, що вона безпорадна й не може з тих грошей, що він їй дає на харчі, вигадати собі на пристойну сукню, аби не соромити його перед людьми. Тоді мати почала кричати, що й справді вона не така егоїстка, як він, аби щомісяця купувати собі нову сорочку... І все почалося знову... Наче набридлива музика джазу, розбурхана й безладна, яка наповнює собою стіни маленької кімнати з низькою стелею й підселіщуватими електричними лампочками, з єдиним, що трохи виступав назовні, балконом та кількома занедбаними, перекошеними вікнами.

— Не можу я більше терпіти цієї осоружної квартири,— кричав батько, коли був удома.

— Ти просто не можеш нас терпіти,— тут же відказувала мати, задоволена, що їй випала нагода об'єднатися з дітьми проти батька.— Тому тобі тут осоружно.

— Що ж, може, й правда,— починав гніватися батько, і сварка спалахувала з новою силою. Діти підводилися й мовчки виходили в другу кімнату.

«...Що ж це таке,— розмірковувала вона на балконі, напружуючи зір, щоб розглядіти дві постаті внизу.—

Я ж виразно бачила білу татову руку на маминому плечі. А виходить, вони знову сваряться...» І раптом їй стало страшно й прикро за себе, за маму, за тата, за всіх. «Невже всі отак завжди сваряться?» — і весь навколишній світ видався враз їй чужим і далеким. Вона знала тільки про них, про цих двох людей, які недвозначно показували, що не потрібні одне одному, і виправдуються лише тим, що в них є діти і що вони мусять дбати про них, а то все було б інакше...

Вона вже забула про них, одвела погляд від двох силуетів, що все ще стояли внизу. Нараз їй стала зрозумілою безглуздість її ставлення до брата, що зараз сидів у кімнаті. Ніби щось надломилося й почало падати, непорушними лишалися тільки вони з братом, та й то десь далеко-далеко, а тато й мама кудись віддалялися, наче зовсім не потрібні й чужі...

Неподалік спалахнули дві лампочки. Чоловік і жінка ще про щось розмовляли, але тепер тихіше, наче говорили не про себе, а про когось іншого. Тоді їй спало на думку, що не гоже їм так стояти внизу й сваритися перед кількома відчиненими балконами й вікнами. Вона піднялася навшпиньки й гукнула у кімнату:

— Жарку! Чуєш, Жарку!

На вулиці вирізьбився жовтий прямокутник світла. Брат вийшов на балкон.

— Що таке?

— То ти там стукаєш ложкою?

— Я. А що? Заважаю?

— Та ні,— казала вона, а сама дивилася вниз, на по-статі.— Просто хотіла знати, чи це ти.

Жарко махнув рукою й пішов до кімнати. Силуети ворухнулися й рушили до під'їзду.

— Ідуть! Ідуть! — кинулася вона до кімнати.

— Мабуть, усе з'ясували,— всміхнувся Жарко й підвів голову.

— Мабуть,— сказала вона.— Якщо тато обнімав маму, то... Тепер ми їм скажемо, що бачили, як вони обнімалися.

Побігла відчиняти двері. Трохи постояла на порозі й повернулася до кімнати. Услід за нею увійшли й вони.

Діти заклакли в німому чеканні. Батько попрямував до дверей, а мати зупинилася й відкинула кінець білої шалі, що звисав з її плеча.

— О, так то була тільки мамина біла шаль!..— розчаровано мовив Жарко, відриваючи очі від книги.

Дівчина мовчала й сторопіло дивилася на матір.

— Невже справді ця шаль увесь час лежала в тебе на плечі? — спитала розгублено, зі смутком у голосі.

— Так, увесь час... А що? — Мати нічого не розуміла. — Ось тато вам зараз щось скаже. Ми з ним децю вирішили...

— А ми думали... — почала вона, не дослухаючись до її слів, — ми думали... — В тих її словах було водночас і виправдання перед братом, що сидів за столом і дивився на неї.

— Що думали? — трохи знервовано обернувся до неї тато.

Вона враз посмілішала:

— Думали, що ти обнімаєш маму, а то... то була тільки її біла шаль!

— Так, то була тільки біла шаль, — сумно всіхнувся брат із-за столу.

— Що — біла шаль?

Чоловік і жінка стояли зніяковілі. Щось тепер несподівано об'єднало їх. Він зблід і обернувся до неї:

— Завтра скажемо, — промовив стиха й понурих очі.

Мати затремтіла й одразу ж попрямувала до другої кімнати.

— То була тільки біла шаль... — повторювала дівчина, мовби виправдуючись перед братом. А батько стояв біля дверей і якось дивно дивився на них.

МІНЛИВІ ОЧІ ЛІХТАРИКІВ

Нічого, власне, не змінилося, все йде, як і раніше: одноманітно, поволі, пройняте запахом жовтого, в'ялого листя. Кожна думка й несподіваний трепет у грудях, що народжуються в ньому, забарвлені в найживучішу й найчастіше повторювану жовту барву. Невже це він,

той самий, що й десять років тому? Молодий, невгамовний, що мав задля чого жити? А що робити, коли від дерева залишиться тільки всохле гілля?

Він сидить за столом, нудьгує. Дерев'яні милиці — опора його хиткої особи — жбурнув би за вікно, коли б міг обійтися без них. Він ненавидить їх, наче живі істоти, адже вони виділяють його з-поміж інших. «Отой каліка»,— кажуть люди й скрушно зітхають за його втраченою ногою. Був партизаном? І пнуться наввипередки заприятелювати з ним, розкрити перед ним свої чутливі серця. А він тікав би від самого себе, від чужої уваги, тікав би від людей, незважаючи на те, що колись боровся за них. Друзі послали його відпочити. Хто він: каліка чи трудар? Усі мають його за каліку. Ідь, мовляв, відпочинь, товаришу... І саме через це він страждає. Ні вода, ні гарячий пісок, ні сонячна купіль не тішать його.

За сусіднім столиком щось наспівує маленька дівчинка з волоссям, наче пшеничні колоски. У відчинені вікна линуть пахощі алей. Зал дихає свіжим нічним повітрям. Подають вечерю. На естраді інструменти мовчки чекають на музикантів та спокусливу, темпераментну співачку.

— А вода темна...— мовить дівчинка за сусіднім столиком.— Зараз почнуть засвічуватися ліхтарики..

— Ох, ці ліхтарики! — сказав батько.— Вони мені вже в печінках, твої ліхтарики..

«Що це? — думав він.— Невже хтось може бути нещасним тільки через якісь там ліхтарі лише тому, що про них йому часто нагадують?» — Але потім все ж вирішив, що людина щаслива вже тому, що має з ким хоча б посперечатися.

— Вічно ти з тими ліхтариками,— сердиться чоловік, а дівчинка настирливо щось пояснює йому. Враження таке, що це пояснення повторюється щовечора.

— Але ж ліхтарики — то так весело, татку... Чому ви

з мамою ніколи не ходите на берег? Ти б бачив, як там гарно: під кожним ліхтариком у воді розтуляється велике, світле й мінливе око з численними колами... Бачив би ти, як смішно воно дивиться, а потім тобі раптом здається, що воно ось-ось заплаче...

«Деякі обличчя саме так і виглядають, маленька»,— подумав він, і йому забаглося покликати її до свого столу й пояснити це кількома простими й зрозумілими словами. Але милиці завадили б йому віднайти ті ясні слова, що торкаються чужих сердець: нещасливі не знають простих і легких шляхів до мети; вони все ускладнюють так, що життя стає ненависною, нескінченною плутаниною. «Прости, прости, маленька,— думав він,— що не можу пояснити тобі нічого з того, що досі сам збагнув... Але в тебе є ще час, і ти сама дійдеш до всього...»

Спочатку йому принесли юшку, бо добре знали його нервову вдачу. Він понурив голову перед чужим невдоволенням, що долиняло з-за сусідніх столів.

— Хочете піти на берег? — наполягала дівчинка.— Я покажу вам таке, чого ви зроду не бачили!

— Що ж то таке? — усміхнувся батько.— І що то за таємниця?

«Що ж воно таке? — думав і він.— Миле моє дівченя, я вправ би на коліна перед твоїм незайманим щастям... Чи можеш ти показати мені шляхи до нього?»

— Не смійтесь, я покажу вам щось незвичайне,— обіцяє дівчинка.— Не тільки мінливі очі ліхтариків... що сміються і плачуть водночас. Ні, щось зовсім, зовсім інше... Тільки ходімо, ходімо зі мною...

«Я піду з тобою, маленька. Не збагну я усіх твоїх слів, бо моє серце розчавили танки. Але я розкажу тобі кілька страшних і прекрасних казок, від яких ти заплачеш. Ні, ні, що ж це я?.. Тварюка я, тобі не треба... ти не повинна ніколи плакати. Я розкажу тобі щось гарне-прегарне, від чого б ти тільки сміялася. Ох, та ж

і цього я не зроблю, бо не зумію. Тільки прошу тебе, благаю, дозволь і мені піти з тобою на той твій берег, звідки на нас дивитимуться оті самі ліхтарики з мінливими очима...»

Дівчинка за сусіднім столом щось наспівує й сьорбає з тарілки юшку. Він дивиться у вікно на покрівлю якоїсь будівлі. Димарі на ній мов погрозливо підняте паліччя. А в дворі задумливі алеї з неодмінними високими парканами, через які не так-то легко перестрибнути, щоб утекти.

«Якщо я скажу тобі, що я нещасний, чи повіриш ти мені, маленька? А коли скажу, що навпаки, чи повіриш ти й цьому? Яка правда найпереконливіша для тебе? Який біль найболючіший? О, як би я хотів доторкнутися до цієї таємниці!»

Забув, а все ж хотілося б знати: яка-то душа в дитини? І що вона може зробити для людини без ноги, аби та людина перестала ненавидіти світ, за який боролася, оскільки він раз у раз нагадує їй про каліцтво.

— Татку, ну, ходімо, татку. Пора вже...

— Ліно,— звертається батько до дівчинки, і його шепіт губиться в кучериках над її вушком.— Хочеш? Га? Ну, хочеш?

— Ні,— відповідає дівчинка,— не хочу.

— Чому? — ніби дивується батько, і, видно, це йому не до вподоби.

— Не хочу, щоб на мене дивилися,— каже дівчинка.— Соромно... Ходімо краще на берег...

Він дослухається, ніби силкується розгадати якийсь життєво важливий шифр — шифр успіху і щастя. «Мила дівчинко,— звертається подумки до неї,— послухайся свого тата. Тобі навіть не снилося, що означає для людини бути дорослою. Тобі й не снилося, що то означає, коли людині нема куди повертатися. Покажи, якщо можеш, усе, на що ти здатна!»

Дівчинка з волоссям колосків пшениці зорить на ньо-

го, і тепер він дерев'яніє. Перед її допитливим поглядом блякнуть сміливі думки, він уже розуміє — мовиться там про нього, дівчинка дивиться на нього спочутливо. Треба б одразу встати й піти. Він не терпів, щоб хтось жував, обсмоктував його ім'я. Але щоб піти, треба встати, незграбно тягнучись до осоружних милиць і, кульгаючи, пройти через весь зал. Він знає, що тоді цікаві знову показуватимуть на нього. Тому мусив, як і до цього, лишатися на місці, не поспішати з їжею, зволікати, аж поки не обезлюдніє зал. Він знав, що, мабуть, багато хто мимовіль ненавидить його за те, що в оцій тисняві за обідом він без потреби займає місце за столом. Проте ніхто відверто не виявляє своєї неприязні до нього. І це найдужче йому боліло, відколи він позбувся ноги. Світ виключав його звідусіль: йому поступались дорогою, надокучали непотрібними послугами, реготали до нестями, ледве він чогось усміхався, запобігливо ставились до його болю. Він не жив посправжньому — з горем і радощами нормальної людини; його опікували, його жаліли, його знеосіблювали. Хотіли, аби став він усім задоволеною, щасливою іграшкою; а він усе це ковтав, мов отруєну галушку, й страждав.

— Татку, але ж мені хочеться на берег! І я зовсім не знаю його, то навіщо я буду грати йому?

— Він хоче послухати тебе, дитинко,— шепоче батько в її кучерики.— Бачиш, він засмучений і хоче послухати щось веселе. Піди пограй йому.

Дівчинка сердито тупає ніжкою:

— Не хоче він мене слухати, я знаю, знаю, знаю! Ходімо краще на берег! Хочу на берег!

— А коли я накажу? — супиться батько й застережливо дивиться на інваліда.— Ти мусиш пограти! Чуєш?

Дівчинка дивиться на нього з деякою неприязню.

— Дядю, адже ви не засмучені, правда? — питає вона просто. Батько аж скрикує від несподіванки, мати шарпає дівчинку за руку й дає їй ляпаса.

— Невиховане дівчисько! — шаленіє батько.— Невиховане й зухвале,— і запобігливо, з солоденькими, майже повними сліз очима звертається до нього:— Даруйте, будь ласка, вона така нестерпна, просто нечувано зухвала! О мати рідна, що я робитиму з отаким страховиськом? Благаю вас, товаришу, не зважайте на її вибрики...

Але дівчинка не вмовкає і веде своєї:

— Хочу на берег! Хочу побачити ліхтарики! Не хочу грати, не хочу, не хочу!

І вона знову дивиться на нього неприязно, наче це він винен у її горі. Це почало тішити його. Ніхто досі не наважувався дивитись отак на нього, ніхто не показував своєї неприязні до нього так одверто.

— Що таке, маленька? — питає він усміхнено, майже не думаючи. Якесь незнайоме, дражливе почуття поступово розм'ягчує його.— Іди сюди. Що тобі?

— Я не хочу грати, а мене примушують! — гірко схлипує дівчинка.

— Ну, то й не треба,— каже він, радий нагоді посперечатися.— Кому вона потрібна, твоя гра? А на чому ти граєш?

— Та вам же, вам, на піаніно! Поки не прийшли музиканти... Я їм кажу, що ви не такий уже й нещасний, а вони примушують мене... А я хочу на берег, хочу на берег! — і вона знову починає пхикати, ховаючи заплакане личко між тарілок.

— Та перестань зрештою, горе моє! — не витримує батько.— І верзе щось таке... О боже, що сталося з нею? Пробачте, благаю вас, просто не знаю, як мені й вибачитися перед вами...

— О, будь ласка, прошу,— сказав він.— То лише через це отака злива сліз?

Дівчинка підвела очі:

— А то ж через що? І не тільки через те... Я хочу на берег, хочу на берег! Хочу подивитися на ліхтарики!

— Гаразд,— сказав він.— Попроси тата — й підемо, коли хочеш. Що ж до твоєї гри на піаніно, то... Ходи сюди, до мого столу, я скажу тобі, що я думаю про неї.

Вона миттю підбігла до його столу й довго слухала, як він щось шепотів їй. Він не пам'ятав, що їй казав, ні про що не думав, тільки відчував, що має потребу щось говорити... Її батьки радісно дивилися на нього, прикре непорозуміння розвіялося... Вони полегшено зітхнули. Слова для нього почали втрачати гнітючу значимість, яку вони мають, коли вимовляють їх серйозно, вони стали перетворюватись у захмелілих од свіжого повітря метеликів, що безтурботно пурхають між пасмочками волосся дівчинки.

— Я вмю грати,— каже вона,— але не хочу... Хочу на берег! — Вона глянула у вікно. На воді й над човнами, яких звідси не видно, плавають мінливі кольорові вогники. Повсюди спокій і безмежна тиха зажура потемнілих у густих сутінках берегів. Вона знає — вода розповідає човнам дивні казки, і, якщо котрийсь не розуміє тих казок, він гасне в тихій нестримній тузі. «А що, коли дядечко все-таки нещасний? — думає вона присмиріло, оскільки його посмутніле око нагадує їй заплакане око мінливого ліхтарика.— Що, коли він справді нещасний, як про це кажуть тато й мама, і що, коли він зараз добрий зі мною лише тому, що не хоче, аби вони мене сварили, що тоді?» І вона каже:

— Ви не сердитесь, бо не хочете, щоб вони мене сварили, правда ж?

Він сміється і сам дивується своєму сміхові. Йому байдуже, що з-за сусідніх столів усі дивляться на нього, він думає лише про дивне почуття захоплення, нині важливіше йому над усе.

— Ну, коли хочеш, грай,— мовив він.— Мені байдуже. Мені вже набридла всяка музика!

— От бачите, я ж кажу, що ви нічого не розумієте! Сидите тут і нічого не розумієте... На зло заграю!

Дівчинка гордовито пройшла поміж столів до заставленого інструментами помосту. Вона кинула виклик і тому вже не соромиться. Піаніно в кутку чекає зі своїми мирними зубами. Казки його чарівні, зуби шкіряться в доброму усміхові, поки воно розповідає, бо воно щасливе. Чи розуміє з усього цього хоч що-небудь отой дядько внизу? Мабуть, не розуміє, вона це знає. Нічого не розуміє, а вдає з себе такого поважного! Чи знає він, як важко грати на величезному піаніно, коли в тебе такі маленькі пальчики? Звичайно, не знає, тому він такий, тому такий!

«Пробач мені, маленька Ліно,— думає він, поки зал слухає простенькі акорди, спотворені невмілими рученятами,— пробач мені, що так бавлюся твоїм серденьком! Хочу прихилити тебе до себе і, якщо так станеться, це літо буде найщасливішим у моєму житті. Якщо дозволять твої тато й мама, я піду на той твій берег разом з тобою дивитися на заплакані ліхтарики, щоб хоч на часинку забути про власний плач. Ми кида-тимемо камінчики у воду, щоб скаламутити їхні очі, й дивитимемося, як вони сміються крізь сльози. Адже ти допоможеш мені?»

Віко піаніно хряпнуло, багатозуба пащека замкнулася. Дівчинка сидить перед ним щаслива й горда.

— Ну, що скажете? Не вмю грати?

— О,— каже він,— мені просто не віриться, щоб ще хтось грав гірше. Отак, мабуть, і з твоїми ліхтариками. Не вірю, щоб і в них було щось цікаве... Плачеш тільки задарма, ось що я думаю!

— Я й не плачу! А на берег усе-таки піду. Щоб ви знали!

— То, може, підемо разом? — І він глянув на її батька.— Може, ти мені там доведеш це?

Дівчинці, певно, не хотілося йти з ним, це було видно з усього, але якимось куточком серця вона відчула, що їй вишала нагода піти на берег, до ліхтариків. Вона

скочила, вхопила його за руку й потягла за собою. Він похитнувся, взявся за милиці. Люди дивилися на нього. І от саме в цю мить у його серці зштовхнулися і приниження, і радість, і солодкий щем, і біль... Але дівчинка не полишає його у владі тих суперечливих почуттів, тягне його за собою, і вони, штовхаючи одне одного, пробираються поміж столами до виходу.

Батько дівчинки витирає хустинкою чоло й виходить услід за цією дивною парою, кваплячи водночас і свою дружину.

Куховарка, що знала його за похмурого мовчуна, вигулькнула з віконечка та тільки зойкнула з подиву. Ті, що сиділи в залі, очікуючи музики й співу, мовчки проводжають поглядом каліку, сялячись зрозуміти, що сталося. Ніхто не звертає уваги на безладні звуки інструментів, що їх налагоджували музиканти.

...А на дворі є все: алеї, мов неприступні мури, димарі, що комусь погрожують, наче підняте вгору паліччя, а далеко, далеко по всій гладіні води — мінливі очі кольорових ліхтариків...

ХУРТОВИНА

Був кінець лютого — початок березня, коли в долину десь із-за Петренських гір прилетів заблукалий вітер. Він звичайно налітав уранці й потім цілий день невпинно дув з усіх кінців села, мовби вишукував щось загублене по хатах. Дивна якась легкість виповняла околицю, коли налітав той вітер. Можна було подумати, що настала пора великих переселень: дерева тяглися до неба, ріки підступали ближче до села, сонні покрівлі хат прокидалися, а бляшані ринви на них виблискували й наче аж гарнішали, оновлені. І сама земля мовби вивільнялася — за неписаним наказом, переставляла у просторі предмети на нові місця. У цей час дядько Бурла починав щось просторікувати про дивовижні знамення.

— Ну, гаразд,— пристрасно й навіть замріяно міркував дядько Бурла,— ну, гаразд, кажу я собі, людоньки ви мої, але як же то можуть коїтися отакі дива на землі? Ось оце деревце,— він показав на молоденьку яблуньку за хатою,— оце деревце я своїми руками посадив перед хатою, якраз напроти дверей, а воно теперки, дивись,— ондечки де, за хатою. То як же то може бути, скажіть мені на милість, га? — дивувався дядько Бурла.

Ніхто, звичайно, не вірив дядьковій балаканині, певно ж, він був того дня напідпитку, але ніхто не наважувався дорікнути йому за брехню, бо в ті дні життя всім здавалося чудовим. Воно було інакшим, аніж те, про яке нам розповідали в темних колибах і яке випи-

вало нам світло з очей. Це був зовсім інший день, інше небо, навіть долина хвилинами здавалася іншою, незнайомою. А ще як подивитися з Шапчевого пагорба вниз, на сади та на озеро, ех, яким же тоді безкраїм і широким здається світ! Нарешті люди повиходили з своїх домівок і на повні груди почали вдихати чисте й тепле повітря.

Лише в хаті Ісайлових — Трене Ісайлоського, того березневого дня було зовсім не так. Коли в невеличкому вишняку почав танути сніг, перед самою хатою, під деревом, знайшли мертву, скулену, мов маленька тваринка, Петрену Ісайлоську. Відколи вона там лежала, ніхто не знав, але, як здогадується її чоловік, Трене Ісайлоський, її засипано снігом ще, мабуть, за перших хуртовин.

— Може, ще тоді,— промимрив Трене Ісайлоський, відсутньо вдивляючись у почорнілий труп своєї жінки.— Може, ще тоді,— повторив він, кліпаючи своїми маленькими рухливими очима. Потім почухав скуйовджену борідку й, мовби розмірковуючи вголос, тихо, наче самому собі, сказав:

— Бач, а я ж думав, вона пішла... А вона, бач, не пішла...— додав спокійно, наче нічого й не сталося з його жінкою.— Не пішла, знаця. Дивно...

Він дістав пучку тютюну з кісета, що висів у нього на шиї, скрутив з клаптя газети цигарку й так само спокійно провадив далі:

— А якщо по правді, то дивна була Петренка, хай бог простить її душу. Дуже дивна, сердешна...

— Ну вже, розповідай,— звернувся тоді до нього товариш Тацко.— Розповідай, що сталося, Трене Ісайлоський.

Чоловік удав, ніби взагалі не почув секретаревих слів, чвиркнув крізь жовті зуби, зненацька напустив на обличчя якусь незрозумілу усмішку, хтозна-чому засміявся і вже тоді процідив:

— Нічого, товаришу секретар, я сьогодні ж скажу Трипуну Колеському, її батькові, щоб узяв і закопав її. Отак-то воно з нами, з людьми.— Трене Ісайлоський почав розмірковувати щось про життя, але нараз плюнув і, заклавши руки за спину, хотів іти геть.

— Ні, Трене Ісайлоський,— зупинив його Тацків голос.— Нам треба погомоніти. Як же це, «скажу Трипуну Колеському, її батькові, щоб узяв і закопав її». Ні, бра-тику, так тепер не годиться. Револуція дбає про кожного нашого громадянина. Поговоримо тут про все щиро, Трене Ісайлоський...

— А про що ж говорити, товаришу секретар? — трохи спантеличено спитав той,— про що говорити, їй-богу. Тільки б ото час марнувати. Діло тут ясне.

Товариш Тацко насилу одірвався від свого місця і, наче боронячись від теплого подиху вітру, приглушеним голосом запитав:

— А що ж тут ясного, Трене Ісайлоський? Що тут взагалі ясно? Скажи, бога ради, як все це сталося?

Але Трене Ісайлоський не квапився з відповіддю. Довго ворухив важкими, наче жорна, губами. Усе в ньому було таким і тоді, першої миті, коли знайшли Петренку. Ті ж маленькі рухливі очиці, глибоко посажені в насулене обличчя, ті ж щоки, обвислі, мов перестояне тісто, і маленький, вдавнений у м'ясо, ніс. І рот, напіврозтулений, круглий, завжди закурений тютюном,— нічого, анічогосінько не змінилося в ньому.

— Погомонимо — то й погомонимо, чому б і ні? — нарешті видушив він із себе й неквапом розповів про все, що знав.

— Було це одразу ж після нашого весілля,— почав Трене Ісайлоський.— Дивлюся я: щось не гаразд з моєю Петренкою, щось тес... Питаюся, як воно і що було, а вона мовчить. Мовчить моя жіночка і вдень і вночі. Питаю її, як чоловік, раз, потім другий, знову питаю, а вона знай мовчить. Ну, справа ясна. Сам-то я знав,

що до чого, але ж її питаю, хотів од неї почути. Дивлюсь, нема нуття, та й кажу собі: слухай, брате Трене, рїж поли та тікай від цієї напасті, покажи порїг отїй сучці. Так і вчинив. Не сварив її, ні, й руки не піднімав на неї. Тільки сказав отак, по-людськи: Петренко, скінчилося наше життя. Збирай своє манаття та й геть з моєї хати. Іди, щоб ми не ганьбили себе, як за старих часів, адже ми розуміємо, за що боролися. І вона справді пішла, зрозуміла, бач, свою провину,— сказав Трене Ісайлоський, потім, розміркувавши щось, тихо, мовби самому собі, додав: — Ну, а що сталося потім, того я не збагну.— Він безпорадно повів плечима, як людина, котрій нараз стало холодно, потім удруге подивився на жінку, що лежала під деревом, і, похитав непевно головою: — От ніяк не збагну, що сталося з Петренкою... Було то на третій день по тому, як вона пішла,— пригадував Трене.— Вночі. А на дворі зима. Година така, що, здавалося, ось-ось перевернеться земля. Чую, хтось ніби шкрябає у двері. Я подумав, то звірина якась хорониться від хуртовини. А вітер вищить, як опалілий. Повириває, думаю, геть усе з корінням. Свистить ото завірюха між голого віття, а потім чую ніби знайомий голос. Хтось ніби кличе, шкребеться в двері, ще ніби й плаче. А чи то людина, чи вітер, чи звір — невідомо. І хто б ото міг бути, дивуюся я, встаю і йду до дверей. Відчиняю — і власним очам не вірю: перед дверима сама Петренка. Дивлюсь, вона вся труситься — змерзла, зуби цокотять, повзає по снігу, а руками хапає мене за ноги й щосили тягне до себе, не випускає, мов лещатами тримає. А голосом, дивним якимось — господь її зна, звідки він у неї, благає мене і плаче. Каже вона мені:

«Не проганяй мене, золотенький мій, буду рабою тобі все життя! Прив'яжи мене до стовпа біля собаки, тільки не проганяй, брате Трене! Не можу я жити в батька, уб'є він мене у всіх на очах...»

Чоловік труснув головою і якимось зміненим голосом, тихо, звернувся до секретаря:

— А я таки ніяк не збагну, що сталося з жінкою. Як вона могла три дні сидіти під дверима в снігу? Нічого було робити, пожалів її, пустив до хати. Залишив жити в нижній кімнаті.

Потім помовчав, скрутив ще одну цигарку і тим же зміненим голосом пробурмотів:

— А потім, товаришу секретар, потім я вже й не знаю, коли вона пішла. Та й звідки мені знати, жила вона чи не жила в тій кімнаті?

За якусь мить по тому він подивився в обличчя секретареві Тацкові і вперше з якимось невразним блиском в очах мовив:

— Це все правда, товаришу секретар. Зима була...

— Зима,— сухо промовив секретар і, наче зацікавлений, наче розрубаний навпіл, стояв біля стовбура того злощасного дерева.

А була весна, прокидалися сонні покрівлі хат, ринви на них, мов обновлені, виблискували, і все просиналося... Весна була. Нарешті й люди повиходили з своїх домівок і на повні груди почали вдихати чисте й тепле повітря.

— Померла Петренка Колеська,— сказав хтось.

— Бог її простить,— сказав другий.— Усі там будемо... І порозходились.

БАТЬКО

Старого Луканського не дуже захопили перші велелюдні веселощі. Інші думки краями йому серце. Пара помутнілих утомлених очей, налитих пригаслим полум'ям, схожим на блиск у погляді побитої тварини, невтомно блукали по гомінкій і розхристаній околиці.

Здавалося, він тікає, здавалося, якийсь досі не знаний крик у серці жене його від тих, що веселилися. Він уже давно переходив з місця на місце, шукаючи поміж людей комісарову постать. Комісар, товариш Тацко Настейчин, увесь той день був серед людей, молоді посадили його на своїх плечах,— він не ходив, а літав, і ніхто його не міг наздогнати. Але то був день свободи, свято усіх людей долини, і ніхто тут не годен досягнути кінця її краю.

— Птахи, звірина, люди,— бурмотів старий, нервово смикаючи свою ріденьку, посивілу борідку.

Увечері, коли в долині нарешті затихло, коли потомлені бійці та інші люди в солодкій знеможі попадали на теплу землю, на душі в старого Луканського полегшало.

— Слава тобі, господи,— сказав він, витираючи спітніле чоло червоною хусткою, яку завжди носив довкола шиї.— Слава тобі, господи, скінчилося,— сказав, простуючи до комісарової канцелярії.

Товариш Тацко Настейчин розморений сидів на східцях колишньої кметової хати, обернувшись лицем до червоного кола призахідного сонця. Він теж здавався весь пофарбованим у червоне, а рубець на його правій щоці перетворився в червону квітку, щойно тільки розквітлу. Напівзаплющеними очима він задивився на сади, що починалися тут же, перед хатою. Був стомлений і невиспаний. Загорнувшись у шинель, він тільки-но хотів устати, як до нього долинув голос старого Луканського:

— Гей, Тацку, дитино моя,— покликав його голос старого.— Гей, звитяжцю мій,— стиха звертався старий до комісара.

Тацко впізнав голос старого Луканського, підхопився з місця і, як справжній солдат, миттю опинився перед старим.

— Гей...— вдруге покликав старий, але тепер вже

нічого не додав, тільки міцно, з усієї сили, стиснув його в обіймах.

— Гей...— хтозна-чому вигукнув і комісар, так само міцно притискуючи старого до себе.

— Гей, Тацку, щоб ти був живий і здоровий, синку мій,— прошепотів старий, помітно схвильований.— Дав бог,— сказав уже спокійніше,— нарешті повернувся.

— Перемогли,— поправив його комісар, широко усміхнувшись. Тепер уже вдруге рубець на правій щоці розчервонівся й справді нагадував щойно розбуялу квітку.

— Так,— сказав старий Луканський.— Перемогли.

— Перемогли, перемогли,— повторив комісар, так само всміхаючись.— Перемогли, наша свята революція перемогла,— повторив, відганяючи сон з-під повік.— Тепер перед нами широкий шлях, і нікому не спинити нас.— Потім він підняв руку і, показуючи кудись вперед, додав: — Революція йде лише вперед, тільки вперед.

Тепер старий мовчав, здавалося, він зацікавлено слухав, що говорив йому комісар, проте з усього сказаного не запам'ятав жодного слова. Він опустився на східці, де щойно сидів Тацко, і так само примружено задивився на потемнілі сади, на призахідне сонце. Потім запалив люльку і тихо, самим кутиком рота, ніби вищіджуючи слова, спитав:

— Де мій Дам'янко? Де мій син? — втомлено питав батько.— Чом він не повернувся з бригадою?

Комісар ніби чекав цього запитання і відразу ж почав розповідати про бригаду, про її шлях, про останній марш бригади й про товаришів.

— То був наш останній, переможний похід,— розповідав комісар.— Вся бригада до останнього бійця кинулася в бій. Усяк хотів хоч на мить раніше побачити свободу, схід сонця свободи; кожен був готовий пролити свою кров, бо ніхто не шкодував життя,— говорив товариш Тацко, а старий не слухав усього того, бо ніщо не йшло йому на ум. Лише повторював стиха:

— Що сталося з моїм сином, з моїм Дам'янком? — бурмотів усе тим же важким, утомленим голосом.

Товариш Тацко замовк і, не знаючи, що робити, почав шкребти пальцями свою чисту, світлу борідку. Потім поправив комір нової сорочки — у нього було відчуття, ніби хтось накинув йому на шию зашморг — і, не кваплячись, обережно опустився на східці поруч старого. І вже пригаслим голосом сказав йому:

— Товариш Дам'янку Луканський — народний герой. Він хоробро бився до останнього подиху. Народ зведе йому величний пам'ятник. Він був справжнім бійцем і товаришем, — приглушено мовив комісар такими простими й звичайними словами, наче все, що він казав, самé лилося з глибини його серця. Так він думав і так промовляв. Нічого нещирого не було в його голосі, нічого робленого не було в його словах. Він говорив про свого друга й соратника по боротьбі, про хоробрість бійця Дам'янка Луканського...

Старий усе те слухав терпляче, безмовно, а на очі вже набігла велика й важка, мов камінь, сльоза, і, так само, як камінь, почала сповзати по щоках, розтинаючи йому обличчя. А коли вмовк комісар, старий тим же втомленим, сповненим безнадії голосом промовив:

— Дам'янку, сину мій, — шепотів мовби до себе, мовби кликав свого сина. — Дам'янку, дитино моя, — промовляв старий, — не дав тобі господь повернутися, вмер ти й полишив мене, старого. Не дав мені господь побачити тебе, пригорнути до серця.

— Ні, не вмер і ніколи не вмере товариш Дам'янку Луканський, — мовив товариш Тацко Настейчин. — Житиме товариш Дам'янку в серцях бійців, в серцях усіх товаришів житиме, житиме в гарячих грудях революції, його славитимуть покоління. Він не може вмерти, не може, наш товариш Дам'янку Луканський, — збуджено повторив комісар, ніби скидаючи з себе найважчий тягар.

Старий підвівся, не слухаючи тих урочистих слів. Для нього нічого не значили ті нестримні вогні, що вибухали з грудей комісара, товариша Тацка Настейчина. Він просто сказав:

— Господь — він всемогутній, він покарав тебе, старий Луканський, покарав за твій гріх. Ти, батьку, вбив рідного сина, ти знищив свою кров, тільки ти й ніхто інший. Це божа кара, проклятий старче, господь платить тобі за твій гріх, за чорний гріх,— бурмотів старий, а в ньому тим часом бушував якийсь чорний вітер, хтосна в яких глибинах розбуджений.

На долину вже впала ніч, коли старий повернувся до своєї хати.

* * *

Він стояв перед хатою, схожий на той горіх перед клунею, який всох навесні 1942 року, коли в нього вдарила блискавка. Скидався на те скалічене дерево, що день відо дня гиніло, марніло, щезало з землі. Швидко, наче одним помахом руки, вітер змів його світлу й тверду кору, що стільки літ берегла його від бур, робила його невразливим. І ось тепер стовбур став голий, занедбаний, чорний, стирчав самітний, падав, наче повержена людина. Конав. Старий Луканський припав до холодних залізних ґрат вікна і помутнілим поглядом дивився в нижню кімнату, де він мешкав. Жовтаве світло вогнища вихопило йому з сутіні обличчя жінки, осяяне веселим променем, що блукав по її обличчю; вона колисала на своїх відкритих грудях дитину. То невістка Ірина Василеська, а дитина в неї на руках,— його дитина, його син, син старого Луканського і невістки Ірини Василеської. Прокляття! Якийсь незнайомий голос блискавицею вдарив старого в чоло, а з стіни кімнати до нього стала сходити якась, схожа на кішку, чорна тінь. Він бачив її іскристі, скляні

зіниці, бачив її гострі пазурі, навіть чув її дике нявчання й чекав, що ось-ось вона стрибне на нього, видряпає йому очі, спотворить йому лице, висмокче йому серце. Але вона тільки миготіла в його очах.

— Це через них,— старий не боронився,— через них господь так страшно покарав мене...— Він знав, що то ніяка не кішка, а якийсь святий.— Розкажу про все,— звернувся він до кішки,— все розкажу. Про все хочу розповісти, а потім хай і осліпну...

Було це навесні сорок другого,— пригадував старий.— Того року, коли почав усихати виноград. Саме тої весни диявол вдерся до його хати. Спочатку в горіх ударив грім, спалив його, а потім ударив у виноград. Того дня він був у винограднику, копав рівчаки, виривав сухі пагони і на їх місце нагинав здорове міцне пагіння. З однієї матері робив дві. І ось того дня, тої весни,— пригадував старий Луканський,— до його хати вдерся диявол. Сват Ангеле Василеський, батько Ірини Василеської, залишив йому свою дочку в хаті.

— Свате Луканський,— сказав Ангеле,— я довго стерег вашу невістку у своїй хаті. Три роки, слава богу, засватана дівка жила в мене, як то домовились, а ось минуло вже всіх п'ять...

Старий Луканський, обчищаючи руки від налицлої землі, ледве чутно процідив:

— Що ж я вдію, свате Ангеле, коли такі часи: все війна, триклята війна. Де вже в ці роки бути радощам, веселоцям! Не знаєш, де й самому притулитися.

Але сват упертий, тим самим непоступливим голосом він проказав:

— Часи, свате Лукане, чи добрі вони, чи недобрі — від господа бога, але чим їстиме вона мій хліб, то краще хай їсть ващ,— сказав сват Ангеле.— Бо якщо правду казати, то у мене ще й інші діти є і не можу я тримати в своїй хаті чужого рота. Хай живе там, де їй судилося, отут хай жде чоловіка і таки діждеться

його,— додав сват Ангеле, заклав руки за спину й, не попрощавшись, пішов шляхом униз од Луканової хати.

Старий Луканський перехрестився до божниці, але нічого не відповів. Біля нього стояла вона, його невістка Ірина Василеська. Він обвів її всю поглядом, вдоволено похитав головою і, посміхнувшись їй, взяв за руку, як велить звичай, увів до своєї хати, як батько, як свекор. До тієї кімнати, де вона зараз присипляла дитину. Тут, у кутку, він і послав їй рядничку.

Але відтоді проминув не один рік. Марною була надія, що, може, цієї весни чи цієї осені, а може, хоч узимку повернеться син, і вони виконають усі звичаї, як велить господь бог. Син не повертався. Даремно старий щоосені наповняв бочки, даремно виливав на землю вино з благанням до господа, щоб повернув його сина, щоб посвітлішало в хаті, щоб вони справили таке весілля, якого ще не бачили в цій долині. Відтоді проминуло вже три роки, а син усе не йшов. Спочатку служив дійсню, потім його застукала війна,— він перекинувся до партизанів, і отак рік за роком вони все віддалялися один від одного, розлучені, чужі. І за весь цей час не день і не ніч старий Луканський не мав ні спокою, ні сну. Все думав про сина. У весняну пору, коли матері й жінки солдатів ішли до Великої ріки помолитися милосердному богові за повернення їхніх хлопців, завжди о цій порі можна було бачити й старого, що простував до берега річки. Він і як батько, і як мати молився богові, щоб той зберіг йому єдине його дитя, його сина Дам'янка. «Господи,— молив старий бога,— у твоїх руках життя мого єдиного сина, сохрани його від усього лихого, і я буду вірним рабом твоїм. Господи, все, що лишилося мені з молодих років і нещасливого життя з Николиною, моєю дружиною, хай бог простить її душу, все, що лишилося мені з того чорного життя,— тільки ця дитина. Один ти відасш, як я його ростив, як доглядав, як пестив та беріг,—

молився старий, а перед очима поставало синове обличчя в день, коли він проводжав його до війська. Йому виділося те юне, не займане зморшками синове чоло, біла хустка довкола шиї, яку він сам пов'язав йому, розкудлана золотава чуприна й сині очі, схожі на небо над їхньою долиною,— очі його матері. Старий згадував усе по порядку, наче воно було вчора, наче воно було цієї весни. Він вдивлявся в невиразний образ сина, немов до якогось тендітного стебельця з неглибоким хистким коренем. Отак і минали воєнні роки, а цієї весни сват Ангеле Василеський привів йому її, невістку Ірину.

— Наче кара божа,— шепотів старий, не відриваючись від холодних віконних ґрат, не свитимо вдивляючись у невістку, в дитину, в кімнату, в святого угодника й вогнище, що вже дотлівало. Знав, що невістка жде його, знав, що вона йому скаже, знав і те, як вона гляне на нього. Увесь цей рік, відколи не мав од сина звістки, він тікав з хати, не знаходячи собі місця.

— Татку,— благала невістка Ірина — вона так кликала його з першого дня.— Татку,— казала вона, шукаючи його погляду.— Що з тобою, татку? — не переставала питати отак всю весну.

«Нечистий вдерся до моєї хати,— думав старий,— зруйнував моє вогнище, немає мені життя. А з стіни тепер являється якесь страховисько з гострими зубами». Коли все це почалося, скаламучена ріка залила серце старого Луканського. Якийсь за давнини, забутий голос, мов скеля, тиснув йому на груди.

— Татку,— чув він той голос,— татку, що ти робиш? Адже гріх великий від господи бога...

Було це вночі проти трійці, коли вітер повіяв з озера. Той вітер пробудив його зі сну, він дослухався, як він шарпає незачинені двері клуні, слухав, як поскрипує старий горіх, якому, думав старий, уже скоро кінець, потім слухав шумне пробудження молодих

яблуньок і вже знав, що вранці в саду забує цвіт. Невістка так само не спала і, як велів звичай, перед тим днем готувалася прийняти купіль, щоб угамувати від лихих духів тіло. Він бачив, як вона через голову скидала сорочку, ще бачив, як вона, мов дитина, налякана тим, що зненацька опинилася перед якимись забороненими іграшками, з острахом почала торкатися тих частин тіла, які подобаються чоловікам. Все її тіло нагадувало білу, наліту виноградну ягоду, що ось-ось має звільнитися від листя й опинитись під сонцем, щоб своєю зрілістю й теплом виблискувати й сяяти, мов вогонь.

— Невістко,— приглушено озвався старий,— невістко Ірино,— мовив він хрипко, висуваючи голову з-під ковдри й дивлячись на неї одним оком.

Вона не відповіла одразу, завмерла в темнім кутку, скулилася, мов нічний птах, прихилилася до стіни. У неї було відчуття, що вона тоне, що вітер мов порошок підхоплює її й несе десь далеко-далеко...

— Невістонько,— знову почула вона свекрів голос, що, здавалося, линув з якоїсь занедбаной, глибокої криниці.

— Татку,— прошепотіла вона жагуче і гаряче,— татку, я чую,— ледве видушила з себе, неначе вперше розтуливши уста.

— Ти не спиш? — спитав старий, виглядаючи з-під ковдри.

— Не сплю,— відповіла невістка Ірина,— духи найшли на мене.

— І на мене найшли,— сказав старий.— Ходи ж, невістонько, до мене...

— Як же так? — відповіла невістка.— Я ж у чім мати народила...

— Я заплющуся,— пробурмотів старий,— не дивитимусь, невістко,— сказав він, натягаючи на голову ковдру.

— Але ж гріх од бога, татку,— сказала невістка і миттю, наче молода теличка, шугнула до нього в постіль.— Гріх же, гріх од бога,— повторяла вона, горнучись до старого.

— Прости мені, господи,— шепотів старий Луканський,— прости мені, милосердний боже,— мовив свекор і взяв у руки наліті півкулі саме так, як брав зрілі грона винограду, щоб не зронити жодної ягідки.— Прости мені, господи,— шепотів свекор Луканський, і вони з невісткою Іриною цілу ніч не відривались одне від одного. Тільки вже пізно вранці розбудило їх сонце.

— Невістко, вже сонце зійшло,— сказав старий, солодко потягаючись на ліжку.

— Таточку, серце моє розкрилося,— мовила невістка Ірина.— Хай тобі бог дасть здоров'я, душа мені позолотилася, святого я побачила,— долинав її голос, а в саду повітря дзвінко мінилося; на верховіттях дерев забував цвіт. Батько вже не думав про свого сина, вже ні про що не думав, усе здавалося забутим, від усього відрікся, все згубилося назавше, наче й не було батька й сина одної крові.

— Прокляття,— затремтів старий, наче застуканий найлютішою зимою,— прокляття,— додав він, а кішка, що досі ворушилася на стіні, зненацька стрибнула до вікна й людським голосом зареготала просто в обличчя старому. Старий над силу одтулився од вікна, кинув хату, невістку й дитину, кинув усе й важким, незграбним кроком почвалав до кам'яних кар'єрів. Ішов так важко, наче ніс на собі гору.

Цілу ніч невтомно довбав скелі, робив шурфи. Безпестану довбав, бурмочучи собі:

— Тебе, старче, скарав господь, і немає тобі рятунку. Ти великий грішник, ти ніяка не людина, ніякий не батько... Ти вбив свого сина, ти, проклятий старче, не маєш душі, ти просто звір, собака... Та й усе життя ти був такий, тварюка,— пригадував він.— Народився —

і гайда на смітник, пустив своє життя на вітер. «Стримайся, стримайся, адже це життя»,— казав тобі хтось,— і ось ніби живеш ти, а того й не знаєш, що таке справжнє життя. Сам зрієє сина і гарно тобі наче, і радісно, і мовиш собі: ось, мовляв, навіщо так жив, нащо мучився?.. А того, що сталося зі мною, хай нікому бог не пошле. Народилося дитя — померло; народилося — померло, стало чорним, ненависним життя. Нарешті вижив Дам'яно — так жінка вмерла. А кляте життя знову підказує, що нині треба жити вже задля сина, задля свого серця. І живеш, живеш заради тої дитини, а виведеш її в люди — думаєш: слава богу, аж ось народилося. Ех, життя, кляте життя,— цідив старий, ідучи від скелі до скелі й запалюючи гноти у видовбаних шурфах...

Уранці долину розбудив страшний гуркіт. Здавалося, ніби розломилася стара гора, перевернулася до самого підніжжя і розлетілася по всій долині. Усе перекинулося догори дном.

Важке каміння злітало в повітря...

РІДНЕ ВОГНИЩЕ

(«Люди»)

Вже з годину дивився Мартин на червонясті хмарки на заході й сприймав їх як провісників вітру, завжди сильного й несамовитого в цих горах — білих, подекуди синіх, порослих лишайниками та мохом. Від довгого споглядання у нього аж тьмарилося в очах.

Але він не зважав на це. Знав, так воно й мусить бути; це від тривалого напруження зору. Та ще від прожитих років.

Може, причиною тому була й одноманітна навколишність, серед якої він жив? Щоправда, Мартин — останній мешканець цієї кам'яної пустелі, без жодної живої душі й жодного деревця. Всюди лише каміння та низенькі куці, які нагадували йому стерню й кололи очі. А неподалік — його село, що хтозна-як постало серед оцієї дичавини, самотнє, як і він, забуте й безлюдне...

У ті хвилини він згадував часи, коли в селі ще вирувало життя. Без перепочинку люди порпалися в землі, обгороджували посіви й ту дещичку землі, що мали, аби врятувати її від потоків, котрі вихлюпувалися з гір на поля весною та восени й змивали усе вниз, в улоговину, де сатаніла пінява річка.

Нині все інакше. Часи змінили життя і звичаї горян. Ледве назувши на ноги крамні черевики, люди забували свої опинки й тут же кидали рідне село. Тепер лише вітер шарпав розхитані вікна, декотрі хати вже оголилися, були без дахів, без кроков. Тільки голі кам'яні

стіни стриміли в порожнечі й нагадували про те, що тут колись жили люди.

І поки Мартин розмірковував про все це, голова його пішла обертом, тому він подумав, що ліпше, мабуть, лягти отут і перечекати, поки проясниться в очах. Так він і вчинив. Витягся всією довжиною тіла на камені й раптом відчув під собою якусь теплінь, що поступово поширювалася, від цього все тіло проймала приємна, лоскітлива втома. Він знав, що та теплінь від каменя, що той камінь взяв її у сонячного дня, і Мартин відчував справжнє задоволення від того, що може її вбирати в себе.

Вона ніби відновлювала його сили, вабила красою призахідного неба й змушувала поринати в роздуми.

— Червонясті хмари наперед провіщають негоду, — мовив він і тої ж миті почув, як його власний голос тупо відбився луною й повернувся до його вух. Це знову нагадало йому про самотність, про збезлюдніле село, і, мабуть, тому він промовив: — Тепер це не має значення. Нічого й воді буде змивати. Засіяні ниви покинуті, як і хати. Ех, люди, люди... без душі, без серця. Невже крамні черевики й міське життя так затьмарили ваш розум, що ви забули й свої села, й могили своїх батьків?

Трохи помовчавши, він знову задумався, влягаючись горілиць на скелі. Більше не міг і не хотів дивитися на червоні хмари, що стали ще червонішими. А в голові знову зродилася думка: чи послідовний він у своїх діях і в тих словах, що казав останній групі селян, які виїжджали до міста й пропонували те саме йому? Тоді він махнув рукою й сказав:

— Умру тут, де мене батьки спородили й де їхні кістки лежать, а ви всі нелюди, йдіть собі... Були б людьми, то лишилися б тут, обробляли б ниву і мали стільки, скільки мали й наші батьки, а все-таки жили тут, між орлиними гніздами, палили свої вогнища,

і ніхто ні про що не думав, нічого ніде не шукав... Спокоєвіку так ведеться, і так могли б жити й ми, аби знали наші діти, звідки йде їхній корінь. А ви... Ви — нелюди, і йдіть собі... ідіть уже, абощо!

Згадалося й те, як один із селян поспитав у нього:

— А ти?

— Що я?

— Що робитимеш сам в оцій кам'яній пустелі?

— Житиму.

— Як?

— Як і досі.

— І вже не прийдеш до нас?

— Куди?

— У місто.

— Ні. Чого там шукати? Мені й тут добре.

— Неправда твоя, Мартине,— сказала одна жінка.— Там краще, а тут і земля безплідна. Хіба не знаєш, що ми ледве животіємо й сяк-так доживаємо віку? А взимку ще й вовки не дають дихнути, пожирають навіть ту каліч в оборах.

— А там хіба ліпше?

— А хто його зна! Хто пішов туди, не вертається. Підемо й ми, а там що буде — те й буде.

— Хе-хе-хе,— сміявся Мартин, і од сміху аж ходив розбухлий борлак під бородою.

— Чого скалишся? — в один голос запитало кілька жінок у квітчастих хустках.

— Сміюся, бо задурманило ваш мозок,— мовив Мартин і вмовк на мить. Глянув у вічі людям, що стояли й чекали на його відповідь. Потім додав: — Невже на світі є щось миліше за рідні місця? За ту землю, де вперше ти усвідомив себе на цьому світі? Чом же ви такі безсердечні, люди, брати мої? Кидаєте село і йдете до міста, ближче до дітей та їхнього марнотратства?

— Переборщувш, Мартине,— сказав хтось.— І ти б рушив з нами, коли б мав когось у місті, хто кликав би

тебе, приїдь та приїдь... Досить уже тобі гибіти в отій кам'яній пустелі...

— Ні, люди, ні! Нехай скам'янію на місці або хай мені хліб, що я його їм, стане отрутою, коли брешу!

Люди уважно слухали його, хоча всяк і запитував себе: чому Мартин не хоче їхати до міста? І кожен пояснював це по-своєму: одні вважали його несповна розуму, інші співчували, що не має чоловік до кого їхати, де перебути, поки знайде якийсь житло й роботу. І все ж умовляли й тоді, коли виїжджали до міста, і згодом, коли хтось із них навідувався до села взяти дешицю матеріалу із своїх домівок, аби використати його в будівництві нових жител, котрі, за їхніми словами, вже не раз руйнувалися. Мартин стояв на своєму.

— Птахи не міняють своїх гнізд, які б вони не були погані і де б не були звиті,— казав він.

А думка ця виникла у Мартина так. Якось поблизу від нього впала маленька пташка, переслідувана коршаком. Вона тупо вдарилась об скелю й розпласталася на ній. Мартин тоді так само лежав і грів старі кості на камені. Обернувшись, він помітив налякану пташку: вона лежала причаївшись і мовби прагнула злитися з землею. Помітив і коршака вгорі, що чигав на здобич.

— Пташко моя,— мимохіть сказав він тоді голосом, сповненим ніжності й тепла.— Пташко мила, лишайся тут, біля мене. Він уже нічого не вчинить з тобою. Я боронитиму тебе.

Пташинка тремтіла й намагалася сховатися від пронизливих коршакових очей.

— Скривавив він тебе, злодюга,— сказав Мартин.— Підстеріг саму та й напав, розбійник. А хотів би я знати, чом ти, дурненька, літаєш сама? Де твоя зграя? Ось я сам, бо люди подуріли й заради ласого шматка покинули рідне село. Може, таке сталося і з тобою? А ти, як і я, не відлітаєш, хочеш довести їм, що й тут можна і треба жити. Я мушу допомогти тобі.

Мартин потягся, випростав руку до пташки, але вона підстрибнула, змахнула крильцями й полетіла. Проводжаючи її сумним поглядом, дивлячись, як вона губиться в хмарах, Мартин сказав:

— Лети, пташко, та не полишай цих країв. Будь неохотною: помремо тут, де народилися.

Легкий вітерець, що налетів з півночі, повіяв дужче. У Мартиновім захистку похолоднішало. Він глянув на захід: там не лишилося й сліду сонячних променів. І пташки, що кружляли над селом у надвечір'я, вже поховалися. Поступово, але чимдалі впевненіше, землю облягали сутінки.

— Пора йти,— сказав собі Мартин і звівся на ноги. Зітхнув і почовгав шляхом до села.

І раптом знову, вже вкотре, його охопив смуток, що виникав останнім часом тільки-но він ступав на запусілі, звивисті вулиці села. Село-пустка примушувало його заплющувати очі й отак йти до своєї хати, аби не бачити покинутих домівок, що все ще нагадували йому про друзів.

А втім, він і з заплющеними очима добре знав, до якої наближається хати, вголос вимовляв ім'я її господаря і вітався з ним: «Добривечір!» — хоча й знав, що відповіді не почує. Це його не ображало й не бентежило. В ньому жила мана, вона щоразу міцніла, примушуючи його стояти на своєму й не кидати села, як це вчинили його односельці.

Ступивши, нарешті, на свій поріг, Мартин обернувся й ще раз кинув погляд на вершини, оповиті сивим серпанком імлі.

— На негоду,— пробурмотів він, потім вилаявся й додав: — Ех, люди, люди... Чому ви такі черстві й нерозумні? Назули на ноги крамні черевики, позакидали опинки й забули рідні села та могили своїх батьків!..

З цим увійшов до хати, аби якось перебути в ній ніч.

Вітер надворі подужчав, зашаленів на вулицях, ви-

свистував десь у бескидді над селом. Грюкали розхитані вікна й двері покинутих домівок. Вітер налітав і шарпав їх, шарпав з усе більшою силою.

УЛІТКУ, КОЛИ ВИПАДАЮТЬ ДОЩІ

Було літо, сухе й задушливе; була спека й мало дощів. Небувала ще засуха палила, виснажувала поля. Люди вже й не пам'ятали, коли востаннє випадав дощ. Земля висохла й потріскалась. Сонце висмоктало з неї останні краплини вологи.

У затінку біля колиби лежав Аргіл, спершись підборіддям на долоні. Поринувши в задуму, очима блукав по нивах, на яких люди прополювали тютюн, раз у раз підводячи голови й проводжаючи поглядом білі піняві хмарки, що пропливали й губилися за кам'яним громадям гір.

Неподалік од нього, як завжди, сидів хлопчик удови Єлени й бавився дерев'яними шаблями, які той стругав йому надвечірками, коли сонце ховалося за верховинами і коли люди, а з ними й Єлена, йшли до своїх домівок. Хлоп'я увійшло йому в душу. Він звик до нього, часто брав собі на коліна й довго пестив кучеряву голівку своїми сухими кощавими руками, розповідав малому казки, які сам же й вигадував.

Лежачи на висохлій траві, він силкувався збагнути, що пов'язує його з дитиною. Відповіді не знаходив, а та, що приходила, видавалася непереконливою й неприйнятною.

Аргіл перевернувся на спину й заклав руки під голову, а погляд спрямував на хлопчика. Нараз відчув потребу покликати малого — йому приємно було відчувати дитячу голівку на своїх грудях.

— Іди до мене, синку.

Хлопчик завагався, глянув на матір, потім наблизився до нього.

— Дядьку Аргіле, а сьогодні буде дощ?

— Може,— сказав він і глянув на небо.

— А що, як не буде?

Аргіл подумав, як би відповісти, щоб дитя лишилося біля нього. Зненацька хлопчик спитав:

— Дядьку Аргіле, а чому в мене немає тата?

Аргіл одірвався від своїх думок і глянув на хлопчика. Той допитливо дивився на нього найвними оченятами й чекав відповіді. Аргіл довго мовчав, розмірковуючи: варто чи не варто казати хлопчикові правду. Йому було прикро, що малий саме його спитав про те, чого він не міг і не хотів розповідати. Помовчавши якийсь час, він усе ж відповів:

— Твій татко зараз далеко, мій хлопчику, і скоро повернеться.

— А ви знаєте, дядьку Аргіле, де він і коли повернеться?

Аргіл знову зніяковів, проте мусив щось відповісти.

— Мабуть, тоді, коли зацвітуть липи над річкою.

Хлопчик більш не запитував. Увагу його привернули літаки, що саме пропливали в небі.

Аргіл мовчав. Він любив малюка, любив і його матір, з якою познайомився навесні, на оранці. Вдова цього року вперше садила тютюн, найнявши клаптик поля. Аргіл саме обгортав куці винограду, коли вона торгувалася за той шмат землі. Жінка раз у раз поглядала на нього, і йому якось дивно й бентежно було від того. «Дарма,— думав він,— мабуть, вона робила це не навмисне, а так собі». Але, на подив, вона ще й покликала його й попросила доглянути за оранкою, яку мали скінчити наступного дня.

— Атож, звичайно, адже ми сусіди й мусимо допомагати одне одному.

— Не знаю, як і дякувати вам,— сказала вона, ніяково

всімхнувшись, а тоді розповіла, як загинув її чоловік на якійсь новобудові; посковзнувся, упав з риптовання і вбився на смерть.

Аргілові тоді здалося, що її доля чимось схожа з його долею, що й вона така ж самотна, як і він.

Інколи, сидячи на межі чи в затінку під колибою, він спостерігав за тим, як вона працює, і в нього виникало бажання підійти й сказати їй те, що мав на думці. Але так і не зважився. Сидів, як завжди, непорушно, з поглядом, втупленим у неї, аж поки з задуми його не виводив гуркіт поїздів, що проносилися по мосту через річку. Тоді діставав годинник, дивився на нього і за звичкою невдоволено хитав головою, що так швидко спливає час. Його завжди бентежило настання вечора, бо ще до заходу сонця вона збиралася і йшла додому, а він лишався знову один серед німої тиші, вдалині від людського гомону й тлуму.

Аргіл один як палець на всьому білому світі. Жив на пенсії в старій скособоченій хатині на околиці міста й не мав про кого дбати, за ким турбуватися. Дружина вмерла ще п'ять років тому. Дітей не було. Після смерті дружини вважав, що не варто одружуватися ще раз, але потім збагнув, що й самому, либонь, не прожити. Друзі співчували йому, бачачи, який він брудний, занехаяний та нелатаний, не раз умовляли, щоб оженився. Дехто, зустрівши його на вулиці, одвертався, аби не дивитися йому в вічі. Відтоді Аргілові зовсім байдуже, де застане його ніч або день,— чи тут, у колибі, чи вдома, в передмісті. І тут, і там він почувався однаково самотнім і забутим.

Та відтоді, як Аргіл спізнався з Єленою, в нього знову з'явилося бажання жити. Увечері, лягаючи спати, він думав про неї, вона сповнювала його думки, але завжди, як тільки зважувався підійти до неї й сказати про все, що мав на думці, йому бракувало рішучості, його проймав страх і сором. І він знову лишався з свої-

ми сумнівами, лежав на сухій траві і думав, знову думав про неї.

Раптом від тих думок його пробудив голос малого.

— Дядьку Аргіле, мені жарко.

Аргіл подивився на хмари, потім погладив хлопчика по голівці й промовив:

— Дощ буде. Бачиш, як сонечко пече в небі?

— Ні, не бачу.

— Бо ти малий і ще не розумієш.

— А коли я виросту, дядьку Аргіле?

І знову його збентежило хлопчинове запитання. Він уникав тих проявів його цікавості, як міг. Мовчання малого більш до вподоби Аргілові.

— Я піду до річки,— сказав хлопчик,— скупаюся, бо мені дуже жарко.

— А ти б краще ліг та заснув,— порадив йому Аргіл і нараз відчув, як у нього народилося щось батьківське до цього малюка.

Хлопчик побіг до річки. Аргіл дивився йому вслід, дивився, як заплітаються його маленькі ноженята, й щасливо усміхався.

— Сашо, ти куди? — почувся голос матері.

— До річки.

— Ану ж, вернися мерщій!

Хлопчик зупинився, повагався мить, потім знову побіг. Єлена постояла, глянула на Аргіла, всміхнулася й знову взялася до роботи.

Аргіл потоптався, ліг на траві й задивився на неї. Дивився, аж поки його не почав знемагати сон.

Скільки отак пролежав, він не знав. Його розбудили кілька краплин вологи, що впали на чоло. А коли розплющив очі, сонця вже не було... Небо заступили густі чорні хмари, а з-за гір повівав свіжий вітер. Здалеку долинав гуркіт грому, обрій ховався за пеленою дощу, що наближався. Люди заворушилися на своїх нивах, почали збирати розкиданий на грядках одяг. Чоловіки

стояли, спершись на мотики, дивились на небо й щось гукали.

— Гей, люди, наближається дощ! — линуло звідусюди.

— Дощ іде! Дощ!..

— Дощ, дощ,— повторювали всі, мов діти.

Аргіл ще раз глянув на захмарене небо. Воно ніби опустилося донизу.

— Сашо,— почув він удовин голос,— візьми, синку, одержу та віднеси в колибу.

Хлопчик кинувся виконувати наказ матері.

— Дядьку Аргіле, ось, візьміть, а я піду ще,— сказав хлопчик і кинув одержу йому до ніг. Аргіл зібрав те шмаття і кинув його в колибу.

Краплі зачастішали. Блискавка навпіл розітнула небо. Гримнуло за горою й почало наближатися сюди, до поля.

Люди кинулися бігти до колиби.

— Вчасно, вчасно нагодився дощик,— сказав хтось у колибі.

— Еге ж, прийшов-таки,— докинув інший.

Аргіл мовчав і нишком дивився на спокійне обличчя Єлени, що сиділа неподалік з Сашком на колінах. Дивився на неї й відзначав про себе кожен її порух.

— Загорни дитину,— звернулася до Єлени літня жінка,— бо ще застудиться.

Єлена потяглася до пальта, що лежало в кутку.

— Візьми мое,— сказав Аргіл, подаючи Єлені своє пальто.

— Не треба, не треба...

— Візьми, нехай спить...

Єлена взяла пальто. Погляди їхні зустрілися, і він уперше відчув теплоту її очей. Вона понурила голову. А в ньому знову народилось оте бажання і та нерішучість, які завжди змагалися в його душі, коли він отак опинявся віч-на-віч з нею.

Люди в колибі гомоніли, згадували засушливі роки, коли зовсім не родив тютюн, і роки врожайні, дощові,

коли не встигали збирати дозрілий тютюн. Аргіл не дослухався до тих розмов. Він дивився у відчинені двері на межу поміж небом і землею і думав про Єлену.

— Ач, як переїщить,— звернувся до Аргіла чоловік, що сидів поруч. Аргіл здригнувся.

— Хай іде собі,— озвався.

Чоловіки сиділи на долівці й крутили цигарки. Жінки мовчали, зрідка презираючись між собою.

— А бодай тобі!.. Забув розчистити борозни,— нараз підхопився чоловік біля дверей.— Вода ж залле мені всю нивку!

— Зажди, візьми ось мішка на голову,— сказала йому жінка, але він, не озираючись, вибіг з колиби.

Дощ не вщухав. Знадвору долинав плюскіт річки, що враз вийшла з берегів, і шум дощових крапель по виноградному листю. Аргіл понуро сидів осторонь, почувуючи себе відосібленим від людей, від дощу й від усього, що діялось довкола. Все думав про неї. Йому було приємно, що хлинув дощ і вона прийшла до нього в колибу.

Він не помітив, як повернувся чоловік, котрий ходив прочищати борозни. Зауважив його лиш тоді, коли той закричав на сполох:

— Гей, люди! Вода вийшла з берегів і наближається до наших нивок!

Чоловіки мерщій кинулись до річки, на бігу хапаючи своє покинуте поміж рядків знаряддя. В колибі лишилися тільки жінки, діти, Аргіл та ще старий городник.

— Зосталися тільки я й ти, Аргіле, з жінками,— сказав старий.

Аргіл відчув, як той уколів його, але не звернув на те уваги. Сидів і мовчки дивився на Єлену. Погляди їхні знову зустрілися й тепер уже виказали те, що вони відчували обов.

Раптом Єлена встала й підійшла до нього.

— Піди, Аргіле, допоможи їм,— сказала.

Аргіл спершу не повірив власним вухам. Бражено глянув на неї. Вона стояла й не зводила з нього очей.

— Піди,— сказала вона знову.— Я хочу, щоб ти був з людьми...

Для Аргіла цього було досить. Охоплений радістю, якої давно не знав, він вибіг з колиби.

Дощ не вщухав. Земля геть розкисла й заважала Аргілові бігти. А у вухах відлунювався голос Блени. Йому здавалося, що тепер він сам, своїми руками, зможе приборкати стихію, яка насувалася з розбурханої річки.

— Аргіле, візьми каменів та неси їх до насипу,— гукнув хтось.

Аргіл назбирав каміння і поніс його до того місця, де вода прорвала загатку. Висипав і повернувся, щоб набрати ще. Він не відчував найменшої втоми. Тут, під дощем і в грязюці, він повторював нишком слова, що кілька днів тому сказав Сашко: «Я хочу, щоб тато мій був дужий...»

Поступово дощ припинився, і вода відступила у своє річище. Люди полегшено зітхнули.

Аргіл повернувся до колиби. Питав себе, чи там Блена, чи скаже йому ще щось і чи не забуде, що казала.

Біля колиби стояли жінки, чекаючи на чоловіків. Аргіл зайшов усередину й почовгав на своє місце, але тут же спинився: назустріч йому йшла Блена.

— Візьми ось, накинь, бо застудишся,— сказала, подаючи йому пальто, яке він дав перед тим малому.

Хлопчик уже не спав. Він підбіг до Аргіла й спитав:

— Дядьку Аргіле, а коли цвістимуть над річкою липи?

Він ухопив Аргілову велику кощаву руку й чекав на відповідь.

— Навесні, мій хлопчику. Навесні.

Блена взяла Сашка за руку й вийшла з колиби.

За нею вийшов і Аргіл, на ходу вдягаючи пальто.

*Дьорді Абаджієв**(1910—1963)*

належить до старшого покоління македонських письменників, що увійшли в літературу в міжвоєнний період. Абаджієв народився в м. Дойран, довгий час жив у Болгарії, куди ще хлопчиком переїхав з батьками, вчився в Софійському університеті, брав активну участь у прогресивному русі македонських емігрантів, був одним із засновників македонського літературного гуртка в Софії (1938—1941), редактором газети «Македонски вести» (1935—1937), співробітничав у передових болгарських журналах — «РЛФ», «Кормило», «Ведрина». Під час війни — на нелегальній антифашистській роботі. У 1948 році повертається до Югославії, живе в м. Скопје.

Перу Д. Абаджієва належать збірки оповідань «Праця й люди» (1936), «Схід» (1950), «Епопея ножа» (1951), «Остання зустріч» (1953), «Оповідання» (1962), романи «Кубло розбійників» (1954) та «Пустеля» (1961).

Томе Арсовський

— сучасний драматург, поет і прозаїк. Народився 1928 року в Косовській Митровиці. Закінчив університет у Скопје, працював на радіо і в театрі. Багато пише п'єс для радіо й телетеатру, багатоактні п'єси («Олександра», «Сад маленьких богів», «Парадокс Діогена», «Випускний вечір», «Обручі» та інші). Серед прозових

творів — кілька новел та оповідань. Т. Арсовський відомий також як перекладач. Йому, зокрема, належать переклади поезій М. Лермонтова та багатьох російських радянських поетів.

Йован Бошковський

(1920—1968)

народився в м. Скопле, вчився в комерційному училищі, писати й друкуватися почав під час війни. У 1947 році вийшла його збірка оповідань під назвою «Розстріл», яка була й першою збіркою оповідань, виданих македонською мовою. Пізніше вийшли його збірки «Втікачі» (1949), «Блокада» (1950), «Люди й птахи» (1955), а також роман «Солунські терористи» (1963).

Й. Бошковський багато працював у галузі театральної критики. Оповідання та есе на ці теми вийшли окремою книжкою «Шляхетна гра» (1957).

Ташко Георгієвський

народився 1935 року в с. Кранвелеве, поблизу Воденського, в Егейській Македонії (Греція), прибув у Югославію підлітком у 1947 році, почав літературну діяльність ще юнаком і вже у 1957 році видрукував свою першу книжку оповідань «Ми за насипом». Потім виходить його нова збірка «Сухі вітри» (1964), романи «Люди й вовки» (1960), «Стіни» (1962), «Чорне зерно» (1966), радіоп'єси «Вогні» (1962), «Попіл мого вогнища» (1962) та інші.

Провідною темою у творчості Т. Георгієвського є життя і побут егейських македонців в умовах фашистського режиму в Греції, їх переслідування й при-

гноблення як національної меншості та боротьба за національне й соціальне визволення.

Симон Дракул

народився 1930 року в с. Лазарополе, закінчив університет у Скопле, друкуватися почав одразу ж по закінченні університету. У 1953 році вийшла його перша збірка оповідань «Гори і далі», потім «Вир» (1956), романи «І зорі падають самі» (1957) та «Біла долина» (1962). С. Дракул працює також у жанрі драматургії та в галузі художнього перекладу.

Благоя Іванов

народився 1931 року в м. Скопле, там же закінчив університет. Автор збірок оповідань «Сім смертей» (1956), «Ніч без сну» (1958), «Червоне рондо» (1964) та інших.

Србо Івановський

народився 1928 року в м. Штипі, закінчив університет у Скопле. Поет і прозаїк, автор поетичних збірок «Лірика» (1950), «Зустрічі й розставання» (1953), «Білі крики» (1957) та інших, а також збірки оповідань «Жінка у вікні» (1956) та роману «Самотні» (1958).

С. Івановський працює також у галузі художнього перекладу.

Лазо Каровський

народився 1927 року в м. Кавардаки, там же вчителював після закінчення університету в Скопле, потім жив

і працював у м. Бітолі. Л. Каровський — автор поетичних збірок «Пастушок» (1946), «Кривава блокада» (1947), поеми «Тиквеська легенда» (1947), «Батьківщина в пісні» (1951), «Пісня солов'я» (1955), «Батьківщина» (1964) та роману «Дороги» (1961) тощо.

Блаже Конеський

народився 1921 року в с. Небрегово, поблизу від Прилепа. Філологічну освіту добув у Софійському та Белградському університетах. Нині — видатний письменник і вчений, президент Академії наук і мистецтв Соціалістичної Республіки Македонії. Перу Б. Конеського належить перша наукова граматика македонської мови, наукова «Історія македонської мови» — твір, за який Б. Конеський був удостоєний найвищої нагороди — премії імені Петра Негоша, багато праць з історії македонської мови, літератури й культури. Під керівництвом і за участю Б. Конеського було створено перший словник македонської мови.

Літературний доробок Б. Конеського — поема «Міст» (1945), збірки віршів «Батьківщина і любов» (1948), «Вірші» (1953), «Вишивальниця» (1955), збірка новел «Виноградник» (1955) та інші, а також художні переклади з Шекспіра, Гейне, Негоша, Пастернака, Багрицького тощо.

У 1964 році Б. Конеський брав участь у міжнародному форумі, присвяченому 150-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка в Києві.

Йордан Леов

народився 1920 року в м. Велесі, вчився в університеті у Софії та Белграді. Учасник Народно-визвольної війни

1941—1945 рр. Почав літературну діяльність як драматург ще в партизанських походах (одноактівки «Перший копач», «Святий Ілля й святий осел» (1949). По війні видрукував збірки оповідань «Дужча за смерть» (1952), «Глибока рана» (1953), а також романи «Побратими» (1956), «Вихор» (1957), «Глухі світанки» (1960), «Мак» (1963), «Антологія болю» (1968).

Цветко Мартиновський

народився 1930 року в м. Скопле. Друкуватись почав у 1950 році. Автор збірок оповідань «Лунінці», «Вечори та світанки» (1953, 1959) та інших.

Владо Малеський

народився 1919 року в м. Струга, закінчив юридичний факультет у Белградському університеті, брав участь у Народно-визвольній війні 1941—1945 рр. у складі Першої Македонсько-Косовської бригади, нині — на дипломатичній роботі. В. Малеський — автор збірок оповідань «Червона жоржина» (1950), «Хвилювання» (1953), роману «Та, що була небом».

Ката Мисиркова-Руменова

народилася 1930 року в с. Постол, Еніджевардарсько, Південна (Егейська) Македонія, онука відомого македонського революціонера-демократа Крестю Мисиркова; прозаїк і драматург, пише для дорослих, а також для дітей і юнацтва. Деякі п'єси К. Мисиркової відзначено преміями на конкурсах. Автор книги «Дитинство Крестю Мисиркова», збірок оповідань «Пісня про вогні»

(1967), «Ми любимо наше місто» (1968) та інших. Живе і працює в Скопје.

Однією з провідних тем у творчості Н. Мисиркової-Руменової є трагічна доля егейських македонців та боротьба народно-революційних сил проти монархо-фашистської диктатури в Греції в роки Громадянської війни 1947—1949 рр.

Томе Момировський

— сучасний македонський письменник і громадський діяч, журналіст, народився 1927 року в м. Кичево, активний учасник Народно-визвольної війни 1941—1945 рр., автор книги дорожніх нотаток, збірки оповідань «Кроки» (1959) та роману «Грішна неділя» (1961). Нагороджений Листопадовою премією м. Скопје за 1961 рік.

Олівера Николова

народилася 1936 року в м. Струга, закінчила університет у Скопје, працює в республіканському телецентрі. О. Николова — автор повістей для малят «Зокі-Покі» (1963), «Країна, до якої ніколи не дістанешся» (1961), радіоп'єс «Дивні дива» (1962), «Велике ЧОМУ» (1963) та інших. О. Николова пише також для дорослих. Саме такою є збірка оповідань «День відпочинку» (1964) та роман для підлітків «Таємниця жовтої валізи» (1965).

Бранко Пендовський

народився 1927 року в с. Кочани, закінчив університет у Скопје, автор збірок оповідань «Гра» (1956), «Наше місто» (1963) та інших, а також роману «Сходи».

Відоє Подгорець

народився 1934 року в с. Колешино, поблизу Струмці. Вчителював, потім закінчив університет у Скопле й перейшов на літературно-творчу роботу. Автор численних збірок віршів та оповідань для дітей і дорослих. Перу В. Подгореця належить також багато повістей. Основні книжки В. Подгореця — «Развигорче» (1956), «Прости мені, канарко» (1958, 1964), «Лісова криниця» (1959), «Світанки над тополями» (1958), «Втомлене літо» (1958), «Теплі гнізда» (1960), «Неспокійне дитинство» (1961), «Лісовий розбійник» (1962), «Тіні на стіні» (1963), «Тихо приходять сни» (1963), «Туніка» (1967), роман «Гайдуцька криниця» (1964), повісті «Біле циганча» (1965), «Закарпатська повість» (1966), «Ав, буки, веди...» (1967), «Райна воввода» (1970) та багато інших. У 1969 році у Скопле вийшло 10-томне зібрання творів В. Подгореця.

Глигор Поповський

народився 1928 року в с. Будинарці (Штип), пише переважно для дітей і юнацтва, хоч не цурається й «дорослої» літератури. Автор книги «Казка про хлопчика Вілена», збірок поезій «Цвіт», «Роса» та збірок оповідань «Маленький лісоруб», «Жив собі хлопчик», «Далекий світ», «Міст» та інших.

Міле Поповський

— письменник-гуморист і перекладач. Народився 1922 року, багато років учителював, працював журналістом. Автор понад 200 коротеньких гуморесок, значна частина яких зібрана в книжці «Марафонська битва», і театра-

лізованої композиції «Учні диявола», що успішно йшла кілька років на сценах македонських театрів. М. Поповський переклав на македонську мову багато творів О. Островського, А. Чехова, а також роман М. Лермонтова «Герой нашого часу».

Слободан Рошковський

— молодий сучасний македонський письменник, автор кількох оповідань, серед яких особливо запам'ятовуються сповнені філософських роздумів над долею сучасного македонського села новели «Рідне вогнище» («Люди») та «Улітку, коли випадають дощі».

Димитр Солев

народився 1930 року в м. Скопле, там же закінчив університет. Автор збірок оповідань «Галий сніг» (1956), «За течією і проти неї» (1961), «Кінець весни» (1963), повісті «Під розпеченим небосхилом» (1964) тощо.

Коце Солунський

народився 1922 року в м. Прилепі, активний учасник Народно-визвольної війни 1941—1945 рр., був комісаром бригади. У 1961 році видрукував роман «Не заметені сліди», за який був удостоєний премії міста Скопле. К. Солунський є автором багатьох оповідань та кіносценаріїв.

Йован Стрезовський

народився 1931 року в с. Подгорці біля м. Струга, вчився в університеті у Скопле, був журналістом, потім учителем. Нині працює в м. Струга директором Першої гімназії. Автор багатьох збірок віршів та оповідань. Основ-

ні з них — вірші «Світлячок» (1957), «Барвисті пісні» (1963), оповідання «Товариші» (1957), «Зелені окуляри» (1960), романи «Шлях до зорі» (1962) та «Дружина братерського стовбура» (1964) тощо.

Іван Точко

народився 1914 року, писати почав у 30-і роки, але активно взявся за перо вже після війни. В останні роки вийшло кілька його книжок, зокрема збірки оповідань «Бояна», «Перстень», «Акорди», «Оповідання».

Коле Чашуле

народився 1921 року в м. Прилеп. В Белградському університеті вивчав медицину. Учасник Народно-визвольної війни 1941—1945 рр. Нині працює на дипломатичній роботі.

Перу К. Чашуле належить кілька збірок оповідань, зокрема «Перші дні» (1950), «Страшо Пінджур» (1951), «Оповідання» (1953), «Проза» (1968) та інші, а також декілька п'єс, в тому числі «Задруга», «Борозна», «Гілочка на вітрі», «Гра», «Міський годинник», «Морок» та інші. Багато п'єс К. Чашуле успішно ставляться на сценах югославських театрів. 1971 р. вийшов роман «Простум».

Живко Чинго

народився 1936 року в с. Велгошта поблизу Охріда. Закінчив університет у Скоп'є. Перші оповідання надру-

кував у 1957 році. Автор збірок оповідань «Пасквелія» (1962), «Нова Пасквелія» (1965) та інших, а також ряду кіносценаріїв. Останнім часом Ж. Чинго працює в жанрі великої прози (роман «Велика вода», 1971 р.).

Для творчості Ж. Чинго характерним є глибоке знання життя і побуту сучасного македонського села, усіх складних соціальних процесів, що відбуваються там нині. Образи творів Ж. Чинго рельєфно-окреслені, вишукані, вони добре запам'ятовуються. Ж. Чинго блискуче володіє засобами народної мови, у нього свій стиль, він уміє домогтися граничної виразності в зображенні людей і подій, що інколи набувають трагікомічного, а то й трагедійного характеру.

Славко Яневський

народився 1920 року в м. Скопле, там же закінчив технічне училище. Учасник Народно-визвольної війни 1941—1945 рр., був комісаром Третьої Македонської ударної бригади. Нині — видатний поет і прозаїк, академік Академії наук і мистецтв Соціалістичної Республіки Македонії. Перу Славка Яневського належить багато поетичних збірок, в тому числі «Кривавий разок» (1945), «Вірші» (1948), «Лірика» (1951), «Хліб і камінь» (1957), «Хитрий Пейо» (1966), повість «Вулиця» (1950), перший македонський роман «Село за сімома ясенами» (1952), романи «Дві Марії» (1956), «Сновида» (1958), «І біль, і гнів» (1964), «Твердоголові» (1970), збірка оповідань «Блазні й люди» (1954), книги нарисів «Сумні легенди» (1962), ряд кіносценаріїв тощо. Славко Яневський — один з найпопулярніших дитячих письменників Македонії.

МАКЕДОНСКАЯ НОВЕЛЛА

(На українском языке)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *С. І. Наливайко*

Художник *Ю. А. Чеканюк*

Художній редактор *В. В. Машков*

Технічний редактор *Л. Д. Макарчук*

Коректори *Ю. А. Мороз,*

О. Т. Супруненко

Виготовлено на Книжковій фабриці «Жовтень» Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Київ, Артема, 23-а.

БФ 29982. Здано на виробництво

2.XII 1971 р. Підписано до друку

9.III 1972 р. Папір № 2. Формат

70×90¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 11,375.

Умовн. друк. арк. 13,309. Обліко-

во-видавн. арк. 15,374. Ціна 94 коп.

Замовл. 423. Тираж 28 000.

